

ACTA UNIVERSITATIS UPSALIENSIS
Uppsala Studies in Economic History, 71

Kristina Lilja

Marknad och hushåll

Sparande och krediter i Falun 1820–1910
utifrån ett livscykelperspektiv

UPPSALA
UNIVERSITET

Doktorsavhandling för filosofie doktorsexamen i ekonomisk historia framlagd vid Uppsala universitet 2004

ABSTRACT

Lilja, K. 2004: Marknad och hushåll. Sparande och krediter i Falun 1820–1910 utifrån ett livscykelperspektiv. (Market and Household. A study of savings and credit on the local credit market in the town of Falun 1820–1910 from a life-cycle perspective.) Written in Swedish with an English summary. Acta Universitatis Upsaliensis. *Uppsala Studies in Economic History* 71. 233 pp. Uppsala. ISBN 91-554-6047-X.

The primary aim of this thesis has been to analyse the transformation of the Swedish capital market from a household perspective. The investigation shows that the transition from a mostly private credit market to a more institutionalised credit market took place at the end of the nineteenth century. At this time there were several actors in the credit market that were able to fulfil the diverse needs of credit that different households might have. This need was very much correlated to the household's particular stage in its life-cycle. In accordance with the life-cycle theory and the permanent income hypothesis, households displayed a savings and consumption pattern that was dependent on income and the burden of expenditure. Households also seemed to have particular difficulty meeting expenditures, so-called life-cycle squeezes, when the household was first started, when the household size was at its peak and when the head of family reached old age, which coincided with a declining capacity to work. The investigation also shows that household savings were meant for old age. Contrary to the assumption made in life-cycle theory, households seemed to intend to provide heirs with an inheritance. This finding is more in keeping with the permanent income hypothesis, which states that households were expected to maintain their assets intact over the course of a life-time.

Key words: Household, local credit market, 19th century, savings, borrowing, savings banks, Falun, private bankers, private lenders, lenders, borrowers, property, assets, debts, probate inventories, life-cycle perspective, life-cycle squeezes, life-cycle theory, permanent income hypothesis.

Kristina Lilja, Department of Economic History, Uppsala University, Box 513, SE-751 20, Uppsala, Sweden

© Kristina Lilja 2004

ISSN 0346-6493
ISBN 91-554-6047-X

Printed in Sweden by Elanders Gotab, Stockholm 2004
Distributor: Uppsala University Library, Box 510, SE-751 20 Uppsala, Sweden

Tillägnad min Familj

Innehållsförteckning

TABELL- OCH FIGURFÖRTECKNING	11
FÖRORD	17
KAPITEL 1: Inledning	19
Problemområde, syfte och frågeställningar	20
Avgränsningar	21
Sparande och skuldsättning	22
Kapital- och kreditmarknad	23
Individ, hushåll och familj	24
Teoretiska utgångspunkter	26
Institutionell ekonomisk teori, institutionell förändring och ekonomisk risk	26
Livscykelteorin	27
Den permanenta inkomsthypotesen	29
Ekonomiskt agerande utifrån ett maktperspektiv	30
Ekonomiskt agerande utifrån ett beteendevetenskapligt synsätt	31
Livscykelperspektivet i historisk forskning	32
Metod och källor	35
Nedslagsår	38
Prisuppgifter	38
Disposition	39
KAPITEL 2: Svensk kapitalmarknad 1820–1910	41
Traditionella sätt att hantera krediter	42
Ekonomiska relationer mellan företag och arbetare i bruksmiljö	45
En institutionaliserad kapitalmarknad för hushållen	46
Spannmålsmagasinens funktion som spar- och låneinrättningar	46
En skattning av kreditmarknaden 1834 respektive 1857	47
Banker	48
Sparbanker	50
Etableringar och former för långsiktiga kapitalplaceringar	55
Kapitalmarknad i expansion	57

KAPITEL 3: Falun 1820–1910.....	59
Befolkningsstruktur	59
Näringsliv	61
Falun koppargruva och Bergslaget.....	61
Hantverk och industriell tillverkning	62
Handels- och ämbetsmannastaden Falun.....	64
Spar- och låneinrättningar.....	65
Fattigdomsproblematiken och de tidiga socialförsäkringarna	65
Kreditinrättningar	67
Falun stads sparbanks medelsplacering	68
Sammanfattning och slutsatser	69
KAPITEL 4: Att förvalta sitt kapital	71
Bouppteckningsmaterialet	71
Lagstiftning angående bouppteckningar.....	72
Bouppteckningars uppställning och innehåll.....	74
Metod och material för analyser av sparande.....	75
De boupptecknade och bouppteckningsgraden	75
Hushållens nettoförmögenhet och tillgångar	78
De olika tillgångskategorierna.....	81
Guld och silver.....	82
Kontanter	83
Inventarier.....	84
Fastigheter.....	85
Hushållens fordringar	86
Privata fordringar.....	87
Fordringsägare och penningutlånare.....	91
Institutionella fordringar	93
Sammanfattning och slutsatser	97
KAPITEL 5: Sparbanken och spararna.....	99
Tidigare forskning om sparbankssparare.....	99
Övergripande frågeställningar	100
Falun stads sparbank.....	101
Det första reglementet	101
Den första tiden och inrättandet av en länssparbank	102
Anpassning och utveckling	104
Sparandet i Falun stads sparbank 1830–1910.....	106
Undersökningsmetoden och de tre kohorterna	106
Källmaterialet.....	108
Sparbankssparande	109
Innestående saldon.....	110
Insättningar och uttag	111
Säsongsvisa variationer i sparandet	114
Kvinnors, mäns och barns sparande	116

Ett åldersrelaterat sparande?	119
Vilka socialgrupper sparade i sparbanken?.....	121
”Långsiktiga sparbankssparare”	124
Sammanfattning och slutsatser	126
KAPITEL 6: Krediter för vem?	129
Kreditens olika sidor.....	129
Hushållens skulder och kreditmarknaden	131
Hushållens skulder	131
Skuldsättningens ekonomiska och sociala funktion	135
Var kunde man låna?	138
Kreditmarknaden i Falun.....	139
Sparbankens låntagare	142
Sammanfattning och slutsatser	147
KAPITEL 7: Bergslaget på den lokala kreditmarknaden	149
Brukens agerande på en lokal kreditmarknad.....	149
Källmaterialet	152
Bergslagets kreditgivning	153
Privatpersoners och anställdas konton i företaget	156
Arbetsinkomst under en livstid	158
Arbetsinkomsten.....	160
Krediter som förskott på lönen.....	162
Sammanfattning och slutsatser	164
KAPITEL 8: Att spara och låna under en livstid.....	165
Utgångspunkter.....	165
Metod och material.....	166
Fordringar	167
Sparbanksparandet.....	169
Skuldsättning	171
Nettoförmögenhet.....	174
Sammanfattning och slutsatser	178
KAPITEL 9: Sammanfattning och slutsatser.....	179
Marknad och hushåll	180
Sparandet i sparinrättning.....	183
Hushållen och livscykelperspektivet	184
BILAGOR	
A. Befolkningens åldersfördelning i Sverige och i Falun 1820, 1860 och 1910.....	186
B. Uppgifter om särskilda yrkesutövare och industrier i Falun 1830–1910	188

C. Att kategorisera en befolkning, metodproblem samt använd socialgruppsindelning	189
Att kategorisera befolkningar	189
Indelningar grundade på den officiella statistiken.....	190
Indelningar grundade på yrke och geografiskt område	191
Klassbegreppet	192
Metodproblem	193
Undersökningens fyra socialgrupper	194
D. Källkritik av bouppteckningsmaterial och den boupptecknade populationen	198
Bouppteckningars historiska värde.....	198
Tabeller över de boupptecknade i Falun 1820–1902.....	201
E. Tabell- och diagrambilaga till sparbanksmaterialet	207
F. Socialgruppsindelning av sparbankssparare	210
SUMMARY	213
KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	221

Tabell- och figurförteckning

Tabeller

Tabell 2.1 <i>Kassors och sparbankers kapitaltillgångar samt deras utlåning i jämförelse med övriga kreditinstitut 1830- och 1850-tal, i miljoner kronor och löpande priser</i>	47
Tabell 2.2 <i>Antal affärsbanker, affärsbankskontor samt affärsbankernas totala inlåning och utlåning 1840–1910, i stycken och löpande priser i miljoner kronor</i>	49
Tabell 2.3 <i>Antal sparbanker, sparbankskontor, konton och total inlåning, genomsnittligt saldo samt antal konton per tusen invånare i Sverige 1834–1910, i stycken och löpande priser i miljoner kronor</i>	54
Tabell 3.1 <i>Befolkningsutvecklingen i Sverige, Kopparbergs län och Falun samt födelseöverskott respektive födelseunderskott i Falun 1820-1910, i stycken</i>	60
Tabell 3.2 <i>Socialgruppsindelning av Falu Kristine församlings manliga invånare 1820 och 1910, i procent av vuxna befolkningen med yrkestitel</i>	61
Tabell 3.3 <i>Falu stads sparbanks medelsplacering 1830–1910, i procent och fast pris i tusentals kronor (basår = 1861/1870)</i>	69
Tabell 4.1 <i>Antal boupptecknade och andel av det totala antalet avlidna samt bouppteckningsgraden för kvinnor och män 1820–1902, i stycken och procent</i>	76
Tabell 4.2 <i>Bouppteckningsgraden för olika socialgrupper 1820–1902, i procent</i>	77
Tabell 4.3 <i>De boupptecknade fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent</i>	78
Tabell 4.4 <i>Nettoförmögenhet och andel i skuld 1820–1902, i procent och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	79
Tabell 4.5 <i>Nettoförmögenhet fördelat på socialgrupp 1820–1902, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	80
Tabell 4.6 <i>Andel med tillgångar i de olika kategorierna 1820–1902, i procent</i>	83
Tabell 4.7 <i>Tillgångar i silver och guld fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	83

Tabell 4.8 Tillgångar i kontanter fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	84
Tabell 4.9 Tillgångar i inventarier fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	85
Tabell 4.10 Tillgångar i fastigheter fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	86
Tabell 4.11 Andel med privata fordringar fördelat på socialgrupp 1820-1902, i procent	89
Tabell 4.12 Privata fordringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	89
Tabell 4.13 Institutionella fordringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	94
Tabell 4.14 Andel med tillgångar i sparbank, affärsbank, värdepapper och personförsäkringar 1820–1902, i procent	95
Tabell 4.15 Andel med tillgångar i värdepapper och personförsäkringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent	95
Tabell 4.16 Andel med tillgångar i sparbank och affärsbank fördelat på socialgrupp 1840–1902, i procent	96
Tabell 4.17 Tillgångar i sparbank, affärsbank, värdepapper och i försäkringssparande 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	97
Tabell 5.1 Falu stads sparbanks inlåning 1830–1910 och den genom- snittliga behållningen på konton i Stora Kopparbergs läns sparbank 1860–1910, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	103
Tabell 5.2 Antal nyöppnade konton och undersökningsurvalet åren 1830-1833, 1855 och 1880, i stycken	107
Tabell 5.3 Kvarstående sparbankskonton under 25 år 1830–1905, i procent	109
Tabell 5.4 Genomsnittliga saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	110
Tabell 5.5 Antal kontohållare och deras transaktioner 1830–1900, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	112
Tabell 5.6 Andel kvinnor, män och barn av kontohållarna 1830–1833, 1855 och 1880, i procent	117
Tabell 5.7 Kvarstående kvinnliga och manliga kontohållare under 25 år 1830–1905, i procent	118
Tabell 5.8 Åldersfördelningen för Kopparbergs läns manliga befolkning och de tre kohorterna vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot 1830–1833, 1855 och 1880, i procent	120
Tabell 5.9 Åldersfördelningen för Kopparbergs läns kvinnliga befolkning och de tre kohorterna vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot 1830-1833, 1855 och 1880, i procent	121
Tabell 5.10 De tre kohorterna (1830–1833, 1855 och 1880) fördelat på socialgrupp, i procent	122

Tabell 5.11 <i>Långsiktiga kontohållare: kvinnor och män i antal samt andel av den egna socialgruppen 1830–1833, 1855 och 1880, i stycken och procent</i>	125
Tabell 6.1 <i>Andelen med skulder och skuldernas fördelning på privata respektive institutionella kreditgivare 1820–1902, i procent</i>	132
Tabell 6.2 <i>Andel med skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent</i>	133
Tabell 6.3 <i>Skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	134
Tabell 6.4 <i>Andel med privata skulder och privata fordringar 1820–1902, i procent</i>	136
Tabell 6.5 <i>De sammanlagda skulderna i enskilda bouppteckningar fördelade efter storlek 1820–1902, i procent och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	137
Tabell 6.6 <i>Samtliga skulder till företag och inrättningar 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	140
Tabell 6.7 <i>Kreditinrättningar som hushållen lånade av 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	141
Tabell 6.8 <i>Falu stads sparbanks utelöpande lån till hushåll och lånens andel av sparbankens totala medelsplacering 1825–1900, i stycken och procent samt löpande priser i tusentals kronor</i>	145
Tabell 6.9 <i>Falu stads sparbanks låntagare fördelat på socialgrupp 1834–1900, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	145
Tabell 6.10 <i>Andel kvinnor bland Falu stads sparbanks låntagare 1834–1900, i procent</i>	146
Tabell 6.11 <i>Kvinnliga och manliga låntagares krediter i Falu stads sparbank år 1900, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)</i>	147
Tabell 8.1 <i>Nettolåntagare fördelade enligt ålder 1820–1902, i procent</i>	173
Tabell 8.2 <i>Genomsnittliga skuldbelopp i procent av de sammanlagda tillgångarna samt skuldsättningsgrad fördelat efter ålder 1820–1902, i stycken och procent</i>	174
Tabell 8.3 <i>De boupptecknades köns-, socialgrupps- och ålders-tillhörighets inverkan på nettoförmögenhet 1820–1902, regressionskoefficienter</i>	177
Tabell B1 <i>Antalet hantverkare och deras anställda 1830–1910, i stycken</i> .	188
Tabell B2 <i>Antalet handlare samt ämbets- och tjänstemän 1861–1910, i stycken</i>	188
Tabell B3 <i>Antalet industrier 1865–1910, i stycken</i>	188
Tabell C1 <i>Socialgruppsindelning av befolkningen i Falun 1820–1910</i>	197
Tabell D1 <i>Avlidna i Falun fördelat på socialgrupp 1820–1902, i stycken</i> .	201
Tabell D2 <i>Social fördelning av män och kvinnor 1820–1902, i stycken</i>	202
Tabell D3 <i>Boupptecknade kvinnor i Falun 1820–1902 och deras civilstånd 1820–1902, i stycken och procent</i>	202

Tabell D4 Antal avlidna, antal och andel boupptecknade fördelade på åldersgrupper 1820–1902, i stycken och procent	202
Tabell D5 Tillgångar i guld och silver samt kontanter 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	203
Tabell D6 Tillgångar i fastigheter och inventarier 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	203
Tabell D7 Inventariernas procentuella andel av de olika socialgruppernas sammantagna tillgångar 1820–1902	203
Tabell D8 Fordringar av övrigt slag 1860–1862 och 1900–1902, i stycken	204
Tabell D9 Boupptecknade med tio eller fler privata fordringar eller som lånade ut kapital 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	204
Tabell D10 Skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	206
Tabell E1 Genomsnittliga saldon under 25 år 1830–1855, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	207
Tabell E2a 1830–1833 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	207
Tabell E2b 1855 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	207
Tabell E2c 1880 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	207
Tabell E3 Kopparbergs läns befolknings och de tre kohorternas åldersfördelning vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot, i procent	208
Tabell E4 Sparande i de olika åldersgrupperna under 25 år fördelat på kvinnor – män, löpande värden i kronor	208
Tabell E5a 1830–1833 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent	209
Tabell E5b 1855 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent	209
Tabell E5c 1880 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent	209

Diagram

Diagram 4.1 De olika kategorierna av tillgångar fördelade i procent av de totala tillgångarnas värde 1820–1902	82
Diagram 4.2 De olika kategorierna av fordringar fördelade i procent av det totala värdet 1820–1902	87
Diagram 5.1 Uttag i samband med sparbankskontots upphörande 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	113

<i>Diagram 5.2</i> Tillfälle för öppnande av ett sparbankskonto fördelat över året 1830–1833, 1855 och 1880, i stycken	114
<i>Diagram 5.3</i> Insättningstillfällena under året, vart femte år, under 25 år 1830-1905, i stycken.....	115
<i>Diagram 5.4</i> Uttagstillfällena under året, vart femte år, under 25 år 1830-1905, i stycken.....	116
<i>Diagram 6.1</i> Det totala värdet på skulderna fördelat på socialgrupp 1820-1902, i procent.....	134
<i>Diagram 7.1</i> Stora Kopparbergs Bergslags fordringar och skulder 1820-1860, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	154
<i>Diagram 7.2</i> Arbetare och ”övriga” personers skulder och fordringar hos Stora Kopparbergs Bergslag 1820–1860, fast pris i kronor (basår = 1861/1870).....	157
<i>Diagram 7.3</i> Årslön för 70 gruvarbetare utifrån ålder 1830–1862, fast pris i kronor (basår = 1861/1870).....	161
<i>Diagram 8.1</i> Privata fordringar, 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	168
<i>Diagram 8.2</i> Institutionella fordringar 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870).....	169
<i>Diagram 8.3</i> De tre kohorternas (1830–1833, 1855 och 1880) sammanlagda saldon i sparbanken 1830–1910, åldersvis, fast pris i kronor (basår = 1861/1870).....	170
<i>Diagram 8.4</i> Vardera av de tre kohorternas (1830–1833, 1855 och 1880) sammanlagda saldon i sparbanken 1830–1910, åldersvis, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	171
<i>Diagram 8.5</i> Skulder 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870).....	172
<i>Diagram 8.6</i> Nettoförmögenhet 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)	175
<i>Diagram A1</i> Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1820	186
<i>Diagram A2</i> Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1860	187
<i>Diagram A3</i> Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1910	187

Förord

Denna avhandling har tillkommit under en snabbt svunnen tid i mitt liv. Forskarutbildningen har varvats med hushållsbildande och föräldraskap. Matilda, Maria och Gustav har kommit till världen och växt till individer samtidigt som avhandlingen har fått en allt fastare form. Det har inte alltid varit lätt att samtidigt hålla alla bollar i luften. Att det trots allt har fungerat har jag Marcus att tacka för.

En annan viktig person för avhandlingens tillkommande är min handledare Mats Larsson. Mats entusiasm och ständiga stöd har haft stor betydelse för mig under åren. Mats ska ha ett stort varmt tack för att han alltid på ett generöst vis har hållit sin dörr öppen och bjudit in till samtal om både avhandlingsskrivande och livet i övrigt. Jag vill även passa på att tacka Maurits Nyström som har fungerat som biträdande handledare.

Under doktorandåren har jag lärt känna många nya vänner. Här vill jag särskilt nämna övriga medlemmar inom forskningsprojektet *Sparandets och sparbankernas roll i den svenska ekonomin 1820–1970*; Lars Fälting, Hilda Hellgren, Anders Sjölander och Tom Petersson. Vår gemenskap i Sparprojektet har på ett synnerligen lyckat vis kunnat spänna över både arbete och privatliv.

Arbetet med avhandlingen är en i tid utdragen process. Pernilla Jonsson och Karin Ågren opponerade på mitt avhandlingsmanus och kom med flertalet kloka synpunkter som vägledde mig i det sista arbetet med att färdigställa denna bok. Erik Lindberg, Lynn Karlsson och Dan Bäcklund har under åren alltid tålamodigt förklarat möjligheter och problem med olika statistiska metoder. Lynn Karlsson har även väglett mig i arbetet med olika dataprogram. Anna Eriksson-Treter, Lars Fälting, Ylva Hasselberg, Malin Jonsson, Pernilla Jonsson, Tomas Matti, Tom Petersson, Göran Salomonsson och Karin Ågren läste avhandlingsmanuset i ett slutskede. Tack Alla!

Vidare vill jag sända ett varmt tack till övriga kolleger på Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala samt kollegerna på Högskolan i Falun som har gjort livet som doktorand både roligt och lärorikt.

Långa perioder har jag tillbringat på arkiv. Denna tillvaro har underlättats av personal vid Föreningssparbanken Dalarna i Falun, Stora Ensos Centralarkiv i Falun och Landsarkivet i Uppsala. Tack alla Ni!

Forskningen har finansierats av Sparbanksstiftelsen Dalarna och Högskolan Dalarna samt med stipendium ur Ellen Fries stiftelse, Uppsala universitet.

Avslutningsvis vill jag tacka ett antal personer som har haft betydelse och som på olika vis har bidragit till att denna avhandling över huvud taget kunnat skrivas. Först och främst vill jag tacka Marcus för att han alltid har stöttat mig i mitt avhandlingsarbete. Jag vill även tacka Helene för hennes stöd under åren och för att hon har fungerat som en god förebild och klok storsyster. Jag vill också passa på att tacka min svärmor Elisabeth och svägerska Vendela Westin som har ställt upp som barnvakt och därmed gjort det möjligt för Marcus och mig att kombinera förvärvsarbete med småbarn. Mamma Rose-Marie och pappa Kjell har alltid låtit mig välja min egen väg. Jag vill särskilt tacka er för att ni under det senaste året vid flertalet tillfällen med glädje har ryckt in som extraföräldrar åt mina barn.

Matilda, Maria och Gustav – nu är boken färdig!

Uppsala, september 2004

Kristina Lilja

KAPITEL 1

Inledning

I början av 1800-talet fungerade det svenska kreditväsendet enligt traditionella former där förmedlingen av krediter till näringsliv och hushåll sköttes av handelshus, penningmäklare, köpmän och andra privatpersoner. På den institutionella delen av kreditmarknaden var Riksbanken den huvudsaklige aktören, men efter 1820 etablerades även sparbanker, affärsbanker och hypoteksinrättningar på marknaden. Vid sekelskiftet 1900 hade Sverige ett bank- och kreditsystem som var väl utvecklat, även vid en internationell jämförelse, med ett flertal aktörer som konkurrerade på in- och utlåningsmarknaden för kapital. Den institutionella kreditmarknadens samt värdepappersmarknadens framväxt under framförallt 1800-talets andra hälft innebar att jordbrukets och näringslivets efterfrågan på kapital i allt större utsträckning kunde tillgodoses, liksom att utbyggnaden av rikets infrastruktur kunde finansieras.¹ Parallellt med att ett institutionellt kreditväsende växte fram, så förekom dock alltså en traditionell hantering av krediter mellan privatpersoner och företag.

Hushållens behov av krediter tillgodosågs i början av 1800-talet i stor utsträckning av släkt, familj, vänner och arbetsgivare, vilka betraktades som garantier i ekonomiskt svåra tider. De ingick i den sociala sfär som man primärt sökte sig till för att få ett lån av något slag.² I de fall där individer saknade tillgångar och stod utan möjligheter till försörjning bestod det övergripande sociala skyddet av den understöd som förmedlades som välgörenhet av kyrkan eller av andra lokala stödinrättningar. Att hamna i beroendeställning eller att behöva ta emot allmosor var inget önskvärt för den enskilde individen och var också en kostnad för samhället.³ För att förhindra att familjen skulle drabbas av ett alltför svårt inkomstbortfall i samband med sjukdom, olycksfall eller ålderdom, försökte individer och hushåll att, under ”goda tider”, spara en del av inkomsten. Att ha en sparad slant eller att hålla värdeföremål i sin ägo, som kunde omsättas till pengar, var även en förutsättning

¹ Magnusson, L. (1996), s. 312–314.

² Hanssen (1952), s. 38–48.

³ I samband med att Sveriges invånarantal växte och de egendomslösas andel av befolkningen ökade, blev det allt svårare att finansiera och administrera de stigande fattigvårdskostnaderna. Att lagstiftningen inom fattigvårdsområdet var omfattande under 1800-talets första hälft framgår av Melkersson (1997), s. 246. Fattigvårdsfrågan var en ständigt återkommande fråga i riksdagsdebatten under en stor del av 1800-talet. Se exempelvis Lilja (2000), s. 29–31.

för att kunna etablera en verksamhet av något slag eller för att kunna gifta sig och bilda hushåll.⁴ I annat fall var det nödvändigt att låna pengar för att konsumera på kredit. Skulder som sedermera skulle betalas tillbaka.

Problemområde, syfte och frågeställningar

Forskning rörande den svenska kreditmarknadens utveckling under 1800-talet har till stora delar handlat om bankhistoria,⁵ men under senare år har forskare betonat betydelsen av att också studera den privata delen av låne- marknaden för att på så vis skapa en bild av hur kreditmarknaden under denna tid fungerade.⁶ Den privata kreditmarknaden är nämligen ett område som vi endast i begränsad omfattning har någon kunskap om. Den uppfattning som vanligtvis brukar framhållas är att den privata kreditgivningen troligtvis minskade i betydelse efter den ekonomiska lågkonjunkturen i slutet av 1860-talet.⁷ Nyligen genomförda studier visar emellertid att den privata förmedlingen av krediter kan ha varit betydligt mer betydelsefull ända fram till tiden runt sekelskiftet 1900.⁸

Utifrån statistiska sammanställningar framgår att kreditinrättningarna under 1800-talet hanterade ett allt större kapital för in- och utlåning och under andra hälften av seklet ökade även placeringar i värdepapper av olika slag. Däremot framgår inte vilken betydelse hushållen hade för kapitalmarknadens expansion. Inte heller vet vi hur utvecklingen på kapitalmarknaden förändrade hushållens möjligheter att spara och låna.

Det huvudsakliga syftet med denna avhandling är att beskriva och analysera kapitalmarknadens omvandling utifrån ett hushållsperspektiv. Genom att genomföra en undersökning med detta perspektiv är det möjligt att analysera förändringen på kapitalmarknaden och hur denna utveckling påverkade hushållens möjligheter att spara och låna under olika perioder av hushållsmedlemmarnas liv. Avhandlingens fokus spänner mellan marknads- och hushållsnivå.

För att avhandlingens syfte skall uppnås är det nödvändigt att besvara vissa övergripande frågor. En första huvudfråga är i vilken utsträckning olika grupper av befolkningen använde sig av de institutionaliserade spar- och låneinrättningar som etablerades under 1800-talet? Naturliga följdfrågor i sammanhanget är huruvida denna utveckling påverkade den privata kredit-

⁴ Matović (1984), s. 188–191.

⁵ Några av den svenska bankhistoriska forskningens mest betydande verk nämns i Petersson, T. (2001), s. 16, not 3.

⁶ Se till exempel Hasselberg (1998); Svensson (2001); Lindgren (2002) och Hellgren (2003).

⁷ Håkan Lindgren menar att utbyggnaden av den statliga kontrollen av bankerna under 1860- och 1870-talen syftade till att stärka allmänhetens förtroende för dessa inrättningar för att därmed attrahera sparare. Lindgren (2002), s. 811. Se även Nygren (1985), s. 12.

⁸ Lindgren (2002) och Hellgren (2003).

förmedlingen och vilka de personer var som fungerade som privata kreditförmidlare?

En andra grundläggande fråga är om det är möjligt att urskilja under vilka perioder i livet som hushållen hade behov av att spara eller låna? Valde hushållen olika sparformer under olika perioder i livet och förändrades spar- och lånemönster när låne- men framför allt sparmöjligheterna blev fler i samband med kapitalmarknadens expansion under senare delen av 1800-talet?

Avgränsningar

Undersökningsperioden sträcker sig över åren från 1820 till och med 1910. Tidsperioden är vald med avsikt att göra det möjligt att urskilja hur hushållen sparade och lånade i äldre tider samt på den framväxande kapitalmarknaden. Genom att låta studien ta avstamp redan 1820 är det möjligt att analysera hur hushållen agerade på kreditmarknaden innan sparbankerna och affärsbankerna hade etablerats samt att urskilja förändringar i samband med kapitalmarknadens framväxt under 1800-talet. Undersökningsperioden omfattar även den kraftiga utlåningsexpansionen på den institutionella kreditmarknaden under sent 1800-tal och början av 1900-talet.⁹ Valet av slutår, 1910, innebär att eventuella förändringar i hushållens spar- och lånebeteende kan diskuteras i relation till den lagstiftning som tillkom under 1890-talet och som avsåg att reglera förhållandena på den institutionella kapitalmarknaden.¹⁰

Undersökningsperioden sträcker sig över den tid då det marknadsekonomiska systemet utvecklades och den ekonomiska tillväxten tog fart. Den årliga BNP-utvecklingen under åren runt 1830–1850 var cirka en halv procent per capita. Under åren 1850–1890 ökade BNP med drygt två procent per capita årligen, medan motsvarande siffra var mer än tre procent årligen under tiden 1890–1910. Undersökningsperioden som helhet innefattar ett antal kraftiga konjunktursvängningar. Under 1820-, 1830- och 1840-talen sjönk exempelvis reallönen för daglönare inom jordbruket. Reallönen steg sedan, nationellt sett, under 1850-talet samt 1870–1910.¹¹ I Kopparbergs län steg lönen för arbetare först vid mitten av 1850-talet och återigen vid 1870-talets mitt samt i slutet av 1890-talet.¹² De ekonomiska svängningarna under denna tid bör rimligtvis ha påverkat hushållens spar- och lånebeteende.

⁹ Nygren (1985), s. 140 och Sjölander (2003), s. 22.

¹⁰ Lagstiftningen gällande kapitalmarknaden framgår av Larsson (1998), kapitel 2; Petersson, T. (2001), kapitel 2 och Sjölander (2003), s. 20.

¹¹ Schön (1982), s. 31 och Schön (2000), s. 73, 139, 151, 225 och 227.

¹² Jörberg (1972), s. 597–603. Lönenivån varierade under åren beroende på konjunkturläget samt förekomsten av kvalificerad arbetskraft. Se exempelvis Larsson (1986), s. 76.

Undersökningen genomförs i ett geografiskt avgränsat område som en fall-/lokalundersökning.¹³ Genom att förlägga undersökningen till Falun är det möjligt att studera en av landets större städer som tidigt fick ett institutionaliserat kreditväsende. I Falun grundades en av landets första sparbanker 1824 och en privatbank bildades 1835. Under 1800-talets andra hälft etablerades ytterligare aktörer på den institutionella kreditmarknaden i staden.¹⁴

Sparande och skuldsättning

Sparandet är en av förutsättningarna för investeringar i samhället och utgör därför en grund för ekonomisk tillväxt. Ett inhemskt sparande har även en konjunkturstabiliserande effekt. En hög sparkvot¹⁵ för hushållen har länge ansetts vara av stort samhällsintresse, då sparande och sparsamhet hör nära samman med andra ur samhällssynpunkt önskvärda beteendemönster som planeringsförmåga och arbetsamhet. För tidigare generationer framhölls även moralaspekten.¹⁶

Huvudformerna för hushållens finansiella sparande utgörs av placeringar av tillgångar i banker, finansinstitut, aktier, obligationer och frivilliga försäkringar. Det reala sparandet består i huvudsak av sparande i fasta tillgångar som bostäder och andra fastigheter. Även amorteringar av lån kan ses som en form av sparande. Vilken form av sparande som väljs beror bland annat på sparandets storlek och kombinationen av risk och avkastning, men hänger även ihop med på hur lång sikt och hur säkert man önskar att placera sitt sparkapital.¹⁷ Hushållens motiv för att spara har sin grund i den osäkerhet som råder om de egna framtida behoven och de ekonomiska förutsättningar som krävs för att kunna tillfredsställa dessa behov. Ett sparande kan reducera

¹³ Styrkan med fall- och lokalhistoriska undersökningar är att de gör det möjligt att synliggöra delar av de utvecklingsförlopp och processer som utgör vår historia. De enskilda fall- och lokalhistoriska undersökningarna kan dock inte användas för att generalisera utvecklingen på ett aggregerat plan, då det finns ett representationsproblem med dessa slag av undersökningar. Tillsammans kan studierna ge upphov till ny kunskap. Se Aronsson (1992), s. 10–16; Petersson, T. (2001), s. 33 och Svensson (2001), s. 9–10.

¹⁴ Bland de städer som passar in på urvalskriterierna har Stockholm och Göteborg alltför stora befolkningar, vilket försvårar för ett arbete av denna karaktär (då föreliggande avhandling i stor utsträckning grundas på individ- och hushållsbaserat källmaterial). I Malmö bildades en affärsbank först 1857. Uppsala, Gävle, Kalmar och Karlskrona fick kreditinrättningar senare än Falun. Ett alternativ är Norrköping som hade en större befolkning än Falun och där Östgötha Bank öppnade kontor 1837. Valet har dock hamnat på Falun, den nionde största staden i Sverige 1820. *Historisk statistik för Sverige* (1969), s. 61–62; Cronbladh (1993) och Brisman (1924), s. 245. Förutom att ovanstående kriterier passar in finns även ett näringslivsmaterial bevarat, vilket används i avhandlingens kapitel 7.

¹⁵ Sparkvoten anger sparandet uttryckt i procent av disponibel inkomst. SOU 1989:11, s. 7

¹⁶ SOU 1989:11, s. 7. Liknande personliga egenskaper nämndes som önskvärda även för de personer som önskade kredit i sparbanken i Nyköping i början av 1900-talet i samband med byggandet av egnahem. Fälting (2001), s. 38–39. Se även Skogman (1819), s. 5.

¹⁷ Berg (1983), s. 19; Pålsson (1988), s. 8–9; *En liten skrift om sparande* (1982), s. 5 och SOU 1989:11, s. 7 och 17–18.

en del av denna osäkerhet. Intresset för att spara påverkas även av individens förväntningar på den samhällsekonomiska utvecklingen, förändringar i socialförsäkringssystemet och på personlighet.

Sparande och skuldsättning är två sidor av samma fenomen, eftersom utlåning förutsätter att det finns ett sparad överskott. En skuld är ett åtagande att i framtiden betala eller på annat sätt fullgöra en ekonomisk prestation till en utomstående.¹⁸ En skuld är med andra ord en tillgång för en annan part. Behovet av att sätta sig i skuld varierar mellan hushåll, men förändras även under olika perioder av året samt under ett hushålls livstid (det vill säga från det att hushållet bildas tills dess att det upphör). Vidare kan motiven för att låna vara av flera slag. Krediter kan användas för investeringar eller för konsumtion – kategorier som inte alltid är helt enkla att särskilja. Vidare kan ett lån tas för att betala redan befintliga lån. Tidigare forskning visar att 1800-talets hushåll många gånger hade mer än ett lån vid samma tidpunkt.¹⁹

Kapital- och kreditmarknad

Kapitalmarknadens uppgift är att kanalisera sparandet. Via kapitalmarknaden ställer personer, företag och institutioner sina tillgångar till förfogande att användas för lån eller placeringar mot en förväntad ersättning, oftast i form av ränta. Under 1800-talet användes begreppet kapitalmarknad som samlande benämning på aktie- och obligationsmarknaden. Idag förstås kapitalmarknaden som marknaden för eget kapital (aktiemarknaden) och för lånat kapital (kreditmarknaden).²⁰ I föreliggande avhandling definieras kapitalmarknaden som ett samlande begrepp för kreditmarknaden och värdepappersmarknaden.

Kreditmarknadens huvudsakliga uppgift i samhällsekonomin är att transferera köpkraft mellan olika aktörer. Kreditmarknaden utgörs av samtliga aktörer som bjuder ut eller efterfrågar krediter. I avhandlingen används begreppen privat respektive institutionell kreditmarknad.²¹ På den institutionella delen av kreditmarknaden återfinns spar- och låneinstitut underställda ett regelverk.²² På den privata kreditmarknaden fastställs kreditvillkoren i en muntlig eller skriftlig överenskommelse mellan privatpersoner eller juridiska

¹⁸ ”Skuld” (1995), *NE*.

¹⁹ Den utbredda skuldsättningen vid denna tid framgår både av bouppteckningsmaterial och av bondedagböcker. Se till exempel Ihlis-Pettersson (2001); Hellgren (2003), s. 67–88; Gerge (1998), s. 20–22 och Götlind (2002), s. 98–101.

²⁰ Henrekson & Persson (1993).

²¹ Forskare har valt att använda sig av andra begrepp för att åtskilja de i huvudsak två olika kreditmarknaderna; informell/formell respektive oorganiserad/organiserad. Petersson, T. (2001); Svensson (2001); Lindgren (2002) och Hellgren (2003). Då dessa begrepp kan ge en felaktig uppfattning om förekomsten och graden av formalisering och organisering av de olika slagen av kreditmarknader samt ge upphov till en begreppsförvirring, så undviks begreppen i avhandlingen.

²² Henrekson & Persson (1993).

personer. Den privata handeln med krediter kännetecknas av att det endast finns en ringa eller ingen statlig insyn i verksamheten och den är ej heller reglerad i lagstiftningen, varför den kan vara riskfylld. I den mån verksamheten kommer under en statlig myndighets kontroll sker en formalisering och graden av organisering ökar. Forskning visar att en del aktörer på den privata kreditmarknaden bedrev en omfattande kreditverksamhet och fungerade som bankirer i lokalsamhället vid tiden för undersökningen.²³

Individ, hushåll och familj

Individens agerande på kapitalmarknaden diskuteras inom den ekonomiska forskningen vanligtvis utifrån ett hushållsperspektiv.²⁴ Hushållet ses enligt detta synsätt som en ekonomisk enhet, vilket också är utgångspunkten i föreliggande avhandling. Definitionen av vad som skall förstås som ett hushåll är dock inte entydig, utan varierar beroende på vilka avgränsningar som görs. Den gängse avgränsningen för ett hushåll är att det ska bestå av en gemensam bostad.²⁵ Hur det enskilda hushållet ser ut påverkas av geografisk region, näringsstruktur, socialgruppsstillhörighet samt i vilket utvecklingsstadium hushållet befinner sig. Med det sistnämnda avses om hushållet är nybildat eller har uppnått ett mer moget utvecklingsstadium.²⁶ Ett hushåll kan med andra ord bestå av en individ, ett par eller flera individer. Även andra strukturella olikheter återfinns mellan olika hushåll beroende på vilken historisk tid det är som studeras.²⁷ Ännu under 1800-talet var det vanligt att hushållet bestod av medlemmar ur flera generationer, släktingar, tjänstefolk och andra inneboende, men hushållens struktur förändrades i samband med att industrialiseringen bröt upp äldre tiders försörjningsmönster och sätt att leva. Förmögenhet och inkomstbild var inte bara avgörande för när hushåll kunde bildas, utan påverkade även hur många individer som hushållet kunde försörja.²⁸

²³ Bankirer eller privatbankirer saknar en entydig definition, men kan förstås som personer eller firmor som bedrev en mer omfattande in- och utlåningsverksamhet av kapital eller agerade intermediärer mellan privatpersoner. Se till exempel Nygren (1981), s. 13–14 och Hellgren (2003), s. 29–31 för en sammanfattande redogörelse av begreppet privatbankir.

²⁴ Till exempel Poterba (1994), s. 4 och Fontaine & Schlumbohm (2000), s. 3–10.

²⁵ Denna utgångspunkt är dock inte helt oproblematiserad. Ulf Jonsson påpekar att oavsett om man använder kyrkligt eller kameralt material är det i flera fall svårt att avgöra boendeförhållanden samt de ekonomiska förhållandena visavi hushållsföreståndaren. Definitionen gör vidare att individer som ingår i ett ”bolag”, ”arbetslag” eller ”matlag” kan utgöra ett hushåll. Jonsson (1980), s. 57 och Rydén (1990), s. 39–40.

²⁶ Hareven & Vinovskis (1978), s. 3–22; Gaunt (1996), särskilt s. 85–102 och Le Play (1982), s. 259–266.

²⁷ Se Rydén (1990), s. 28–39 för en översikt om hur begreppen hushåll, familj och släkt används inom den familje- och arbetslivshistoriska forskningen i Sverige och internationellt.

²⁸ Se Carlsson (1983); Källemark (1983); Lunander (1983) och Norman (1983).

Hushållet kontrollerades av hushållsföreståndaren, som nästan alltid var en man, då kvinnor under större delen av undersökningsperioden var omvändiga, utom i de fall de var änkor. Hushållsföreståndaren hade det övergripande ekonomiska ansvaret samt representerade hushållet mot omvärlden. Ett försök att stärka den gifta kvinnans ekonomiska ställning gjordes 1874 genom att hon i vissa fall fick rätt att råda över sin enskilda egendom och den egna arbetsinkomsten. Några decennier tidigare, 1845, hade kvinnors lika arvsrätt införts. Gifta kvinnor blev myndiga i 1921 års lagstiftning.²⁹ Sammantaget innebar det att det i huvudsak var en man, maken, som hade den formella makten i hushållet under den tid som studeras i avhandlingen.

Under senare delen av 1800-talet blev det allt vanligare att använda familjebegreppet istället för hushållsbegreppet. Liksom hushållsbegreppet, innefattar familjebegreppet flera olika konstruktioner.³⁰ De båda begreppen används många gånger synonymt, men familjebegreppet definieras vanligtvis något snävare där endast kärnfamiljen ingår. En viktig anledning till detta är dels att det är svårt att med exakthet avgöra hushållets struktur³¹ och dels att det centrala i privatekonomiska sammanhang många gånger är att analysera familjeöverhuvudets/-enas (strategiska) ekonomiska beslut.³² Det är hushållens ekonomiska agerande i spar- och kreditfrågor som är i fokus för avhandlingen. För att kunna undersöka detta är det den vuxna individens egna hushåll, det vill säga den kärnfamilj som han eller hon bildar, som ska förstås som hushåll i föreliggande avhandling. Detta innebär att det både kan vara en- och flerpersonghushåll som behandlas.

²⁹ Från och med 1858 kunde ogifta kvinnor fylla 25 år ansöka om att bli myndiga och 1863 beviljades ogifta kvinnor automatiskt myndighet vid 25 års ålder. Påföljande år fick kvinnor samma ekonomiska rättigheter som män genom 1864 års näringsfrihetsreform. År 1874 tilläts gifta kvinnor att via äktenskapsförord förvalta enskild egendom samt råda över sin arbetsinkomst och 1884 sänktes myndighetsåldern för ogifta kvinnor till 21 år, det vill säga samma ålder som för män. Kvinnors lika arvsrätt hade gällt som princip inom stadsrätten före 1845, men gällde från denna tid även inom landsrätten där söner tidigare ärvt dubbelt mot döttrar. Enligt gällande giftorätt ägde make och maka boet gemensamt. Först i en förordning 1898 reglerades vad i egendomen som var föremål för giftorätt och vad som kunde räknas som enskild egendom och därmed inte underställas giftorätten. Göransson (1993), s. 134–138; Bladh (1997), s. 127–142; Kälvemarm (1983), s. 17 och Matović (1984), s. 33–35.

³⁰ Enligt Börje Hanssen växte familjebegreppet fram ur borgerligheten. Kärnfamiljen består av två generationer; föräldrar och barn, medan stamfamiljen utgörs av tre generationer, det vill säga även inkluderar mor- eller farföräldrar. Storfamiljer inrymmer föräldrarnas vuxna system. Storfamiljen var dock ovanlig i Norden vid denna tid. Hanssen (1978), s. 11–23 och Gaunt (1996), s. 89. Se även Kyrk (1953), särskilt s. 12–13 och Johannesson (1983).

³¹ Laurence Fontaine och Jürgen Schlumbohm menar att forskare många gånger väljer att studera de personer som fanns bokförda i hushållet utan att ifrågasätta vilken relation de hade till varandra, till andra grupper eller till nätverk utanför hushållet. Fontaine & Schlumbohm (2000), s. 4.

³² Det ska dock betonas att möjligheterna att avgöra vilka beslut som grundades på planering och strategiska överväganden överlag är mycket begränsade i historisk forskning. Detta är inte heller det huvudsakliga syftet i avhandlingen. Laurence Fontaine och Jürgen Schlumbohm menar att det inte är meningsfullt att diskutera ekonomiska strategier i annat fall än om de enskilda aktörerna har ett större antal valmöjligheter. Fontaine & Schlumbohm (2000), s. 9.

Teoretiska utgångspunkter

Institutionell ekonomisk teori, institutionell förändring och ekonomisk risk

De institutionella förhållandena i samhället utgör det ramverk inom vilket kapitalmarknadens omvandling och hushållens agerande på spar- och låne- marknaden skall analyseras. Enligt institutionell ekonomisk teori utgörs de institutionella förhållandena dels av kodifierade lagar och regler (formella institutioner) och dels av sedvänjor, traditioner och normer som styr relationerna mellan individer och som fungerar som praxis (informella institutioner). I ekonomiska sammanhang består institutionerna av de normer som har uppstått eller skapats för att minska osäkerheten i de ekonomiska transaktionerna mellan olika parter. Transaktionskostnaderna i detta sammanhang utgörs av de sök-, informations-, förhandlings-, besluts- och kontraktskostnader, som kan finnas i samband med att personer, som vill spara respektive låna, letar efter lämpliga och möjliga alternativ samt förhandlar om kontrakt för det ekonomiska bytet. Efter det att ett kontrakt slutits uppstår tillsynskostnader, det vill säga kostnader för kontroll av att de villkor som formulerades i kontraktet efterlevs.³³

För att reducera risker och för att undanröja otillräckligheter i någon del av de institutionella förhållandena (de formella såväl som de informella) genomförs förändringar. Ofta har rådande institutionella förhållanden sprungit ur tidigare erfarenheter. Ekonomiska system utvecklas inte sällan ur äldre praxis som med tiden blir normbildande och kringgärdas av ett regelverk. Enligt den institutionella teorins terminologi handlar det då om att ett informellt system har formaliserats. Genom en reglering blir det möjligt att uppnå ökad legitimitet. En omreglering, eller avreglering, kan vara en del av ett institutionellt paradigmskifte inom rådande system. Drivkrafterna bakom dessa förändringar kan finnas hos aktörerna inom det område som berörs, hos allmänheten eller statsmakten.³⁴

Den institutionella delen av kapitalmarknaden som växte fram under 1800-talet var endast i mindre utsträckning underställd statlig reglering. Den statliga regleringen syftade i huvudsak till att möjliggöra den institutionella kapitalmarknadens expansion, utan att för den sakens skull äventyra place-rarnas tillgångar.³⁵ Allmänhetens tilltro till de institutionella spar- och låne-

³³ I Ronald Coases artikel ”The Nature of the Firm” i *Economica*, Volume 4, från 1937 utvecklades användandet av begreppet transaktionskostnader. I artikeln argumenterar Coase för att företag uppkommer genom att de gör det möjligt att internalisera och därmed reducera kostnaderna för byten. Dessa idéer har sedermera utvecklats inom institutionell ekonomisk teori, till exempel North (1993), s. 16–17.

³⁴ Larsson (1998), s. 21–28.

³⁵ Till exempel Larsson (1998), kapitel 2.

inrättningarna borde därmed ha stärkts. Vidare torde införandet av silvermyntfoten 1834 ha inneburit att den ökade stabiliteten i penningvärdet gjorde att fler var villiga att hålla pengar. Senare års forskning visar att monetariseringen inom banksystemet lade grunden för inlåningen inom banksystemet under senare delen av 1860-talet.³⁶ Denna utveckling var några av de grundläggande förutsättningarna för de tidiga institutionella kreditinrättningarnas expansion.

Den privata delen av kreditmarknaden antas – till skillnad från den institutionella – utgå från den rådande praxis och de traditioner som bestämmer hur de ekonomiska transaktionerna går till. Villkoren för transaktioner på den privata delen av kreditmarknaden bestäms genom överenskommelser mellan två parter. Detta innebär att det finns utrymme för individuella tolkningar av hur villkoren på den privata kreditmarknaden ska formuleras, vilket kan innebära en risk för att överenskommelsen inte uppfylls.³⁷ Denna riskexponering kompenseras vanligen genom höjd ränta, vilken ökar kostnaderna i de ekonomiska bytena. Riskexponering och riskhantering är central för all kreditgivning.³⁸

I avhandlingen utgör institutionell ekonomisk teori ett övergripande teoretiskt ramverk när förändringarna på kapitalmarknaden åren 1820–1910 analyseras. Då dessa förändringar studeras utifrån ett hushållsperspektiv behövs dock ytterligare teoretiska modeller för att hantera och göra det möjligt att analysera olikheter mellan skilda hushålls sätt att besluta om att spara eller låna och deras faktiska agerande i dessa frågor. De teoretiska modeller som används för att förklara hur hushållen agerar i spar- och lånefrågor behandlas nedan.

Livscykelteorin

De huvudsakliga motiven till att spara grundar sig på; en önskan om att överföra kapital till kommande generationer, insikten om att inkomsten inte alltid är i nivå med konsumtionsbehovet och osäkerheten inför framtida behov. Hur hushållen väljer att spara beror på sparmotiv och flera olika sparmotiv kan tillfredsställas samtidigt. En fastighet kan vara en del av konsumtionen, samtidigt som den kan ärvas och utgöra en tillgång som kan omvandlas till pengar.³⁹

³⁶ Lobell (2000), s. 136–137 och Ögren (2003), s. 279–280.

³⁷ Larsson (1998), s. 21.

³⁸ Riskhantering i ekonomiska byten kan kategoriseras till tre nivåer; systemnivå, organisations- eller aktörsnivå och hushållsnivå. Riskhantering eller riskmanagement diskuteras för finansiering av egna hem i Fälting (2001), s. 37–39 och för kreditgivning i Hellgren (2003), s. 22–26.

³⁹ Modigliani & Brumberg (1954:1980), s. 81–84. Texten från 1954 finns publicerad i ett samlingsverk från 1980. Livscykelteorin från 1954 har utvecklats i exempelvis Ando & Modigliani (1963) och Modigliani (1975:1980).

Utifrån dessa utgångspunkter formulerade Franco Modigliani och Richard Brumberg en livscykelteori där hushållens fördelning av inkomsten mellan sparande och konsumtion behandlades under livstiden. För att kunna pröva sin teori ställde de upp ett antal bestämda antaganden. De förutsatte att konsumtionsvarornas pris inte skulle stiga märkbart i framtiden, att hushållen inte fick några (signifikanta) arv eller själva planerade att efterlämna arv och att hushållen endast kunde ackumulera kapital via ett sparande. Vidare antogs räntenivån vara noll och att konsumtionen under återstoden av livet berodde på ”smaken” och inte begränsades av hushållens inkomst.⁴⁰

Kärnan i Modiglianis och Brumbergs teori är att hushåll motiverar sitt sparande med en önskan om att ha ett ekonomiskt skydd, dels inför större inkomstförändringar och dels inför mer tillfälliga variationer i inkomst och konsumtion. Detta innebär att hushållen strävar efter att, utifrån institutionella förutsättningar, konsumera sin inkomst jämnt fördelat under återstoden av sitt liv.⁴¹ För att kunna realisera en önskan om en stabil konsumtion även på ålderdomen förutsätts ett sparande under vissa tidigare perioder i livet. Hushållen tvingas att jämföra värdet av att konsumera idag med att konsumera imorgon.⁴²

Centralt för livscykelteorin är att sparandet, liksom konsumtionen, påverkas av individens ålder. Ålder ska i detta sammanhang inte ses som en linjär funktion utan individerna bör analyseras utifrån åldersgrupper och dessa grupper representerar i sin tur olika stadier i en människas hushållstillhörighet. Dessa stadier karakteriseras grovt sett av barndomen, ungdomen, medelåldern samt ålderdomen. Under medelåldern bildar individen hushåll och hushållet når så småningom ett moget stadium i samband med att individen närmar sig ålderdomen. Under ålderdomen avvecklas hushållet gradvis och en del individer bildar inte längre eget hushåll.

De inledningsvis nämnda sparmotiven kan sägas variera i angelägenhetsgrad mellan olika individer och under skilda perioder i livet. Vilka sparmotiv som ses som mest angelägna beror på hushållets aktuella och förväntade totala resurser, på de olika alternativens utformning och på det sociala trycket från omgivningen. Sparande utifrån ”osäkerhetsmotivet” behöver inte påverka sparandet signifikant, då tillgångar kan tillfredsställa flera olika sparmotiv, men på olika vis. Trygghetssökande hushåll föredrar att hålla relativt mer tillgångar i likvida medel, medan hushåll med större resurser förefaller hålla mer varaktiga varor.⁴³

⁴⁰ Modigliani & Brumberg (1954:1980), s. 85–88.

⁴¹ Modigliani & Brumberg (1954:1980), s. 86–89.

⁴² David Ricardo och Adam Smith är några av de klassiska ekonomer som diskuterade sparandet utifrån denna synvinkel. Öhlander & Seipel (1967), avsnitt 2.1. Se även Smiths diskussion om sparsamhet och räntans betydelse för kapitalbildning. Smith (1776:1952), bok II, avsnitt 3 och 4.

⁴³ Modigliani & Brumberg (1954:1980), s. 119–120.

Enligt de teoretiska antagandena finns det anledning att ackumulera ett sparande under unga år, kapital som under familjebildningen kan omvandlas till reala tillgångar. Då hushållets investeringsbehov är tillfredsställt ökar sparandet i andra tillgångar. De växande tillgångarna uppfattas som en del av hushållens levnadsförväntningar och hushållen ser därför ingen anledning till att minska sitt sparande. Detta gör att en konstant andel av inkomsten sparas och sparandet når därför maximal nivå strax innan pensionsålder. Sparandet påverkas endast om tillgångarna inte överensstämmer med den inkomstnivå som individen förutsätts ha vid viss given ålder. Modellen visar att hushåll som befinner sig över förväntad inkomstnivå sparar en relativt stor andel av sin inkomst, medan hushåll som befinner sig under denna nivå istället sparar endast en mycket liten del av sin inkomst eller till och med tvingas att ta av sitt sparkapital. Detta gör att förändringar i inkomstnivån eller oförutsedda händelser påverkar sparkvoten.⁴⁴

Den permanenta inkomsthypotesen

Utgångspunkterna för Milton Friedmans permanenta inkomsthypotes är i huvudsak desamma som för livscykelteorin, men det finns några viktiga skillnader mellan de båda teorierna. Enligt den permanenta inkomsthypotesen grundar individen sina beslut på den långsiktigt förväntade livstidsinkomsten, den så kallade permanenta inkomsten. Denna livstidsinkomst uppstår under en tidsperiod som individen inte ser slutet på och därför inte säkert kan bedöma. Istället kommer alla inkomstförbättringar att analyseras för att avgöra om de kan anses som permanenta. Den planerade konsumtionsnivån under en konjunkturcykel upprätthålls genom att hushållet sparar respektive lånar när den permanenta inkomsten avviker från den faktiska under tidsperioden. Vidare påverkas inkomstnivån av individens ålder. Detta innebär att inkomsten för ungdomar och äldre kan antas vara lägre än den beräknade permanenta inkomstnivån, medan den är högre under individens medelålder.⁴⁵

Den permanenta inkomsten definieras som den reala avkastningen på individens fysiska och humana kapital. Relationen mellan de båda tillgångarna påverkar individens permanenta disponibla inkomst. Individens tillgång på fysiskt kapital minskar behovet av att spara, då det är lättare att belåna fysiskt kapital. Fysiskt kapital kan därmed uppfattas som en större säkerhet inför oförutsedda utgifter. Kvoten mellan fysiskt och humankapital, räntenivå samt hushållets storlek och åldersstruktur är andra faktorer som påverkar hushållets spar- och konsumtionsbeslut. Till skillnad från livscykelteorin används inte nettoförmögenheten utan hålls intakt. Däremot utgår båda teorierna från att avkastningen på förmögenheten utgör en del av den beräknade

⁴⁴ Modigliani & Brumberg (1954:1980), s. 104–114 och 118–122.

⁴⁵ Friedman (1957), s. 28–29, 31 ff, 39–40 och 90 ff.

livsinkomsten.⁴⁶ Detta gör att individernas placeringar är räntekänsliga och att hushållen kan antas försöka maximera avkastningen på eget kapital.

Ekonomiskt agerande utifrån ett maktperspektiv

Hushållens upplåning och sparande kan analyseras utifrån ett maktperspektiv. Detta innebär att det är den eller de personer som är huvudman och som har makten i hushållet som beslutar i och har ansvar för dessa frågor. Vem som är huvudman varierar under hushållets livscykel. Oftast var det en man (maken, fadern, brodern eller arbetsgivaren) som var hushållsföreståndare under den tidsperiod som studeras. Trots att kvinnor inte sågs som jämbördiga med mannen kunde maken emellertid företräda hushållet i de fall maken var bortrest.⁴⁷ Äktenskapet gav med andra ord en viss möjlighet till inflytande. Om kvinnan sedermera blev änka ansågs hon myndig och gavs, som nämndes ovan, rätt att förestå ett hushåll. Detta gav möjlighet till ett självständigt ekonomiskt agerande som inte var förunnat övriga kvinnor.

Maktperspektivet kan också användas för att förklara den hierarkiska skiktning som fanns mellan olika sociala grupper och då särskilt de patriarkala relationer som i många fall karakteriserade förhållandet mellan ett övre socialt skikt och befolkningen i övrigt. Denna relation uppstod som en följd av det övre sociala skiktets uppfattning om hur ekonomiska och sociala frågor för befolkningen i övrigt kunde lösas. Relationerna var många gånger personliga, vanligtvis ömsesidiga, men inte jämlika utan i hög grad hierarkiska till sin karaktär. Den lojalitet som upparbetades mellan de olika parterna kunde sträcka sig över livstiden. De kanske starkaste patriarkala banden förefaller ha funnits mellan arbetsgivare och anställda inom den agrara ekonomin. Här utövades en patriarkal relation som i sin mest extrema form innebar att gods- eller bruksägaren, eller dennes företrädare, var ytterst ansvarig för de anställdas liv.⁴⁸ De anställda var med andra ord underställda arbetsgivarens myndighet. Detta innebar både ett tvång, men samtidigt också en trygghet för den anställde och hans familj.

De maktförhållanden som uppstod som en följd av de hierarkiskt organiserade socioekonomiska strukturerna torde ha minskat en del av de transaktionskostnader som karakteriserar den privata kreditmarknaden, då det blev lättare att urskilja vem man kunde vända sig till för att få en kredit eller vilka personer som var villiga att förvalta ett sparkapital.

⁴⁶ Friedman (1957), s. 25–31.

⁴⁷ Davidoff & Hall (1987), s. 52.

⁴⁸ Till exempel Tigerstedt (1957), s. 622–623; Jacobsson (1976), s. 62–64, kapitel 4 och s. 146–154. Se även Magnusson, U. (1996) och Hasselberg (1998), s. 240–255.

Ekonomiskt agerande utifrån ett beteendevetenskapligt synsätt

Inte bara socioekonomiska och livscykelrelaterade faktorer kan förklara hur hushållen beslutar i ekonomiska frågor, utan också individuella preferenser kan användas för att förklara individers ibland mycket skilda förväntningar på nutida och framtida förhållanden. Individer är i olika grad otåliga med att få konsumera och för att skjuta upp konsumtionen kräver de någon form av ersättning. Redan 1930 formulerade Irving Fisher en ”Otålighetsteori” där han visade att lägre inkomster leder till en större grad av otålighet än högre inkomster, men att individers beteende går att förändra via exempelvis fostran, utbildning och information. Vidare listade Fisher ett antal karakteristika som beskrev de bakomliggande motiven till individens fördelning av den disponibla inkomsten mellan sparande och konsumtion.⁴⁹ Andra forskare utvecklade senare den Fisherska terminologin.⁵⁰

Individuella särdrag kan även förklara varför individer reagerar olika starkt på den ekonomiska situationen i samhället och på den förda ekonomiska politiken. Det enskilda hushållet agerar utifrån sina erfarenheter och individers beteenden är tämligen trögrörliga och har lång anpassningstid. En del sparare utvecklar sparvanor som består över en längre tid. I beteendevetenskapliga undersökningar ledda av George Katona under 1960-talet framkom att motiven bakom sparande ofta var individers önskan om att ha ett reservkapital för oförutsedda utgifter, för ålderdomen och för barnens omkostnader.⁵¹

Inom den beteendevetenskapliga sparforskningen undersöks vad som påverkar individers beslut att spara och vilka konsekvenser detta kan få. Ett grundläggande antagande i en S(timuli)-O(rganism)-R(espons)-modell är att individen försöker att nyttja den egna inkomsten så att uppställda mål nås och att inkomsten därigenom utnyttjas effektivt. Besluten påverkas i hög grad av olika stimuli, som till exempel möjligheten att få ränta.⁵²

En annan inriktning är att studera individers inställning till sparsamhet och deras motiv till att spara. Resultaten från dessa undersökningar visade att sparsamhet var ett framträdande drag hos flertalet individer, men att det värderades högst bland äldre och lågutbildade. Den främsta anledningen till att spara var trygghetsmotivet. Vidare framkom att individens position i livscykeln, inkomstens storlek och den ekonomiska situationen i stort, liksom individernas reaktion på förändrade omvärldsfaktorer var väsentliga faktorer.

⁴⁹ Fisher (1930), s. 61–98.

⁵⁰ Exempelvis John M. Keynes menade att motiven till sparande var försiktighet, förutseende, beräkning, förbättring, oberoende, företagsamhet, stolthet och girighet. Keynes (1936), s. 107. Keynes skapade en konsumtionsfunktion som utgick från att “...men are disposed, as a rule on the average, to increase their consumption as their income increases, but not as much as the increase in their income...”. Keynes (1936), s. 96.

⁵¹ Dusenberry (1949); Lindqvist (1982), s. 57 och Katona (1975).

⁵² Exempelvis Ölander & Seipel (1967); Julander (1975) och Wärmeryd (1979).

Utifrån sina observationer utvecklade Alf Lindqvist en pyramidformad modell, där individens huvudsakliga motiv till att spara framgår. De basala motiven i form av kassaförvaltning återfinns i pyramidens bas och därpå följer buffert-/trygghetsbehov, målsparandebehov och i toppen förmögenhetsförvaltning. Förändrade motiv till sparandet innebär en förflyttning uppåt eller nedåt i pyramiden över tid och kan också tänkas avspegla individens position i en livscykel.⁵³ Den hierarkiska ordningen i modellen kan även förändras under olika historiska perioder.⁵⁴ Betydelsen av att göra en indelning av sparare utifrån deras (huvudsakliga) sparmotiv har ifrågasatts, då besluten i dessa frågor ofta grundas på en kombination av olika motiv. Terminologin är dock användbar för att benämna olika sparmotiv.⁵⁵

Livscykelperspektivet i historisk forskning

Både livscykelteorin och den permanenta inkomsthypotesen har kritiserats bland annat för att de utgår från orealistiska antaganden där individen i förväg antas känna till den egna livsinkomstens utveckling och det egna hushållets sammansättning över tid. Livscykelteorin utgår även från att det är möjligt att skatta tidpunkten för det egna dödstillfället. Dessutom bortser teorierna från socialpolitiska förändringar som uppkommer genom exempelvis pensions- och arbetslöshetsförsäkringar samt andra ekonomisk-politiska omfördelningar.⁵⁶ Dessa förändringar påverkar sannolikt hushållens uppfattning om den egna ekonomiska situationen och därmed hur individer väljer att spara eller låna.

Senare års forskning visar att det finns en önskan om att överföra kapital mellan generationerna, vilket betyder att arv inte gärna kan uteslutas från analyser av detta slag.⁵⁷ Dessutom har undersökningar visat att äldre personer fortsätter att spara även efter det att de har slutat förvärvsarbeta.⁵⁸ Detta gör att livscykelmodellen i sin ursprungliga utformning kan ifrågasättas. Att livscykelteorin och den permanenta inkomsthypotesen bygger på orealistiska antaganden innebär dock inte att de omedelbart bör förkastas. Styrkan med de båda teorierna är bland annat att de analyserar individers och hushålls

⁵³ Lindqvist (1980) och Lindqvist (1981), s. 10.

⁵⁴ Exempelvis visar Richard Wahlund att förmögenhetsförvaltningen översteg målsparandet under större delen av 1980-talet. Wahlund (1991), s. 235–242 och 266.

⁵⁵ Den beteendevetenskapliga forskningens terminologi för att karakterisera hushållens finansiella strategier framgår av exempelvis Gunnarsson & Wahlund (1999), s. 76–110.

⁵⁶ Dessa brister i de båda teorierna kan vara anledningen till varför användandet av demografiska variabler i empiriska undersökningar av sparande och konsumtion ibland bemöts med skepsis. Lindh (1999), s. 262.

⁵⁷ Se exempelvis Kotlikoff (1989). Att hushållen önskar överföra förmögenhet (genom exempelvis arv) eller stödja sina efterkommande (genom att till exempel betala deras utbildning) framgår av Barro-hypotesen. Gunnarsson & Wahlund (1995), s. 12–13.

⁵⁸ Se till exempel Bentzel & Berg (1983), s. 167–168; Malmberg (1994), s. 288–291; Poterba (1994), s. 7–9 och Di Matteo (1997).

spar- och konsumtionsstrategier över en livstid. Teorierna är intressanta utgångspunkter för forskning inom detta problemområde och har också använts i ett stort antal vetenskapliga arbeten sedan 1950-talet. Livscykelperspektivet har bland annat nyttjats inom den ekonomisk-historiska och demografiska forskningen.⁵⁹ De för avhandlingen mest centrala resultaten sammanfattas nedan.

I ett antal empiriska undersökningar utifrån historiskt material har forskare visat att det finns flera brott i den upp-och-ner vända U-kurva som traditionellt används för att beskriva hur hushållens förmögenhet förändras över livscykeln. Livio Di Matteo hävdar att den traditionella modellen är alltför enkel för att på ett rättvisande sätt kunna återge dynamiken i den ekonomiska utvecklingen under en livscykel. Modellen urskiljer nämligen inte de år av ekonomisk åtstramning som infaller då individen befinner sig runt 30 respektive 50 års ålder. Vid det första tillfället påverkades hushållens förmögenhet av ökade kostnader i samband med familjebildande, medan nästa stagnationsperiod var ett resultat av att kostnaderna för barnen ökade i samband med att de blev äldre och att vuxna barn behövde ekonomiskt stöd när de flyttade hemifrån. Valerie Kincade Oppenheimer ser även ett tredje brott i samband med individens pensionering, då hushållets inkomstbild försämrades. Oppenheimer menar att samtliga åtstramningsperioder var en konsekvens av att hushållets inkomster inte motsvarades av (ett uppfattat) konsumtionsbehov(et). För att kunna hantera denna stagnation eller till och med en minskande förmögenhet kunde hushållets medlemmar välja att exempelvis vänta med att skaffa barn, öka inkomsterna genom att fler familjemedlemmar arbetade eller så sköt individerna helt enkelt fram tidpunkten för ett eventuellt giftermål.⁶⁰

Även i studier av hushålls sparande- och konsumtionsmönster i England under 1700-talets sista decennier urskiljs liknande åtstramningsperioder i den upp-och-ner vända kurvan. Vid dessa åtstramningsperioder fanns en stor osäkerhet om möjligheterna att få inkomsterna att räcka till för att täcka utgifterna. Hushållens första åtstramningsperiod uppstod i samband med småbarnsår, när konsumtionsbehovet ökade samtidigt som hushållet inte längre kunde räkna med två heltidsinkomster. John Styles menar att de ekonomiska förutsättningarna förbättrades när båda föräldrarna hade uppnått 40 års ålder och inte längre hade småbarn. Då kunde föräldrarna, liksom barnen, delta i hushållets försörjning och de äldsta barnen kunde försörja sig själva. Den andra åtstramningsperioden inföll i samband med ålderdomen.⁶¹

⁵⁹ Åldersstrukturens betydelse för det aggregerade sparandet samt konsekvenserna för den ekonomiska politiken och för tillväxten diskuteras exempelvis i Bentzel & Berg (1980); Lindh & Malmberg (1999); Malmberg & Sommestad (2000) och Bengtsson (2003).

⁶⁰ Di Matteo (1998); Oppenheimer (1974) och Oppenheimer (1982). Se även Di Matteo (1997).

⁶¹ Styles (2003).

Ovanstående resultat bekräftas även av studier av levnadsomkostnader i USA under sent 1800-tal, i vilka det framkommer att individer i åldrarna 25–34 respektive 50–59, med barn, hade de största utgifterna. De ekonomiska marginalerna var små för unga hushåll, men överskottet växte över tid trots att den viktigaste familjeförsörjarens inkomst inte fortsatte att öka i samma utsträckning som tidigare efter det att personen uppnått medelåldern. Den positiva inkomstutvecklingen kan, enligt Brian Gratton, istället förklaras av att barnen hade börjat bidra till hushållets försörjning.⁶²

Utifrån samma källmaterial visar Elyce Rotella och George Alter att familjens ekonomiska strategier påverkades av barnens inkomster. En slutsats de drog och som ytterligare stödjer tidigare antaganden var att hela hushållets inkomstbild hade betydelse för spar- och konsumtionsmönster över livscykeln.⁶³

Dessa resultat återfinns även i den svenska historiska forskningen. Mats Larsson påvisar att familjens årslön påverkades av samtliga familjemedlemmars arbetsinsatser. Genom att analysera ett antal arbetares löneutveckling under 1800-talet utifrån ålder, kunde Larsson visa att årslönen steg även efter det att hushållets huvudman hade uppnått en relativt hög ålder (50+) och rimligtvis borde ha haft en avtagande arbetsförmåga. Detta förklaras med att barnens lön redovisades på faderns lönekonto hos arbetsgivaren. Mest positiv och tydlig var löneutvecklingen för arbetstagare med söner i arbetsför ålder och som ännu inte hade lämnat familjen.⁶⁴ Detta styrker ett antagande om att hela hushållets disponibla inkomster skall ingå i beräkningar av detta slag, då hushållet utgör den ekonomiska enheten och individen kan sägas vara underordnad ett familjetänkande.⁶⁵

De empiriska undersökningarna visar att ett livscykelperspektiv kan anläggas vid spar- och konsumtionsforskning, då individers och hushålls beslut i hög grad påverkas av i vilket stadium i livet hushållets medlemmar befinner sig. Däremot bör antagandena utgå ifrån att det inte går att beräkna den egna livstidens längd, men att individer anpassar sitt ekonomiska beteende för att få tillgångarna att räcka till inför ålderdomen och ett eventuellt arv. Ett annat problem är att livscykelperspektivet förknippas med en upp-och-ner vänd U-kurva och att denna figur inte tar hänsyn till de ekonomiska åtstramningsperioder som bildar brott på kurvan i modellen. Kurvan får där-

⁶² Gratton & Rotondo (1991), s. 350 och Gratton (1996), s. 49–51.

⁶³ I en del fall var hushållets skuldsättning och föräldrars beslut om att investera i barnens utbildning beroende av barnens löner (eller antagna framtida löner). Rotella & Alter (1993).

⁶⁴ Larsson (1986), s. 142–143 och Larsson (1989). Att hushållet var beroende av flera familjemedlemmars arbetsinsatser var för övrigt det vanliga vid denna tid. Håkan Henriksson visar att kvinnor och barn utgjorde en stor del av den totala arbetsstyrkan i Bergslagen under 1800-talet. Henriksson (1994).

⁶⁵ John M. Keynes betonade detta tillvägagångssätt för en konsumtionsanalys och flera forskare har sedermera tillämpat detta synsätt. Keynes (1936), s. 96 ff.

igenom ett annat, mer vågformigt utseende, än vad som i teoretiska sammanhang förknippas med livscykelmodellen.

Metod och källor

I avhandlingen används ett flertal olika källmaterial. Ett omfattande primärmaterial från privata såväl som offentliga arkivbildare har kompletterats med historisk statistik och litteratur. Det huvudsakliga källmaterialet behandlas översiktligt nedan för att läsaren lättare ska kunna sätta sig in i undersökningen. En mer djupgående beskrivning av källmaterialet och hur detta har bearbetats återfinns i de specifika undersökningarna samt i bilagor.

För att ge läsaren en insikt i hur den svenska kapitalmarknaden utvecklades under åren 1820–1910 används ett flertal olika källmaterial. Beskrivningen utgår i huvudsak från litteratur i ämnet. Därtill används också 1858 års finanskommittés betänkande, sparbankshistorisk samt annan historisk statistik för att ge en så heltäckande bild av kapitalmarknaden som är möjligt.

Beskrivningen av lokalsamhället grundar sig på historisk statistik och på de administrativa rapporter som nedtecknades i Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser för Kopparbergs län. Därutöver används sekundärkällor, i form av lokalhistorisk litteratur. Då det saknas önskvärda statistiska uppgifter om befolkningsstrukturen i Falun under den aktuella tidsperioden, har det varit nödvändigt att sammanställa dessa utifrån primärmaterial. Befolkningens storlek, könsmässiga fördelning, yrkes- och socialgruppstillhörighet samt åldersstruktur har bestämts utifrån husförhålls- och mantalslängder. Förändringar i befolkningsstrukturen har varit möjlig att beräkna utifrån död- och begravningsböckerna samt flyttningslängder. En viktig del i undersökningen har varit att genomföra en social gruppering av befolkningen. Principerna och problemen med att kategorisera befolkningar behandlas i bilaga C, där också undersökningens socialgruppsindelning presenteras.

Bouppteckningsmaterial från Falu rådhusrätt och magistrat används för att beskriva förmögenhetsutvecklingen hos den boupptecknade befolkningen. Uppgifterna i bouppteckningarna gör det möjligt att visa hur hushållens tillgångar och skulder var fördelade samt hur dessa förändrades under undersökningsperioden. Utförligheten i uppteckningarna gör det möjligt att diskutera i vilken typ av tillgång som hushållen valde att placera sitt spar-kapital samt hur man lånade. Bouppteckningsmaterialets källvärde och vilka metodproblem som finns är centralt för avhandlingen och behandlas därför utförligt i bilaga D.

För att identifiera och skaffa nödvändiga kompletterande uppgifter angående den del av befolkningen som studeras i avhandlingens empiriska kapi-

tel har husförhørs-⁶⁶ och mantalslängder⁶⁷ från Falun med omgivande församlingar använts. Det finns dock svagheter med dessa källor. Ett problem är att en del individer av olika anledningar inte är möjliga att identifiera i källmaterialet. Det kan bero på att det finns en osäkerhet i identifieringen då flera personer hade samma namn. Ett annat problem är att inte alla individer inbegreps i husförhørs- och mantalslängder eftersom personer av olika anledningar slank igenom statsmakternas kontrollnät. Det berodde bland annat på att alla flyttningar inte meddelades och att personer därför kunde stå kvar i husförhörslängden trots att de inte längre fanns kvar i församlingen.⁶⁸ Tillförlitligheten hos mantalslängderna kan emellertid antas vara högre, då dessa passerade flera kontrollinstanser.⁶⁹ Samtidigt har vissa undersökningar visat att kyrkobokföringen är den mer verklighetsnära källan.⁷⁰ De båda källmaterialen används därför parallellt och kan då dessutom komplettera varandra.

För att kunna studera det tidiga sparbankssparandet samt vilka personer som fick lån har arkivmaterial från Falu stads sparbank använts. Avräkningsböckerna återger inlåningen i sparbanken på individnivå och består av en löpande bokföring under åren där den enskilde kontohållaren är möjlig att identifiera utifrån ett personligt löpnummer på inlåningskontot. Dessa uppgifter har tillsammans med de registrerade uppgifterna om kontohållarens namn, titel- eller yrke samt ibland hemvist, använts för att återge och vidare

⁶⁶ I husförhörslängderna nedtecknade prästen församlingens medlemmar efter rote kvartersvis och på den fastighet de var ”skrivna”. Fastighetens namn angavs överst på ett nytt uppslag och därunder antecknades personuppgifter för hushållsföreståndaren och alla de personer som ingick i hushållet. Släktskap, titel eller yrke, födelsedag och födelseort är några av de personuppgifter som anges. Husförhör och kyrkobokföring var sedan 1686 års kyrkolag en skyldighet för prästerna. Norborg (1972), s. 182 ff och Lext (1979), s. 134–140. Detta innebär att det är möjligt att identifiera enskilda individer ifråga om ålder och yrkestillhörighet, samt civilstånd och familjeförhållanden.

⁶⁷ Mantalsskrivningarna var en årlig uppteckning över alla skatteskyldiga personer i socknen, det vill säga majoriteten vuxna individer i åldern 15–63 år. Från början ombesörjdes denna registrering av de lokala prästerna, men sköttes från slutet av 1700-talet av häradsskrivare vilka sände längderna till länsstyrelserna. Mantalslängderna upptar individers namn, ålder, bostad och mantal. Därtill finns en enkel statistisk sammanställning över antalet kvinnor, män och barn samt skatteskyldiga respektive skattebefriade. Mantalsskrivningen var ett instrument för social kontroll över till exempel antalet tjänare, krigstjänstskyldiga och fattiga samt för att förhindra inflyttning till orten av fattiga enligt dåtida regler om arbets- och tjänsteplikt. Undanlät någon att inkomma med mantalsuppgifter ålades denna person böter. Norborg (1972), s. 153–154 och Lext (1979), kapitel 7 och 8. Detta borde sammantaget ha inneburit att incitamenten för upprättandet och tillförlitligheten i längderna var god.

⁶⁸ Lext (1979), s. 140 ff. Diskrepansen i befolkningsstatistiken syns tydligt då man jämför de olika källornas uppgifter om befolkningens storlek.

⁶⁹ Överensstämmelsen i mantalslängderna kontrollerades av landshövdingen eller av honom utsett ombud samt av en präst och ett par sockenmän. Lext (1979), s. 119–120 och 125–126.

⁷⁰ Sture Martinius ser brister i husförhörslängderna och Beata Losman hävdar att det främst är de rörliga och mindre etablerade grupperna som fallit ur denna förteckning. Andra forskare förespråkar däremot husförhörslängdernas källvärde. Martinius (1967), s. 15 ff; Losman (1986), s. 17–18 och Lext (1979), s. 241–249.

identifiera vilka individer som hade inlåningskonton i sparbanken samt hur sparandet på deras konton utvecklades över tid. För att få fram uppgifter om vilka individer som medgavs lån i sparbanken har sammanställningar över sparbankens totala utlåning i kapitalböckerna använts. I dessa redovisas den årliga utvecklingen på de enskilda låntagarnas så kallade intresseräkning (lånekonto) i sparbanken, men också i viss utsträckning låntagarnas lånevillkor; ursprungligt lånebelopp, räntenivå på lånet, säkerhet för lånet samt ibland även vilka personer som gått i borgen för lånet. Uppgifter om låntagarna; namn samt ibland titel och hemvist, har gjort det möjligt att vidare identifiera vilka låntagarna var. Sparbanksmaterialet är i huvudsak komplett från det att sparbanken etablerades 1825.

I den ekonomisk-historiska forskningen har de olika bruken genom sitt ofta omfattande och väl bevarade källmaterial gjort det möjligt att studera ekonomiska och sociala förhållanden i den agrara ekonomin.⁷¹ Brukens långvariga funktion inte bara som producenter, utan också som en avgränsad och fungerande ekonomisk och social enhet i lokalsamhället har inneburit att bruksekonomin kan ge oss en sammanhängande bild av hur förhållandet mellan arbetsgivare och arbetstagare fungerade. I denna undersökning används källmaterial från Stora Kopparbergs Bergslag, vilket har stora likheter med traditionellt bruksmaterial. Arkivet är mycket omfattande, noga nedtecknat och komplett för den period som studeras. Det källmaterial som används består framförallt av kvantitativt individrelaterat material underlagt Stora Kopparbergs Bergslags huvud- eller gruvkontor. Vid tiden för undersökningen var många hundratals individer anställda av Bergslaget och för att underlätta identifieringen gavs de anställda arbetarna ett löpnummer. Detta nummer användes, tillsammans med den anställdes personnamn, i allt bokföringsmaterial. Då anställningen upphörde gick anställningsnumret efter en tid till en ny anställd. Bokföringen över de anställda är uppdelad i flera volymer, efter arbetsställen. Benämningen på liggarna ändrades under åren, liksom sättet att bokföra. Beskrivningen av källmaterialet utgår från det huvudsakliga bokföringssättet under undersökningsperioden. Efter företagets omorganisering 1862 genomfördes mer omfattande förändringar i företagets bokföring som försvårar arbetet i en sådan utsträckning att det endast är källmaterial före omorganisationen som används i avhandlingen.

Källmaterialets karaktär innebär att undersökningarna i huvudsak har genomförts utifrån en kvantitativ forskningsmetod. Undersökningsperiodens längd och mängden källmaterial har inneburit att det varit tvunget att göra ett

⁷¹ Klassiker inom området är Fagerstabrukens historia som författats av Hildebrand (1957); Söderlund & Attman (1958); Söderlund & Wretblad (1957); Tigerstedt (1957) och Montelius, Utterström & Söderlund (1959). Andra arbeten utifrån brukshistoriskt källmaterial är exempelvis Lindroth (1955); Montelius (1962); Jakobsson (1976); Larsson (1986); Essemyr (1989); Rydén (1990); Ågren (1992); Magnusson, U. (1996) och Hasselberg (1998). Wedholm (1869) är en heltäckande handledning i äldre bruksekonomi.

antal urval i källmaterialet för att få ett hanterbart och bearbetningsbart arbetsmaterial.

Nedslagsår

För att göra jämförelser över tid har ett antal nedslagsår valts ut för en djupare analys. Valet av år har utgått från en avsikt att täcka in en så omfattande tidsperiod som möjligt och har därför gjorts med jämna tidsintervall. Nedan redogörs för vilka nedslagsår som valts ut i de huvudsakliga källmaterialen.

Bouppteckningsmaterial från åren 1820–1822, 1840–1842, 1860–1862, 1880–1882 samt 1900–1902 har valts ut och varje nedslagsperiod består av tre år för att få ett tillräckligt stort material att hantera för bearbetning och djupare analys.

Undersökningsmaterialet i Falu stads sparbank består av inlåningsmaterial samt en sammanställning av kreditgivningen. I inlåningsmaterialet, i form av avräkningsböcker, återfinns alla nya kontohållare 1830–1833⁷², 1855 och 1880. Dessa kontohållare följs under den tid som de hade kvar sitt konto i sparbanken. Sparbankens kreditgivning återges i kapitalböckerna. För att, trots en del brister i detta material, kunna ge en så heltäckande beskrivning av hur kreditgivningen till privatpersoner utvecklades under den period som behandlas i avhandlingen har åren 1825, 1834, 1845, 1850, 1870, 1890 och 1900 valts ut för vidare analys. De relativt många nedslagen i tid har ansetts behövliga för att kunna urskilja och tidsmässigt bestämma förändringar i sparbankens kreditgivning.

En risk med att välja ut specifika år för en djupare analys är att nedslagen kan utgöra extrema konjunkturår och därmed avvika från den trend som de omkringliggande åren uppvisar. Variationer i den lokala ekonomiska konjunkturen behöver dock inte vara samstämmiga med utvecklingen på det nationella planet.⁷³ Nedslagssåren behöver inte heller vara representativa för hela den period som de behandlar och synbara avvikelser kan bero på dessa förhållanden. Undersökningens analys avser emellertid inte främst att visa på förhållandena under vissa specifika år utan på utvecklingen över tidsperioden 1820–1910 som helhet.

Prisuppgifter

Åren 1820–1910 karakteriseras av betydande prisfluktuationer och inflation. För att kunna jämföra värdet på de ekonomiska uppgifterna i källmaterialet

⁷² Se vidare i kapitel 5, avsnittet ”Undersökningsmetoden och de tre kohorterna”.

⁷³ Svårigheten att bedöma det ekonomiska konjunkturläget gäller även för den urvalsmetod som grundar sig på att välja ut nedslagsår som är relativt homogena. Slumpmässigt utvalda nedslagsår skulle kunna användas, men i sämsta fall skulle de fördelas på ett vis som försvårar analysen av utvecklingen under tidsperioden 1820–1910.

mellan olika tidsperioder och för att kunna analysera utvecklingen, används ett prisindex i avhandlingens kapitel tre till och med åtta, samt i bilagorna. Omräkningen av prisuppgifterna utgår från Gunnar Myrdals och Sven Bouvins prisindex, vilket grundas på 1861/1870 års priser.⁷⁴ Fördelen med detta index är att det beräknats utifrån en tioårsperiod och att denna period ligger mitt i avhandlingens undersökningsperiod. Ett problem med ett index av detta slag är dock att det utgår från ett nationellt ekonomiskt konjunkturläge. I realiteten förekom även lokala variationer i de ekonomiska konjunkturerna. Vidare tar ett index inte hänsyn till förändringar i köpkraft. För att hantera detta problem kommer prisuppgifterna att relateras till den lokala löneutvecklingen samt till köpkraft.

Under åren 1820–1910 genomfördes ett antal myntreformer. År 1834 infördes silvermyntfoten och 1873 guldmüntfoten. Fram till och med 1873 var riksdalern officiellt grunden för det svenska myntsystemet och därefter kronan.⁷⁵ För att underlätta för läsaren och för att öka jämförbarheten över tid anges alla prisuppgifter, om inget annat uppges, i kronor.

Disposition

I kapitel 2 behandlas *Svensk kapitalmarknad 1820–1910*. Detta översiktskapitel avser att beskriva vilka möjliga alternativ hushållen hade för att spara eller låna under åren 1820–1910. Kapitalmarknadens aktörer analyseras utifrån deras huvudsakliga verksamhetsinriktning och kundstruktur.

Kapitel 3 *Falun 1820–1910* är ett bakgrundskapitel där de lokala förhållandena i Falun vid tiden för undersökningen skildras. I kapitlet behandlas de demografiska, ekonomiska samt sociala förhållandena i stort. Detta gör att vi får en uppfattning om hushållens ekonomiska förutsättningar och behov av att spara och låna. Vidare framkommer under vilka generella förutsättningar som den lokala kreditmarknaden fungerade.

Det övergripande syftet med kapitel 4, *Att förvalta sitt kapital*, är att analysera vilka olika slag av tillgångar som hushållen innehade under olika tidsperioder. Särskild vikt läggs vid att studera tillgångar i form av privata och institutionella fordringar. Undersökningen möjliggör en diskussion kring i vilken omfattning traditionella sparformer ersattes av eller kompletterades med ett institutionellt sparande.

Det tidiga institutionella sparandet undersöks i kapitel 5 – *Sparbanken och spararna*. Sparbankens dominans på den institutionella sparmarknaden

⁷⁴ Myrdal (1933), Cost of Living: Table A, column 17, budget b, s. 196–199. Detta prisindex sträcker sig från 1830, vilket innebär att ytterligare index har använts för omräkning av prisuppgifter för decenniet före. Detta prisindex baseras på Karl Åmarks reducerade generalindex. Detta återges i Lagerqvist & Nathorst-Böös (1997), s. 26–27.

⁷⁵ Det svenska myntsystemet samt de sedlar och mynt som användes under perioden beskrivs i exempelvis Lagerqvist & Nathorst-Böös (1997), s. 11–12 och 15–16.

för hushåll under flera decennier gör att denna inrättnings inlåningsverksamhet är speciellt intressant att studera utifrån ett sparteoretiskt perspektiv. Här handlar det både om att studera sparbankens kundstruktur vad gäller inlåningen samt utvecklingen av sparandet i denna sparinrättning åren 1830–1910.

I kapitel 6 ställs frågan *Krediter för vem?* Hushållens skuldsättning undersöks för att ge en bild av hur den lokala kreditmarknaden fungerade. Kapitel syftar till att analysera dels hur olika slag av hushåll lånade och dels hur kreditmarknaden utvecklades under tidsperioden.

I det därpå följande kapitlet, kapitel 7; *Bergslaget på den lokala kreditmarknaden*, behandlas Stora Kopparbergs Bergslags del i den lokala kreditmarknaden. Tidigare forskning har visat att viktiga arbetsgivare ibland agerade på den lokala kreditmarknaden. I detta kapitel studeras hur det företag som var den största arbetsgivaren i Falun under större delen av undersökningsperioden agerade i kreditfrågor gentemot anställda och hushåll i lokalsamhället.

I det sista empiriska kapitlet, kapitel 8, *Att spara och låna under en livstid*, analyseras hur hushåll sparade och lånade under livstiden för att hantera förändringar i de ekonomiska livsbetingelserna. Särskild tyngd läggs vid att analysera sparandet, krediter och förmögenhetsutveckling utifrån ett livscykelperspektiv.

I kapitel 9, *Sammanfattning och slutsatser*, sammanfattas avhandlingen och de viktigaste resultaten lyfts fram.

I avhandlingens *bilagor* återfinns kompletterande tabell- och diagrammaterial samt kompletterande käll- och metoddiskussion. Bilaga A redogör för *Befolkningens åldersfördelning i Sverige och i Falun 1820, 1860 och 1910*. I bilaga B presenteras *Uppgifter om särskilda yrkesutövare och industrier i Falun 1830–1910*. I bilaga C *Att kategorisera en befolkning, metodproblem samt använd socialgruppsindelning* lyfts de viktigaste metoderna samt svårigheterna med att kategorisera befolkningar fram och i slutet av bilagan presenteras den socialgruppsindelning som används i avhandlingen. I bilaga D *Källkritik av bouppteckningsmaterial och den boupptecknade populationen* summeras och analyseras den källkritiska diskussionen kring bouppteckningars historiska värde. Här finns även kompletterande tabeller till kapitel 4 och 6. I bilaga E *Tabell- och diagrambilaga till sparbanksmaterialet* finns kompletterande uppgifter till sparbanksmaterialet. *Socialgruppsindelning av sparbankssparare* framgår av bilaga F.

Avhandlingen avslutas med en sammanfattande engelsk *Summary*.

KAPITEL 2

Svensk kapitalmarknad 1820–1910

Under 1800-talet etablerades flera av våra moderna spar- och låneinrättningar. Den första sparbanken bildades i Göteborg 1820 och den första privatbanken i Ystad 1830.¹ Under 1800-talets andra hälft växte den svenska kapitalmarknaden kraftigt och vid seklets slut konkurrerade sparbanker, affärsbanker, försäkringsinstitut och värdepappersmarknaden om befolkningens sparmedel. Kapitalmarknadens expansion och utvecklingen av det svenska bankväsendet innebar att Riksbanken i början av 1900-talet inte längre var den främste förmedlaren av krediter. Istället var det affärsbanker, sparbanker och hypoteksinstitut som dominerade den institutionella kreditmarknaden.² Föregångarna till dessa inrättningar fanns i huvudsak utomlands, men det finns anledning att tro att de institutionella spar- och låneinrättningar som bildades i Sverige även påverkades av de traditionella inhemska formerna för att hantera krediter. Motiven bakom bildandet av de nya kreditinrättningarna skilde sig ursprungligen åt och därför kom de också att inledningsvis agera på olika delar av kreditmarknaden. Under andra hälften av 1800-talet blev uppdelningen av kreditmarknaden inte lika tydlig och konkurrensen mellan de olika aktörerna skärptes.³ Vid sidan av de institutionella spar- och låneinrättningarna kvarstod det även ett betydande antal aktörer på den privata kreditmarknaden.

Syftet med detta kapitel är främst att beskriva vilka alternativ som fanns på den svenska kapitalmarknaden under tidsperioden 1820 till 1910, för hushållens behov av att spara eller låna pengar. Den institutionella kreditmarknaden har behandlats i olika översikter, men avsikten med detta kapitel är att beskriva även de aktörer som fanns på den privata delen av kreditmarkna-

¹ Göteborgs sparbank och Skånska Privatbanken. Weibull (1920) och Brisman (1924), s. 245.

² Efter det att de sista diskonterna hade lagts ner 1818 dominerade Riksbanken den svenska kreditmarknaden under 1800-talets första hälft. Nygren (1981), s. 11–16. Några av standardverken för 1800-talets kreditmarknad är Brisman (1924); Brisman (1934); Andreen (1958); Nilsson (1981); Nygren (1981); Nygren (1985) och Larsson (1998). Lättillgängliga översikter av den tidiga kreditmarknaden 1800–1870 är Svensson (2001) och för det svenska banksystemet och dess aktörer 1820–1916, se Petersson, T. (2001).

³ Den stora efterfrågan på krediter under slutet av 1800-talet medförde en kraftigare konkurrens mellan olika kreditinstitut. Från statligt håll försökte man via lagstiftning systematiskt dela upp marknaden i segment och specialiserade institut, en uppdelning som Mats Larsson menar avsåg att hantera samhällets kreditbehov på ett sätt som marknaden inte kunde lösa på egen hand. Larsson (2002), s. 105 och Olsson (1997), s. 60.

den. Därigenom kan en mer heltäckande bild av den svenska kapitalmarknaden tecknas och de olika aktörernas huvudsakliga verksamhetsområden analyseras. Det gör det även möjligt att vi kan bilda oss en uppfattning om vilka alternativ som stod hushållen till buds när de skulle spara och låna samt hur dessa alternativ förändrades under undersökningsperioden.

Traditionella sätt att hantera krediter

Ännu i början av 1800-talet var befolkningens sparande präglad av naturhushållningen. Vid sidan av fast egendom sågs investeringar i bruks- och värdeföremål som ett slags sparande. Bristen på, samt den svaga tilltron till, pengar innebar att hushållen exempelvis använde ädla metaller som en ekonomisk placering.⁴ I bouppteckningsmaterial från 1700-talets Hälsingland framgår att bearbetat silver sågs som en penningplacering och förekomsten av silver avspeglade förmögenhetsförhållandena i hushållen. Maj Florin visar att silfverföremål återfanns i majoriteten av hushållen. Hos de jordlösa grupperna förekom däremot endast ett antal mindre silfverföremål. Bland förmögna bönder kunde hushållens silvertillgångar utgöra mer än hälften av det totala värdet i bouppteckningarna, men silvrets andel av böndernas förmögenhet minskade fram till 1850. En förklaring till detta är att silvrets värde sjönk under samma tidsperiod. Ytterligare en förklaring är att andelen silvertillgångar i form av smycken ökade, vilka på grund av sin lättare vikt hade ett lägre värde. Många silfverföremål hade även omarbetats till lättare och enklare utformade föremål eller ersatts av bruksföremål av annat, enklare material. Att äga silver blev dock allt vanligare bland befolkningen och i slutet av seklet hade hushållen tre gånger så många föremål som före 1850.⁵ Silvrets avtagande värde och spridningen bland allmogen kan ha inneburit att mer bemedlade personer istället valde att placera sina tillgångar i guld-föremål eller i andra tillgångar.⁶ Detta sätt att spara, tesauring, innebar att silver- och guldföremål drogs undan från den allmänna cirkulationen av värdeföremål och en oönskad brist på krediter kunde därmed uppstå. Många gånger var dessutom dessa privata tillgångar en nödvändig säkerhet för att låna pengar.⁷

Kreditmarknaden hade till långt in på 1800-talet en strikt lokal karaktär. Kyrkan var till följd av sina många kassor, stiftelser och fonder en kapitalstark enhet i samhället. Stora mängder kontanta medel fanns hos församlingarna, men också hos de lokala landskontoren, i stadskassorna, i pensions-

⁴ Urbans (1964), s. 23–37.

⁵ Florin (1938).

⁶ Införandet av guldmynstfoten 1873 kan ha inneburit att det blev mer intressant att hålla föremål i guld.

⁷ Urbans (1964), s. 32–33 och Florin (1938).

kassorna och hos andra inrättningar av liknande karaktär. Kontanta besparingar löpte dock en risk att sjunka i värde genom inflation. Risken och kraven på avkastning gjorde att avsevärda belopp lånades ut mot ränta.⁸ Både Peter Aronssons och Patricks Svenssons undersökningar visar att kyrkan gav tillfälliga lån till samtliga sociala grupper i samhället. Majoriteten av kyrkans krediter på den skånska landsbygden 1820–1870 gick till lantbrukare och Patrick Svenssons slutsats är att kyrkkassan kunde tillgodose en del av det lokala kreditbehovet, men att lån ur kassorna i huvudsak nyttjades vid ekonomiska kriser och att lån för investeringar togs istället hos andra kreditgivare.⁹

Samarbete och hjälp mellan grannar, vänner och släkt var annars en nödvändighet för överlevnad i lokalsamhället under äldre tider. Förtroendelånen var förknippade med naturhushållningen och hade sitt ursprung i en insikt om att det fanns ett ömsesidigt hjälpbehov för att kunna möta de återkommande växlingarna i den agrara ekonomins avkastningsförhållanden. Lånen kännetecknades av att de gavs i förtroende och inte alltid nedtecknades. Börje Hanssen menar att privat långivning av varor eller pengar mellan närstående hushåll på landsbygden i sydöstra Skåne var kvantitativt långt mer betydelsefull än exempelvis köpmännens kreditgivning. De ekonomiska relationerna mellan hushållen bildade en slags ekonomisk väv som knöt dem samman. Förtroendelån ersattes dock av formallån under 1800-talet i och med en tilltagande social differentiering. Till skillnad från förtroendelånen, som vanligtvis var avsedda för produktionsredskap, bestod formallånen ofta av pengar eller av varor för konsumtion. En annan skillnad var att formallånen många gånger hade ett större värde och att lånen löpte på en viss fastställd tid, vilket förutsatte pantsättning och/eller ränta.¹⁰

Skuldsättning mellan individer var ett sätt att lösa bristen på kapital på en privat kreditmarknad. Bristen på kontanter innebar att olika typer av krediter användes för att finansiera skilda affärsrelationer. Exempelvis hade handlare, förläggare, smeder och deras anställda i Eskilstuna under 1800-talets första hälft omfattande kreditrelationer med varandra. Lars Magnusson visar hur kreditrelationerna bildade ett horisontellt och vertikalt nätverk mellan individer ur alla sociala grupper.¹¹

Krediterna på den privata kreditmarknaden var som tidigare nämnts i stor utsträckning personliga. Skuldförbindelserna löpte ofta under en lång tid och kunde ibland ärvas, köpas eller överföras mellan personer. På så vis uppstod

⁸ Urbans (1964), s. 29–37.

⁹ Aronsson (1992), s. 73–76 och Svensson (2001), s. 166–174. Svensson (2001) sammanfattar även den forskning som behandlar kyrkkassornas kreditgivning, s. 136–137.

¹⁰ Hanssen (1952), s. 38–44.

¹¹ En horisontell ekonomisk relation mellan arbetsgivare och deras anställda samt mellan producenter, leverantörer och försäljare är exempel på vanligt förekommande hierarkiska strukturer under 1800-talet. Magnusson (1988), kapitel 6. Se även Morell (1982) och Hasselberg (1998), s. 248–255.

ett ekonomiskt beroende mellan olika personer, men det innebar också att sociala band utvecklades mellan de olika parterna. Detta kunde ibland få svåra konsekvenser för den enskilde individen i de fall kreditvillkoren inte uppfylldes.¹²

Reverslån mot namnsäkerhet och systemet med borgensförbindelser blev så vanligt förekommande under 1800-talets första hälft att de gav upphov till ett allmänt missnöje. Ylva Hasselberg menar att missnöjet hade sin grund i att dessa slag av kreditrelationer utgjorde ett risktagande för den enskilde. I de fall låntagaren inte fullföljde sin återbetalning av skulden blev andra personer betalningsskyldiga. Detta kunde resultera i en dominoeffekt, då borgensförbindelserna bildade ett nät av kreditrelationer.¹³

Ett slag av tidiga kreditinrättningar var pantbankerna. Dessa kunde lösa ett tillfälligt kreditbehov och förefaller ha använts av samtliga grupper i samhället. Pantbanker fanns i Sverige från slutet av 1600-talet och då främst i (de större) städerna. Från början av 1700-talet blev pantlån ett relativt vanligt sätt att lösa ett kortsiktigt behov av kapital. Antalet pantlånekontor ökade i Sverige främst under senare delen av 1800-talet. Dessa var inte underställda någon reglering eller insyn före 1884, då det bland annat fastslogs att tillstånd krävdes för att bedriva pantlånerörelse och att verksamheten skulle bokföras.¹⁴ Pantlånen var kortsiktiga och relativt kostsamma lösningar på ett kapitalbehov, men möjligheten att pantsätta även enklare föremål innebar samtidigt att en stor del av befolkningen hade tillgång till en lättillgänglig kredit.¹⁵

Hushållen hade inte bara ett lånebehov, utan även ett behov av att placera ett överskottskapital. De mer förmögna hushållen kunde placera sitt spar-kapital hos privata låneförmedlare/bankirer, handelshus/handlare eller mäklare mot överenskommen ränta och uttagsvillkor. Ofta rörde det sig i dessa fall om kapitalplaceringar för en kortare tid och om överenskommelsen bröts kunde deponenten förlora förväntad ränta.¹⁶ Långsiktiga ekonomiska relationer mellan individer skapade emellertid en relativt god säkerhet och stabilitet i systemet och transaktionskostnaderna kunde reduceras. Risken att bli lurad, eller att oförutsägbara händelser fick negativa ekonomiska konsekvenser,

¹² Hasselberg (1998), s. 117–130 och 280.

¹³ Hasselberg (1998), s. 117–130.

¹⁴ I det statliga Generalassistentkontor som inrättats 1772 i Stockholm angavs sex procent som en rimlig nivå på lån mot säkerhet. Därutöver tillkom en provision på två till fyra procent. Lånen skulle löpa på tre till sex månader. SOU 1994:61, s. 49 ff och Körberg & Wisehn (1995). Se även Nygren (1985), s. 28–29.

¹⁵ Pantlånerörelsen har inte studerats i någon större utsträckning i Sverige, men undersökningar har gjorts utomlands. I en undersökning av pantlånerörelser i Barcelona under sent 1700-tal framkom att huvuddelen av pantlånen var på mycket små belopp och motsvarade ett par dagars lön för en arbetare. Pantlån användes som kortsiktiga överlevnadsstrategier för stadens befolkning och hushållen vände sig till pantbanken för att hantera inkomstvariationer från dag till dag. Carbonell-Esteller (2000), s. 71–92.

¹⁶ Magnusson, L. (1996), s. 290.

innebar samtidigt en sårbarhet. Därutöver kan det otillräckliga utbudet, tillsammans med svåröverskådligheten, ha inneburit att det fanns ett intresse av att använda sig av de institutionella spar- och låneinrättningarna.

Det traditionella sättet att hantera kreditgivningen levde kvar i de institutionella kreditinrättningar som etablerades under 1800-talet. I Hilda Hellgrens undersökning av utlåningsverksamheten i Sala stads sparbank framkommer att korsvisa borgensförbindelser förekom, vilket innebar att personer ännu under åren 1870–1910 gick i borgen för varandra på ett sätt som liknade kreditförbindelser på den privata utlåningsmarknaden.¹⁷ Detta gjorde det möjligt för den enskilde individen att lyfta krediter, men innebar samtidigt att solvensen i kreditgivningen skulle kunna ifrågasättas. En ny och utökad lagstiftning utformades för att komma tillrätta med bristerna i säkerhetsvillkoren inom kreditgivningsområdet.¹⁸

Ekonomiska relationer mellan företag och arbetare i bruksmiljö

Vid ett flertal arbetsplatser hade arbetstagaren en möjlighet att spara hos och/eller låna av arbetsgivaren. Samtliga familjemedlemmars arbeten vid företaget bokfördes under huvudmannens konto som en tillgång. Värdet på de bokförda tillgångarna utgjorde därefter grunden för alla uttag, i pengar eller i natura, i företaget. Vid räkenskapsårets slut, eller vid behov av avstämning av kontot, jämfördes arbetstagarens fordran på bruket med de uttag som gjorts. Vid exempelvis Fagerstabruken i Västmanland gjordes en avstämning två gånger årligen. De anställda vid bruken stod vid avstämning vanligtvis i skuld till sin arbetsgivare, men från sent 1700-tal blev det allt vanligare att ”skötsamma” arbetare inte längre tog ut hela sin lön, utan i stället hade fordringar på bruket. Mer kvalificerade arbetare, som till exempel smeder, hade större möjlighet att uppnå ett överskott på sitt konto.¹⁹

Vid ett flertal bruksföretag uppmuntrades arbetarna till ett aktivt sparande i de sparkassar som, inspirerade av de sachsiska herrnhutiska (evangelisk trosrörelse) sparkassorna, etablerades under tidigt 1800-tal. Motiven bakom arbetsgivarnas sparkassar var att ge individer en möjlighet att själva förbättra sin ekonomiska och sociala ställning. En del av arbetstagarens lön, tio procent eller mer, placerades i dessa fall hos arbetsgivaren till en ränta på fem procent. Småån gavs till behövande och vid flytt, olycka eller ålderdom kunde sparmedlen lyftas. Sparkassorna sågs som pensionsfonder för arbetstagaren och hans familj. En del kassar gick sedermera upp i sparbankerna.²⁰

¹⁷ Hellgren (2003), särskilt kapitel 6.

¹⁸ Se Petersson, T. (2001), s. 79–87 för en sammanfattning av sparbanks- och bankslagstiftning fram till och med lagstiftningen av år 1911.

¹⁹ Se exempelvis Hildebrand (1957), s. 311–321 och Larsson (1989).

²⁰ Tidiga kassar var Årnås glasbruks besparings- och pensionsfond etablerad 1805 och en liknande för Bromö 1813, Göta Kanals sparkassar från 1820-tal, Söderfors bruks sparkassa

Detta berodde sannolikt på att kassornas stiftare stod sparbankerna nära och att motiven bakom tillkomsten av de båda inrättningarna var snarlika. Vidare skapades legitimitet för de tidiga sparinrättningarna (sparkassor, sparbanker och dylikt) genom att dessa företrädades av personer som tillhörde samhällets maktelit.

En institutionaliserad kapitalmarknad för hushållen

Spannmålsmagasinens funktion som spar- och låneinrättningar

Utifrån kungliga förordningar inrättades från mitten av 1700-talet sockenmagasin för lagring av spannmål, för att därigenom möta svängningarna i jordbruket och avhjälpa bristen på likvida medel. Vid behov kunde de enskilda spannmålsdeponenterna ta ut sitt insatta kapital och de behövde inte köpa spannmål till det höga marknadspris som kunde uppkomma under sämre skördeår. Vanligtvis gavs ränta på det insatta kapitalet. Allt spannmål lånades i princip ut varje år, mot ränta, så att det inte skulle förstöras. De lokala spannmålsmagasinen blev därmed en slags spar- och låneinrättningar i den äldre naturhushållningsekonomi.²¹ Liksom de senare sparbankerna fanns med dessa sockenmagasin en tanke om hjälp till självhjälp. Ytterligare en likhet var att eventuella överskott i sockenmagasinen kunde användas till fattigvårdsunderstöd eller andra gemensamma angelägenheter för bygden. Socken- och distriktsmagasinen fanns kvar in på 1900-talet som en slags regional reserv för jordbruket.²² Under senare delen av 1800-talet minskade emellertid spannmålsreserven i sockenmagasinen, medan penningreservens storlek istället steg kraftigt på en del platser, som exempelvis i Kopparbergs läns sockenmagasin.²³ Riskerna med att förvara spannmål undveks därmed, samtidigt som sockenmagasinens kredithantering underlättades.

från 1824, Brevens och bruks samt Skultuna bruks sparkassor, båda från 1833. Cronbladh (1993).

²¹ Åmark (1915), s. 320–346; Andreen (1958), s. 48–52; Söderberg (1995), s. 212–213 och Svensson (2001), s. 138–139.

²² Spannmålsmagasinen var sprungna ur tanken om besparingsmagasin som första gången diskuterades i riksdagen 1723. Initiativtagarna framhävde att magasinerna skulle fostra befolkningen till sparsamhet och hushållning. De personer som använde sig av inrättningen sågs som andelsägare och verksamheten skulle bedrivas utan vinst. Eventuella överskott skulle användas i den egna verksamheten eller för välgörande ändamål. Dessa idéer låg till grund för de senare bildade sparbankerna. Åmark (1915), s. 320–346 och Sommarin (1940).

²³ I slutet av 1850-talet fanns cirka 40 000 kronor hos länets sockenmagasin mot cirka 320 000 kronor efter sekelskiftet 1900. Under samma period halverades spannmålslagret från cirka 24 000 till 12 000 hektoliter. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1856–1860, s. 16 och 1901–1905, s. 77.

En skattning av kreditmarknaden 1834 respektive 1857

Ett slag av tidiga inrättningar som fungerade vid sidan av den privata och den institutionella kreditmarknaden var de många olika slag av lokala kassor som nämndes ovan. I ett tidigt försök att uppskatta kapitaltillgångarna och de utestående krediterna bland landets olika aktörer på kreditmarknaden tillsattes en statlig utredning 1858.²⁴ Utredningen beräknade tillgångarna bland landets kassor till drygt 39 miljoner kronor 1834 och cirka det dubbla beloppet 1857 (se tabell 2.1). Detta kan jämföras med landets sparbanker, vilka tillsammans förvaltade en bråkdel av de belopp som hölls av kassorna 1834 och en tredjedel av beloppet år 1857.

En stor del av kassornas tillgångar lånades ut och 1834 uppgick utlåningen till drygt 29 miljoner kronor (se tabell 2.1). Vid samma tid hade landets sparbanker och övriga institutionella kreditinrättningar sammanlagt 33 miljoner kronor i utelöpande lån. Drygt tjugo år senare uppgick kassornas utlåning till mer än 71 miljoner kronor, medan sparbankernas och övriga kreditinstituts totala utlåning var 158 miljoner kronor. Kreditmarknadens expansion avspeglas i tabellen, liksom den kraftiga tillväxten för det institutionella kreditväsendet. Däremot vet vi endast lite om omfattningen av den privata kreditmarknaden vid sidan av kassorna.

Tabell 2.1 *Kassors och sparbankers kapitaltillgångar samt deras utlåning i jämförelse med övriga kreditinstitut 1830- och 1850-tal, i miljoner kronor och löpande priser*

År	Kapitaltillgångar			Utlåning		
	Ej granskade kassor ¹	Granskade kassor ²	Sparbanker	Samtliga kassor	Sparbanker	Övriga kreditinstitut
1834	22,6	16,5	2,3	29,2 ³	2 ⁴	31 ⁴
1857	47,9	30,2	26,1	71,4 ⁵	27 ⁶	131 ⁶

Källa: *Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860* (1863), s. 71–78 och Nygren (1985), tabell 2a, s. 140.

Anm.: 1. Kassor som inte underställdes allmänhetens granskning var till exempel ett större antal kassor, stiftelser och inrättningar i framförallt Stockholm och Göteborg. Här ingick även kyrko-, skol- och fattigkassorna.

2. Kassor som underställdes allmänhetens granskning var till exempel fonder i statskontor, diverse akademier och inrättningar.

3. Observera att kyrko-, skol- och fattigkassor inom stiften inte ingår i uppgifterna.

4. Observera att dessa siffror är för 1835.

5. Observera att dessa siffror är för 1859.

6. Observera att dessa siffror är för 1855.

²⁴ Inrapporteringen till statliga myndigheter blev för bankernas del mer systematiskt från och med 1870-talet. Först efter 1892 års sparbankslag blev inrapportering om den egna verksamheten ett obligatorium för sparbankerna. Se Petersson, T. (2001), s. 47–50.

Banker

Riksbankens huvuduppgift var att hålla den svenska valutans värde stabil, men banken fungerade i början av 1800-talet även som landets största kreditinrättning. Riksbankens dubbla roller som centralbank och aktör på in- och utlåningsmarknaden, kombinerades med en utlåning, till kraftigt subventionerad räntenivå, till projekt som ansågs politiskt motiverade. Därutöver bedrevs en subventionerad utlåning för hushåll med ett tillfälligt lånebehov. Dessa lån, på högst 6 000 kronor under högst två och ett halvt år och till fem procents ränta, beviljades till mindre jordbruk, tjänstemän och handlare. Lånen utgick mot borgen.²⁵ Från år 1830 mottog Riksbanken inlåning från allmänheten. Inlåningen sågs som ett reverslån från insättaren till banken, på en viss tids uppsägning och mot en ränta på tre procent. Inlåningsrörelsen var begränsad och pengarna kom främst från mer bemedlade personer.²⁶ Riksbankens inlåning utgjorde tillsammans med en statlig fond grunden för den bankmässiga utlåning som kom att utvecklas. Lånen hade kort löptid och sträckte sig på fyra till nio månader, till sex procents ränta och med ett högsta lånebelopp på 20 000 kronor. Den affärsmässiga utlåningsverksamheten expanderade från och med 1850-talet och under 1870-talet moderniserades Riksbankens kreditgivning. Utlåningen koncentrerades till fastighets-, aktie-, och obligationsbelåning. Riksbanken löste även in växlar mot likvida medel. Under 1800-talets sista decennier stärktes Riksbankens roll som centralbank och 1904 gavs Riksbanken monopol på sedelutgivningen.²⁷

För att uppmuntra utvecklingen av ett privat bankväsende som kunde förbättra den inhemska kreditsituationen, tillkom en reglering för enskilda banker 1824. I denna förordning angavs förutsättningarna för att bilda privata bankföretag i städerna och den kreditgivande funktionen lyftes fram. För att bilda en bank krävdes ett etableringstillstånd, oktroj, men i övrigt var den statliga regleringen av de enskilda bankernas verksamhet mycket begränsad. Det ledde till att bankerna kunde utvecklas till självständiga aktörer på den lokala kreditmarknaden.²⁸ Den första banken av detta slag var Skånska Privatbanken, etablerad 1830. Under åren fram till 1800-talets mitt bildades ytterligare sju affärsbanker med verksamhet i 25 städer i Sverige. Enligt de skotska förebilderna skulle dessa bankers kreditverksamhet finansieras med inlåning från allmänheten. Affärsbankerna hade emellertid svårt att locka till

²⁵ Under 1820-talet gav Riksbanken understödslån till ett stort antal projekt, exempelvis gåvo-krediter till kanalbyggen och kyrkor samt fyraprocentiga fastighetslån till främst jordbruket. Subventionsverksamheten utvecklades successivt och fastighetsbelåningen upphörde när Sveriges allmänna hypoteksbank bildades 1861. Nygren (1985), s. 40–41 och 52.

²⁶ Inlåningsräntan förändrades och var två procent under slutet av 1850-talet. Brisman (1924), s. 114, 120 och 166–167 och Nilsson (1981), s. 326.

²⁷ Nygren (1985), s. 41 och 52; Larsson (1998), s. 63–65 och 74 och Ögren (2003).

²⁸ Larsson (1998), s. 59–60 och Ögren (2003).

sig sparmedel då inlåningsräntan var låg, tre procent. Inlåningen var därför liten och vid seklets mitt motsvarade den cirka 15 procent av bankernas rörelsekapital, medan sedelutgivningen motsvarade ett belopp som var fyra gånger större, eller runt 60 procent av rörelsekapitalet. Sven Brisman menar att affärsbankerna till att börja med såg insättningsverksamheten som något som de hade påtvingats och utlåningen finansierades istället via bankernas egen sedelutgivning. Bankernas krediter löpte i huvudsak på upp till två och ett halvt år. Vid ett hårt efterfrågetryck kunde inte räntan justeras uppåt, utan istället begränsades eller till och med stoppades utlåningen. Detta var en konsekvens av att utlåningsräntan var reglerad till maximalt sex procent före dess att räntan formellt släpptes fri i 1864 års lag för enskilda banker.²⁹

Den egna sedelutgivningen gav bankerna ränteinkomster. Finansieringen av utlåningen via sedelutgivning ställde dock krav på bankernas och de personligt ansvariga ägarnas likviditet. Sedelutgivningsrätten begränsades i ett första steg i 1874 års banklag. Tidigare hade affärsbankerna i huvudsak varit intresserade av förmögna personers sparkapital, men när affärsbankernas sedelutgivningsrätt begränsades blev inlåningen viktigare än tidigare. Redan åren före 1874 hade affärsbankerna allt oftare inrättat lokalkontor runt om i landet, vilket troligtvis var en strategi för att kunna närma sig den lokala in- och utlåningsmarknaden.³⁰ Vid denna tid fick inlåningen en allt större betydelse. Mellan åren 1870–1880 ökade affärsbankernas inlåning mer än tre gånger (se tabell 2.2).

Tabell 2.2 *Antal affärsbanker, affärsbankskontor samt affärsbankernas totala inlåning och utlåning 1840–1910, i stycken och löpande priser i miljoner kronor*

År	Antal affärsbanker	Antal affärsbankskontor	Affärsbankernas totala inlåning	Affärsbankernas totala utlåning
1840	6	14	1	10
1850	8	25	1	16
1860	30	50	18	54
1870	36	136	74	121
1880	44	205	247	287
1890	43	190	352	457
1900	67	269	772	1 046
1910	80	625	1 466	2 063

Källa: Petersson, T. (2001), Tabell 2.1, s. 71 och Nygren (1985), s. 140.

²⁹ Ingemar Nygren menar att räntan i praktiken släpptes fri i samband med 1857 års finanskris. Brisman (1924), s. 107–120, 203, 207–210, 223–225 och 245; Nygren (1981), s. 56; Nygren (1985), s. 46 och Magnusson, L. (1996), s. 292.

³⁰ En förklaring till den ökade konkurrensen på kreditmarknaden under 1870-talet var, enligt Torsten Gårdlund att det efter 1857 års finanskris uppstod brist på kapital och utlåningsräntorna drevs upp. Detta gjorde att bankerna blev allt mer intresserade av allmänhetens sparmedel och de höjde därför inlåningsräntorna för att kunna konkurrera med exempelvis sparbankerna. Gårdlund (1955), s. 70.

Det ökade intresset för allmänhetens sparmedel initierades av Stockholms enskilda bank, etablerad 1856, som visade att inlåningen kunde vara basen i en fungerande bankverksamhet. Denna affärsbank införde en högre grad av flexibilitet i sin inlåningsrörelse och blev därmed intressant för placerare med olika riskaversion. Detta var en medveten satsning för att locka borgarklassen att placera sitt kapital hos banken. Istället för tre procents ränta mot fjorton dagars uppsägning på depositionsräkningen, som var de vanliga villkoren, erbjöds insättarna högre ränta för placeringar med bindningstid på tre eller sex månader. Dessa möjligheter till något längre placeringar intresserade exempelvis stiftelser av olika slag. En stor del av bankens kunder utgjordes även av företag och förmögna privatpersoner i Stockholm. Allmänheten fick samtidigt i ökad utsträckning tillgång till bankens inlåningsmöjligheter då minimibeloppen för en insättning sänktes från 500 till 100 kronor.

Ytterligare ett steg i det svenska banksystemets utveckling togs när den första aktiebanken, Skandinaviska kreditaktiebolaget, inrättades 1864. Skandinaviska kreditaktiebolaget blev med sitt begränsade ägaransvar en förebild för de senare affärsbankerna. Den tidigare nämnda banklagen från 1864 hade inneburit att bankerna inte längre var begränsade till att agera inom städer, utan nu gavs rätt att etablera både bank- och lokalkontor även på landsbygden. Affärsbankssystemet upplevde med detta ett genombrott och antalet affärsbanker med avdelningskontor ökade kraftigt (se tabell 2.2). Lokalkontoren syftade till att upparbeta inlåningsverksamheten och detta blev lyckosamt. Redan 1880 uppgick inlåningen till 80 procent av utlåningen och tio år senare kunde affärsbankerna finansiera hela sin utlåning via inlåningen. Ett nät av lokala bankkontor möjliggjorde att kapital transfererades från överskotts- till underskottsregioner via affärsbankernas clearingsystem.³¹

Sparbanker

Under 1800-talets första decennier hade de kommunala fattigvårdskostnaderna ökat och problemen med de många fattiga uppmärksammades i riksdagen.³² I 1817/1818 års riksdagsdebatt diskuterades ett förslag om en statlig besparingsbank, där insatt kapital skulle placeras hos riksgäldskontoret.³³ Frågan föll emellertid då det inte ansågs vara en statlig angelägenhet att implementera denna inrättning, utan mer en filantropisk fråga. Det var lämpligare att fattigvårdsstyrelser, hushållningssällskap eller landshövdingar initierade en lokal sparverksamhet. För att kunna behandla frågan vidare gavs

³¹ Nilsson (1981), s. 347–350; Olsson (1997), s. 19; Larsson (1998), s. 7–8, 60 och 45; Nygren (1985), s. 48 och 54 och Ögren (1995), s. 12–15.

³² Den fattigdomsproblematik och fattigdomsdebatt samt de idéer som föregick det svenska sparbanksbildandet beskrivs i Lilja (2000), s. 27–32.

³³ Wilhelmsson (1934), s. 9 ff och Sommarin (1940), s. 27–43.

sekreteraren vid finansexpeditionen, Carl David Skogman³⁴, i uppdrag att studera de brittiska sparbankerna. Det hela utmynnade i rapporten ”Underrättelse om så kallade Besparingsbanker” 1819. Skriften trycktes i 1 000 exemplar och sändes ut till landets statliga ämbetsmän och myndigheter och kom att uppfattas som en slags rekommendation för etablerandet av svenska sparbanker.³⁵

Den första sparbanken bildades i Göteborg 1820 och året därpå inrättades en sparbank i Stockholm. Fram till mitten av seklet tillkom ytterligare 80 sparbanker. Majoriteten av dessa tidiga sparbanker grundades i städerna efter initiativ av den lokala ekonomiska och politiska eliten, det vill säga just de personer som man från riksdagshåll avsett som sparbanksgrundare och som fått ta del av Skogmans skrifter om besparingsbanker.³⁶ Det var det Skogmanska förslaget om besparingsbanker som vägledde de sparbanksbildningar som sedan följde under 1800-talets första hälft.

De allra tidigaste sparbankerna bildades i huvudsak utifrån socialpolitiska motiv. I de första reglementena var det framförallt organiseringen av inlåningen som beskrevs, medan utlåningen framhölls som en bisak och en konsekvens av inlåningen. Vid riksdagen 1828/1830 beslöts att sparbankerna skulle tillåtas att placera sitt inlåningskapital i Riksbanken. Den ränta som utlovades, tre procent, var lägre än den ränta på fyra-fem procent som sparbankerna gav sina insättare, vilket gjorde att denna möjlighet i praktiken var svår att använda sig av. Vid samma riksdag gjordes det även möjligt för sparbankerna att erhålla tillfälliga lån hos Riksbanken mot fem procents ränta.³⁷ Bristen på statligt ekonomiskt stöd gjorde att sparbankerna tvingades att utveckla en fungerande placerings- och utlåningsverksamhet för att förrenta och säkra inlåningen.³⁸ Trots att sparbankerna därigenom i praktiken

³⁴ Skogman hade tidigare på handels- och finansexpeditionens uppdrag vistats i England och Skottland 1812–1813 för att studera ekonomiska och politiska frågor. *Resanteckningar*. oktober 1812 till december 1813, Skogmanska samlingen, 4, RA. Skogman skulle spela en central roll i svenskt ekonomiskt liv på högsta nivå fram till seklets mitt. Andreen (1947).

³⁵ Skogman sammanställde information från de engelska och skotska sparbanksskrifterna. Hans rapport sändes ut till läns- och fattigvårdsstyrelser, hushållningssällskap, prästerskap, borgmästare och riksdagsledamöter. Flera av dessa personer var senare delaktiga i etablerandet av sparbanker. Sommarin (1940), s. 43.

³⁶ Skogman ansåg att ”erkänt redliga, välvilliga och förmögna personer” skulle göras ansvariga för sparinrättningen, så att all misstro i fråga om säkerhet och oegennyttigt syfte skulle kunna undanröjas. Inrättningarna skulle stå under regeringens beskydd. Det senare kom inte att tillämpas, men en del sparbanker ansökte om stadsfästelse av sina reglementen hos Kungl. Maj:t. Skogman (1819), s. 9–10 och Sommarin (1942), s. 62.

³⁷ Det var endast Stockholms stads sparbank som, i brist på andra utlåningsmöjligheter, placerade en del av sitt kapital hos Riksbanken. Sommarin (1940), s. 91–93 och Dandenell (1921), s. 63–69.

³⁸ Sparbankernas utlåning skulle göra det möjligt att förse det lokala småföretagandet med nödvändigt kapital och därigenom underlätta individens möjligheter till försörjning. Detta framhävdes som en del i sparbankernas preventiva verksamhet mot fattigdomen. Till exempel Skogman (1819), s. 15.

redan tidigt agerade på kreditmarknaden var den statliga insynen och kontrollen begränsad före 1875 års sparbanksförordning. Detta kan ha varit en konsekvens av att sparbankerna under lång tid kategoriserades som filantropiska³⁹ kassor.⁴⁰

De tidiga sparbankerna bildades med syfte att förmå allmänheten att börja spara en del av inkomsten på ett säkert sätt och mot ränta, inför framtida behov. Då sparbankerna inriktade sin inlåningsverksamhet mot de mindre bemedlade grupperna i samhället accepterades små belopp, från 25 öre, som insättningar och flitiga sparare kunde få bonus. Med syfte att förmå kontohållarna att spara under en längre tidsperiod försvårades uttag av sparat kapital genom krav på att kontohållaren skulle meddela uttag i förväg.⁴¹ Hur långt innan uttagstillfället detta skulle ske berodde på uttagsbeloppets storlek, men några särskilda motiv behövde inte anges.⁴² Dessa begränsningar togs emellertid bort allt eftersom sparbankernas verksamhet moderniserades.

Sparbankerna stiftades genom att ett reglemente antogs, samtidigt som personer gavs möjlighet att bidra till bankens grundfond.⁴³ Dessa personer kallades stiftare eller principaler och kom att ingå i sparbankernas styrelser på livstid. Allteftersom sparbankerna utvecklades genomfördes successivt anpassningar i deras reglementen och allt mer detaljerade beskrivningar över sparbankens verksamhet, förvaltning och organisation formulerades. Detta var en konsekvens av principalernas ibland ljumma intresse för den löpande verksamheten, men också ett resultat av att de förvaltade medlen växte och att behovet av fasta regler därigenom blev större.⁴⁴ En form av aktiesparbanker bildades på ett antal platser i landet från år 1855 för att uppmuntra till ett större engagemang från stiftarnas sida. I dessa var aktieutdelning möjlig om

³⁹ Filantropi förväxlas ofta med välgörenhet. Filantropi innebär att man på längre sikt arbetar för att lösa de sociala problemen, medan välgörenhet syftar till att stävja det akuta armodet. Liknande begreppsdistinktion används av till exempel Qvarsell (1993), s. 223–226.

⁴⁰ I en statlig utredning framkommer det att sparbankerna räknades till samma kategori av inrättningar som kyrko-, skol- och fattigkassor. *Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860* (1863), s. 72–74.

⁴¹ Se till exempel Göteborgs, Stockholms eller Faluns sparbankers första reglementen. Weibull (1920); Dandenell (1921) och Silow (1926).

⁴² På samma sätt som gällde för de brittiska sparbankerna förespråkade borgarståndets vice talman i riksdagen, Johan Westin, att insättarna inte skulle få disponera sparmedlen om inte personen kunde bevisa att uttaget syftade till hjälp för etablering i yrkeslivet, giftermål eller för hushållsbildande. Weibull (1920), s. 9.

⁴³ Grundfonden var sparbankens eget kapital och utgjordes av bidrag från grundarna och andra personer samt av rörelsens räntevinster. Fonden avsågs bekosta förvaltning, premieutgifter och eventuella ränteförluster. Falu stads sparbanks verksamhet och utveckling skildras i Alwar Silows monografi från 1926. Här återges sparbankens reglementen. Denna återgivning är korrekt och helt i överensstämmelse med originaldokumenten. Detta gör att hänvisningarna till sparbankens reglementen fortsättningsvis går till Silow, då denna är betydligt mer lättillgänglig än originaldokumenten. Silow (1926), s. 239.

⁴⁴ Se till exempel reglementesändringar för sparbankerna i Stockholm 1859 och Göteborg 1864. Dandenell (1921), s. 53–55 och Weibull (1920), s. 68–69.

verksamheten gick med vinst. Även försök med folkbanker, enligt tysk modell, prövades på en del platser. Folkbankerna skulle ge in- och utlåningsmöjligheter till personer som utifrån sina bidrag till grundfonden hade blivit delägare i banken. De arbetare, tjänare och småföretagare som bankerna vände sig till kom emellertid knappast alls att nyttja dessa banker.⁴⁵

Sparbanksbildandet på landsbygden tog fart från mitten av seklet. Dessa sparbanker hade redan från början en mer kapitalförmedlande karaktär och syftade till att öka bankernas tillgänglighet för landsbygdens befolkning och näringsliv.⁴⁶ De läns-, härads- och sockensparbanker som bildades av hushållningssällskap och lokala näringsidkare var mer banker i egentlig mening, då även den kreditförmedlande rollen framhölls. Sparbankernas kreditgivning kom därför att utformas mer i detalj i reglementena och det filantropiska inslaget hamnade i bakgrunden.⁴⁷ Sockensparbanker hade skapats redan under sparbanksbildandets första år. På en del platser hade de äldsta sockensparbankerna på grund av sin starka anknytning till en bestämd arbetsplats närmast haft karaktären av sparkassa. Då sockennämnderna inrättades 1843 överfördes en del uppgifter som tidigare skötts av kyrkorådet till det kommunala verksamhetsområdet. Bland dessa var fattigvården och därmed även sparbanksfrågan ett viktigt område.⁴⁸ Det kommunala inflytandet i sparbankerna stärktes efter 1862 års kommunalreform.⁴⁹

Under 1860- och 1870-talen ökade antalet sparbanker i Sverige kraftigt och 1880 fanns det 340 sparbanker med totalt 914 sparbankskontor (se tabell 2.3). Antalet lokala sparbanker ökade därefter successivt och vid sekelskiftet 1900 fanns 388 sparbanker för att 1910 ha stigit till 436 stycken. Då även antalet lokalkontor ökade innebar detta att allt fler individer hade tillgång till en sparbank. Uppskattningsvis kan uppemot en fjärdedel av landets drygt fem miljoner invånare ha haft ett konto i någon av landets sparbanker år 1900.⁵⁰ Denna skattning kan dock vara något missvisande då en individ kunde ha konto i flera sparbanker, samtidigt som en del konton var inaktiva utan att ha avslutats. Det förekom även att föreningar och företag hade konton i den lokala sparbanken.

⁴⁵ I 1875 års sparbanksförordning kategoriserades folkbankerna inte längre som sparbanker och aktiesparbankerna förbjöds i 1892 års sparbankslag att kallas sparbanker. Sommarin (1942), s. 32–40 och 259–267.

⁴⁶ Sommarin (1942), s. 46–64, 86–88 och 90–94.

⁴⁷ Synen på sparbanken förändrades successivt. Skogman menar till exempel i tidskriften *Arkivet* 1841–42 att den kreditförmedlande rollen var viktig och att sparbankerna inte skulle ses som en slags välgörenhetsinrättning. Andreen (1947), s. 22.

⁴⁸ I 1847 års fattigvårdsförordning formulerades kommunernas ansvar att ta hand om ”sina fattiga”. Sommarin (1942), s. 72–74, 83 och 131.

⁴⁹ I Falun utsågs majoriteten av sparbankens principaler av stads- eller kommunalfullmäktige från och med 1864. Silow (1926), s. 250.

⁵⁰ Antal invånare i Sverige vid denna tid framgår av tabell 3.1.

Tabell 2.3 *Antal sparbanker, sparbankskontor, konton och total inlåning, genomsnittligt saldo samt antal konton per tusen invånare i Sverige 1834–1910, i stycken och löpande priser i miljoner kronor*

År	Antal sparbanker	Antal sparbankskontor	Antal konton (tusentals)	Total inlåning	Genomsnittligt saldo	Antal konton per tusen invånare
1834 ¹	31	31	23	7
1840	53	53	48	5 ²	10	15
1850	82	82	100	13 ²	130	29
1860	146	146	188	27	145	49
1870	234	234	354	57	162	85
1880	340	914	763	146	192	167
1890	378	907	1 073	275	256	224
1900	388	745	1 201	437	356	239
1910	436	845	1 560	808	518	283

Källa: *Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860* (1863), s. 71–72; BiSOS Y 1863, s. 346–347; 1880, s. 144; 1890, s. 186; 1900, s. 36, 47 och 49; 1910, s. 1–7 och 36–37 och *Historisk statistik för Sverige* (1969), s. 49–51.

Anm.: 1. År 1830 var antalet sparbanker 25, men uppgifter om antal konton saknas för detta år. Därför används 1834 års uppgifter i tabellen.

2. Uppgiften redovisas under rubriken ”Kapitaltillgång” i *Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860* (1863), s. 71–72.

Brister i organisation, revision och kreditgivning ledde vid seklets mitt till att en del sparbanker fick problem och detta, tillsammans med den omfattande inlåningen, innebar att frågan om en statlig reglering av sparbankerna initierades i riksdagen. Regleringsönskan motarbetades från en del håll då det fanns en oro för att kontrollen över sparbankerna skulle flyttas till länsstyrelserna.⁵¹ Resultatet av riksdagsdebatterna blev att en särskild sparbanksförordning infördes 1875. Förordningen var ett försök att öka den statliga insynen och kontrollen av landets sparbanker. I huvudsak handlade det om att sparbankerna skulle få sina reglementen godkända av Kungl. Maj:t och att statliga myndigheter skulle ges möjligheter att granska sparbankernas verksamhet. Då förordningen sågs som en rekommendation blev efterlevnaden inte fullständig och problemen kvarstod, samtidigt som antalet kontohållare och insatta medel fortsatte att öka. Krav restes nu på en tydlig och bindande reglering av sparbankerna. Det utpräglade lokala inslaget i sparbankernas ägande och organisationsformer samt deras ideella karaktär innebar att de inte sågs som fullständiga banker av statsmakterna, vilket kom till uttryck i att en särskild sparbankslag infördes 1892.⁵² Denna reglerade för-

⁵¹ Motioner för en sparbankslagstiftning föll i 1862 och 1867 års riksdagar på grund av lantmannapartiets motstånd. Dessa förespråkade lokal självstyrelse och menade att kreditgivningen till jordbruket skulle minska om länsstyrelserna övertog kontrollen över sparbankerna. I 1861 års landshövdingeinstruktion ålåg det länsstyrelsen att fastställa sparbankreglementen. Då detta inte var obligatoriskt erhöll även fortsättningsvis en del sparbanker detta av Kungl. Maj:t. Sommarin (1942), s. 173, 183 och 227.

⁵² Se SFS 1875:73 och SFS 1892:59.

valtningen och den löpande verksamheten i landets sparbanker. De sparbanker som löd under lagen benämndes enskilda sparbanker. Lagstiftningen motiverades i huvudsak av behovet av att skydda insättarnas sparmedel.

Sparbankerna bildades av lokala initiativtagare för lokalbefolkningens nytta och någon direkt statlig insyn fanns inte egentligen före 1892 års sparbankslag. Däremot fanns ett indirekt statligt inflytande såtillvida att det bakom sparbankerna ofta fanns statliga och andra offentliga initiativtagare som till exempel landshövdingar, borgmästare och hushållningssällskap. Bakom stiftandet av en sparinrättning fanns sannolikt både ett socialt hänsynstagande och ett egenintresse. Sparbankerna kunde bidra till att minska kostnaderna för fattigvården, men bidrog även till att fylla behovet av krediter för det lokala näringslivet.⁵³ I vad mån statligt anställda agerade som privatpersoner eller utifrån sitt offentliga yrkesuppdrag är omöjligt att säga.⁵⁴ Den senare rollen gav dem en patriarkal ställning i samhället även som privatpersoner.

En allmän uppfattning mot slutet av 1800-talet var att sparbankerna inte i önskad utsträckning nådde de fattigare grupperna i samhället. Som en del i den socialpolitiska riksdagsdebatten tillkom en postsparbanksförordning 1883 och året därpå bildades postsparbanken. Denna statliga inrättning grundade sig på sparbanksidén, men skulle genom sin koppling till landets postkontor öka tillgängligheten och möjliggöra en kontinuitet i sparandet, även vid flytt, för de breda samhällsgrupperna. De 1 444 postanstalterna skulle samla upp sparmedel för placering i Riksbanken eller i obligationer. På grund av en förhållandevis låg ränta och höga kostnader för verksamheten blev inte postsparbanken den framgång som avsetts. Det totala antalet konton blev i jämförelse med sparbankerna betydligt färre.⁵⁵

Etableringar och former för långsiktiga kapitalplaceringar

Redan under 1700-talet hade det utvecklats ett olycksfalls- och pensionssparande i olika slags kassor. För statligt anställda fanns det sedan mitten av 1700-talets ett antal änke- och pupillkassor som finansierades via statliga anslag, avgifter från försäkringstagarna och via enskilda bidrag.⁵⁶ Ett mer allmänt pensionssparande i ränte- och kapitalförsäkringsanstalter möjliggjordes först vid 1800-talets mitt. I dessa senare anstalter skulle ett regel-

⁵³ Att sparbankerna inte bara var filantropiska inrättningar utan att personer i sparbankernas ledning också drog nytta av sin position utifrån privatekonomiska syften är en slutsats som bland annat Alan Olmstead gjort utifrån sina studier av sparbankerna i New York 1819–1861. Olmstead (1976). Se även Petersson (2000) och Petersson, T. (2001).

⁵⁴ Anders Sjölander diskuterar hur centrala personer inom sparbankerna agerade i fråga om sparbankernas reglering och position på kreditmarknaden 1882–1968. Sjölander (2003).

⁵⁵ En första postsparbank bildades 1861 i England. Samuelsson (1978), s. 14–43 och Larsson (1998), s. 65–67.

⁵⁶ Lindstedt (1926) och Munthe (1934).

bundet sparande mot ränta ackumuleras och kunde inte röras förrän insättaren fyllt 56 år. Sparandet blev frivilligt och någon obligatorisk bidragsplikt för arbetsgivare, som föreslagits, infördes inte. Denna typ av sparande kom därför främst att nyttjas av medelklassen.⁵⁷ För att uppmuntra och informera lokalbefolkningen om möjligheterna med ett sparande i dessa anstalter inrättades husbondeföreningarna på landsbygden. Dessa föreningar hade emellertid en begränsad betydelse och många upphörde vid seklets slut.⁵⁸

De tidiga nödhjälpskassorna inom skråorganisationerna syftade till att minska de ekonomiska och sociala svårigheter som drabbade medlemmarna i samband med sjukdom och ålderdom. Nödhjälpskassorna hade sina förebilder i de engelska "friendly societies". Dessa kassor vände sig till grupper med yrkesutbildning och inte till personer tillhörande den egentliga arbetarklassen.⁵⁹ För de arbetande klasserna hade de äldre sjuk- och begravningskassorna större betydelse. En del av dessa kassor tog även på sig att sörja för ålderdom och änkepension. Kassornas verksamhet expanderade från 1860-talet. I en första lag för sjukkassor 1891 gavs registrerade kassor rättslig ställning och förmåner, som till exempel statliga bidrag, mot att de årligen lämnade uppgifter till länsstyrelserna om sin verksamhet.⁶⁰

Från mitten av 1800-talet bildades också flera försäkringsbolag för liv- och brandförsäkring. Under de första årtiondena därefter växte livförsäkringsområdet måttfullt, men en kraftig expansionsperiod inleddes under 1880-talet. Livbolagen var från början främst intresserade av de mer förmögna, men verksamheten breddades och flera företag inriktade sig också på arbetarnas behov av försäkring. Genom att införa månadsvisa premiebetalningar, istället för årsavgifter som storbolagen, gavs mindre bemedlade personer en möjlighet att teckna livförsäkringar. Företagen satsade på att via lokal representation nå ut till potentiella försäkringstagare och detta visade sig vara betydelsefullt för att verksamheten skulle expandera och för att kunna driva in premieinbetalningarna.⁶¹ Införandet av personförsäkringar var en del i ett långsiktigt institutionellt pensionssparande.

Införandet av aktiebolagsformen 1848 och utgivningen av obligationer var nya lösningar för industriföretagens långsiktiga finansiering och innebar samtidigt att hushållen fick möjlighet att placera ett sparkapital i värdepapper. Redan 1836 inrättades hypoteksföreningar för förmedling av långsiktiga krediter till jordbrukssektorn. Detta skedde via emittering av obligationer till

⁵⁷ Denna form av pensionsfondering fanns tidigare i Tyskland. Sommarin (1942), s. 131–137.

⁵⁸ Jansson (1985), s. 46.

⁵⁹ "Friendly societies" hade uppstått i Storbritannien redan under sent 1600-tal, men det var inte förrän i 1793 års Rose Act som de fick ett officiellt erkännande. Horne (1947), s. 4–8.

⁶⁰ Sommarin (1942), s. 302–303.

⁶¹ Skandia bildades 1855, Svea 1866, livbolagen Nordstjärnan 1871 och Thule 1872. Det senare bolaget vände sig även till de mindre bemedlade. Liv-Victoria 1882, Balder 1887, Valand 1893 och Trygg 1899 intresserade sig från starten för en bredare kundkrets. Englund (1982), kap 3–8 och Larsson (1991), s. 57–58.

låg valör, vilket intresserade aktörerna på kreditmarknaden, men framförallt internationella placerare. Hypoteksföreningarna hade rätt att ge ut obligationer på så låga värden som 150 kronor, vilket gjorde dem intressanta inte bara för höginkomsttagare. Obligationerna, som hade en löptid på upp till fem och ett halvt år, kunde sägas upp av innehavaren till betalning direkt. Flera typer av sparintressen kunde därigenom tillfredsställas. Användandet av obligationer för att finansiera olika kommunala byggnadsprojekt och industrisatsningar blev tillsammans med den ökade förekomsten av företagsaktier intressanta placeringar för förmögna personer, men det var de större privata kapitalplaceringarna, bankerna och försäkringsbolagen, som dominerade denna handel. Ett allmänt genombrott för handel med aktier på börsen kom först efter sekelskiftet 1900.⁶²

I samband med sekelskiftet 1900 framträdde en slags ”naturlig ordning” på den svenska kreditmarknaden. Genom lagstiftning ville staten skapa en arbetsdelning mellan kreditmarknadens olika aktörer för att på så sätt säkra tillgången på kapital för investeringar. Den ”naturliga ordningen” var delvis en konsekvens av kapitalbrist, men även sprungen ur de idéer som redan tidigare fanns vad gällde de olika aktörernas huvudsakliga verksamhetsinriktningar. Konkret handlade det om att sparbankerna skulle bedriva en in- och utlåningsverksamhet för hushållen samt tillhandahålla krediter till mindre företag, medan affärsbankerna var de större företagens och de förmögna bank.⁶³

Kapitalmarknad i expansion

Under perioden 1820–1910 expanderade den institutionella kapitalmarknaden och flera alternativa sätt att spara och låna skapades för den svenska

⁶² Vid mitten av seklet, 1850, hade hypoteksbanken tio miljoner kronor i utelöpande lån, vilket kan jämföras med affärsbankernas öppna inlåning på en och en halv miljon kronor. Finansiering av långfristig utlåning med kortsiktig inlåning, gjorde emellertid hypoteksbankens verksamhet sårbar. På grund av obalans i verksamheten inrättades Sveriges allmänna hypoteksbank 1861 för att sköta emitteringen av långfristiga amorteringsobligationer, medan regionala hypoteksföreningar skötte utlåningen. Dessa obligationer placerades i utlandet, hos försäkringsbolagen och köptes av privatpersoner, men det var affärsbankerna som var hypoteksbankens huvudsakliga finansiär. Larsson (1998), s. 40–42; Larsson (2002), s. 71–77; Svensson (2001), s. 142–143; Nilsson (1981), s. 19–22 och 347–349 och Lindström (1986), s. 9–57.

⁶³ Regleringen av sparbanker och affärsbanker var relativt svagt utformad före 1892 års sparbankslag och 1911 års banklag. En konsekvens av sparbankslagen var att utlåningen kringskars och det framhölls att inlåningen var sparbankernas huvudsakliga verksamhet. För affärsbankerna innebar lagen 1911 att inlåningen för första gången nämndes som en del av bankernas verksamhetsområde, men utlåningen lämnades alltjämt utan åtgärd. Sjölander (2003), särskilt s. 20–22, 91–105 och 188–190. Se även Petersson, T. (2001), s. 79–87 och 212.

befolkningen. Därutöver fanns en privat in- och utlåningsmarknad vars storlek bara kan uppskattas.

De olika institutionella aktörerna på kreditmarknaden var i ett inledningskede i hög grad inriktade på skilda marknadssegment och tillhandahöll delvis olika tjänster. En tidig funktionell uppdelning mellan de olika aktörernas huvudsakliga verksamhetsområden innebar att skilda ekonomiska behov kunde tillfredsställas, samtidigt som in- och utlåningsmarknaden för kapital blev möjlig att överblicka för hushållen. År 1864 släpptes den reglerade räntenivån fri liksom etableringsrätten för enskilda banker. Detta innebar att alternativen på den institutionella marknaden blev fler och att räntenivån kunde användas som verktyg i konkurrensen på kreditmarknaden som helhet. Före 1870-talet hade sparbankerna framför allt tagit emot och förvaltat den breda allmänhetens sparande, men från denna tid växte konkurrensen på den lokala in- och utlåningsmarknaden. Parallellt med denna utveckling genomgick värdepappersmarknaden en kraftig expansion under 1800-talets andra hälft samtidigt som hushållens försäkringsparande växte.

Den institutionella kapitalmarknadens expansion torde tillsammans med den privata spar- och lånemarknaden ha inneburit att hushållens alternativ till att spara och låna ökade. Hur privatpersoner i realiteten kom att spara och låna skall undersökas i återstoden av avhandlingen.

KAPITEL 3

Falun 1820–1910

Staden Falun uppkom på den plats där man sedan medeltiden hade brutit koppar. Falun fick stadsprivilegier 1641 och blev därefter regionens administrativa centrum. Förekomsten av kopparmalm innebar att staden utvecklades till ett dynamiskt centrum för handel och köpenskap i regionen.¹ Många sökte sig till området och Falun växte till att under en period vara en av landets större städer. Vid tiden för undersökningens början, 1820, hade den ekonomiska utvecklingen i Falun med omland dock stagnerat. Kopparförsäljningen hade drabbats av problem till följd av kriget på kontinenten i början av seklet och exporten hade minskat.² Detta innebar att ett färre antal personer kunde få sin försörjning genom gruvnäringen. Den negativa utvecklingen för gruvan fick även konsekvenser för näringslivet i stort.

I detta kapitel beskrivs Falu stads utveckling under åren 1820 till och med 1910. För att kunna få en uppfattning om vilka förutsättningar och behov som hushållen i Falun kan ha haft för att spara och låna beskrivs, förutom befolkningsstruktur, även de ekonomiska och sociala förhållandena i staden. Framställningen är översiktlig och begränsas till att återge de huvudsakliga linjerna i befolkningsutveckling och näringsliv samt att presentera vilka institutionella kreditinrättningar som återfanns på orten under den period som studeras.

Befolkningsstruktur

Faluns befolkningsstorlek följde i hög utsträckning konjunkturerna för gruvan. Under en längre tidsperiod hade befolkningsantalet minskat och vid tiden för undersökningens början, 1820, var antalet invånare drygt 4 000 (se tabell 3.1).³

¹ Falu koppargruvas betydelse i den svenska ekonomiska historien har skildrats i flera omfattande verk. Gruvans äldre historia och betydelse för statens finanser behandlas av Odén (1960) och Boëthius (1965). Hildebrand (1946) skildrar stadens och gruvans historia under 1600-talet. Verksamheten vid Falu kopparvåg beskrivs av Kristiansson (1993).

² Hildebrand (1946) och Hildebrand (1970), s. 25–26. Vid 1700-talets mitt var Falun landets tredje största stad och 1820 den nionde största staden i Sverige. Nilsson (1989), s. 31 och *Historisk statistik för Sverige* (1969), s. 61–62.

³ Vid mitten av 1700-talet fanns cirka 6 800 invånare i Falun och år 1800 knappt 4 800 stycken. *Historisk statistik för Sverige* (1969), s. 49–51.

Tabell 3.1 *Befolkningsutvecklingen i Sverige, Kopparbergs län och Falun samt födelseöverskott respektive födelseunderskott i Falun 1820–1910, i stycken*

År	Antal invånare (index med basår 1820)			Födelseöverskott resp. -underskott i Falun, +/-
	Sverige	Kopparbergs län	Falun	
1820	2 585 (100)	123 (100)	4 020 (100)	-14
1830	2 888 (112)	135 (110)	4 060 (101)	-18
1840	3 139 (121)	138 (112)	4 161 (104)	+39
1850	3 483 (135)	151 (123)	4 463 (110)	+58
1860	3 860 (149)	167 (136)	4 970 (124)	+100
1870	4 169 (161)	176 (143)	6 203 (154)	+86
1880	4 566 (177)	190 (155)	7 305 (182)	+98
1890	4 785 (185)	197 (161)	8 010 (199)	+209
1900	5 136 (199)	218 (177)	9 606 (239)	+176
1910	5 522 (214)	234 (190)	11 582 (288)	+253

Källa: Nilsson (1992); *Historisk statistik för Sverige* (1969), s. 49–51; Födelse- och dopböcker 1802–1920, Falu Kristine församling, CI:11–CI:18; Födelse- och dopböcker 1797–1922, Stora Kopparbergs församling, C:6–C:18; Död- och begravningsböcker 1810–1923, Falu Kristine församling, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10 och Död- och begravningsböcker 1799–1930, F:3–F:9, Stora Kopparbergs församling, ULA.

Anm.: Antalet invånare i Sverige och Kopparbergs län anges i tusental.

Den ekonomiska utvecklingen i Falun påverkade befolkningsstrukturen och åren 1820 samt 1830 var antalet barn som föddes och överlevde mindre än antalet personer som dog (se tabell 3.1). Denna utveckling bröts och 1840 fanns det ånyo ett födelseöverskott som sedan växte under återstoden av undersökningsperioden 1820–1910. Efter seklets mitt uppstod även ett inflyttningsnetto till staden.⁴ Före 1870 var befolkningstillväxten i staden relativt långsam, men vid denna tid inföll ett brott i utvecklingen och befolkningen i Falun ökade kraftigare än i länet och Sverige som helhet.

Stadens befolkning bestod i hög utsträckning av personer i arbetsför ålder, 20–50 år, en grupp som utgjorde en större andel bland befolkningen i Falun än i Sverige som helhet under hela den studerade perioden (se bilaga A, tabellerna A1–A3). Individer från den omkringliggande landsbygden förefaller ha flyttat till Falun i samband med att de nådde arbetsför ålder. Många sökte sig till gruvan, som dominerade näringslivet i regionen i början av 1800-talet. Livet i gruvan var både tungt och förenat med en stor olycksrisk och många gruvarbetare dog relativt unga, vilket gjorde att omsättningen på gruvarbetare var stor.⁵ Den höga dödligheten bland gruvarbetarna var troligtvis även den främsta orsaken till att kvinnorna var i majoritet bland befolkningen i Falun under 1800-talet.⁶

⁴ In- och utflyttningslängder 1841–1894, Falu Kristine församling, BI:3–BI:4 och BII:3–BII:4 och In- och utflyttningslängder 1851–1894, Stora Kopparbergs församling, B:7–B:9, ULA.

⁵ Förväntad levnadsålder för ett antal undersökta gruvarbetare under åren 1830–1860 var i genomsnitt drygt 40 år. Se kapitel 7.

⁶ Kvinnorna utgjorde 52–53 procent av befolkningen i länet 1830, 1855 och 1880 samt 55 procent av befolkningen i Falun åren 1855 och 1880. Fördelningen kvinnor och män saknas i

Den yrkesarbetande manliga befolkningen i Falun bestod 1820 till mer än tre fjärdedelar av arbetare, varav en majoritet var anställda i gruvan (se tabell 3.2). Därutöver utgjorde småföretagare och hantverkare en betydande andel, nära 14 procent, av invånarna i Faluns stadsförsamling vid denna tid. År 1910 utgjorde andelen arbetare mindre än två tredjedelar av de manliga yrkesarbetarna, medan andelen tjänstemän, affärsanställda, akademiker och arbetsledare hade ökat markant sedan 1820. Även andelen småföretagare och hantverkare hade växt nämnvärt mellan åren 1820–1910.

Tabell 3.2 *Socialgruppsindelning av Falu Kristine församlings manliga invånare 1820 och 1910, i procent av vuxna befolkningen med yrkestitel*

Socialgrupp	Titel	1820	1910
1a	Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel	1,9	1,2
1b	Högre tjänstemän, akademiker	3,4	6,9
2a	Småföretagare, hantverkare, hemmansägare	13,7	16,0
2b	Lägre tjänstemän, arbetsledare, affärsanställda	3,2	13,7
3	Kvalificerade yrkesarbetare	7,8	13,5
4	Okvalificerade arbetare, lärlingar, gesäller, drängar	70,0	48,7
S:a		100,0	100,0

Källa: Husförhörslängder 1817–1823 (AI:5) och 1910–1933 (AIIa:1–AIIa:11), Falu Kristine församling, ULA.

Näringsliv

Falu koppargruva och Bergslaget⁷

Näringslivet i Falun dominerades av gruvnäringen som i början av 1800-talet inte var särskilt lönsam och problemen kom att öka ännu mer i samband med 1833 års omfattande ras i gruvan. Kopparbrytningen drabbades av stora svårigheter under flera år och lönsamheten ökade åter först från 1840-talet. Ett sista förödande ras inträffade i maj 1876, då viktiga delar av Storgruvan rasade samman. För att finna kopparhaltig malm tvingades Stora Kopparbergs Bergslag både att ta nya gruvschakt i bruk och att bryta allt djupare ner i berget. Det innebar att det relativa kostnadsläget för den utvunna kopparen blev högre än för flera konkurrenter. Mängden utvunnen råkoppar varierade kraftigt mellan åren, vilket ytterligare påverkade lönsamheten.⁸

den officiella statistiken för Falun 1830, men troligtvis var kvinnorna i majoritet även vid denna tid. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1828-1832, s. 4; BiSOS A 1851–1855, del II, s. LXVI och 1880, del II, s. 88.

⁷ Stora Kopparbergs Bergslag och Bergslaget används omväxlande i nedanstående skildring.

⁸ Då gruvan varit som mest lönsam (1650) hade cirka 3 000 ton koppar producerats årligen. Under 1800-talet var årsproduktionen av koppar runt 600–700 ton. Hildebrand (1970), s. 25-26; Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1828–1832, s. 4; 1833–1837, s. 6; 1843–1847, s. 11 och 1848–1850, s. 12.

Gruvbrytningen vid Falu koppargruva bedrevs av Stora Kopparbergs Bergslag. Bergslaget var ursprungligen en sammanslutning av de bergsmän, som utifrån sitt andelsägande hade rätt att bryta koppar i gruvan. Bergsmännen hade överlag en stark ekonomisk och social ställning och utgjorde en slags lokal elit. Den äldre bergsorganisationen utvecklades emellertid gradvis under 1800-talet till ett bolag, där Bergslaget, i andelsägarnas ställe, drev verksamheten vid gruvan. Fram till 1862 fanns även ett statligt inflytande i verksamheten.⁹

Gruvbrytningen i och kring de många mindre gruvor och gruvschakt som tillsammans utgjorde Falu koppargruva var mycket arbetsintensiv och engagerade ett stort antal personer. Den avtagande brytningen i gruvan innebar att antalet gruvarbetare minskade under åren, från cirka 530 personer 1820 till som minst runt 300 stycken 1850. Den därpå förbättrade lönsamheten innebar att antalet arbetstillfällen åter ökade och 1860 fanns cirka 370 arbetare i gruvan. Under seklets sista år uppgick antalet anställda i gruvhanteringen till i medeltal 330 personer.¹⁰

År 1888 omvandlades Stora Kopparbergs Bergslag till aktiebolag och allt fler aktieägare återfanns utanför Falun. Allt eftersom Bergslaget hade utvecklats som företag hade nya verksamheter inkluderats i företaget. Färre personer var anställda vid gruvan, medan fler sysselsattes inom företagets andra verksamheter utanför Falun.¹¹

Hantverk och industriell tillverkning

I början av 1800-talet fanns elva fabriker i staden varav flertalet hade etablerats som ett led i den merkantilistiskt färgade näringspolitiska satsningen på tillverkning av konsumtionsvaror under 1700-talet. Industrierna var viktiga arbetsplatser för många av Faluns invånare, exempelvis arbetade mer än 600 kvinnor i stadens spinneri 1820. Flera av dessa industrier hade dock lönsam-

⁹ Organiseringen av gruvhanteringen innebar att andelsägandet fungerade som ett aktieinnehav, där bergsmannen utifrån sina andelar i gruvan (andelarna benämndes fjärdeparter och var 1 200 stycken) hade rätt till den malm som bröts för hans räkning. Samtidigt var bergsmannen tvungen att betala för sin del i malmbrytningen. Bearbetningen av kopparmalmen sköttes av den enskilde bergsmannen. Allt eftersom lönsamheten i gruvan minskade avtog det statliga intresset och kontrollen av kopparbrytningen och kopparhanteringen i Falun. Hildebrand (1970), s. 14–24 och Kristiansson (1997), s. 87–88.

¹⁰ Sammanställningen utifrån primäruppgifter 1820 till 1860 inkluderar *endast* de gruvarbetare som hade lön från Bergslaget under det aktuella året. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1891–1895, s. 22 ff; Avräkningsböcker 1818–1853, D3:944, 947–951, 953–954 och 1354, Gruvkontoret och Avräkningsböcker 1854–1860, G2:612–614 och 624–625, Huvudkontoret, SKB, SEC.

¹¹ Tvånget att bruka Falu kopparvåg hade upphört 1873. Andelsägarskapet i gruvan upphörde 1888 och varje fjärdepart löstes in mot åtta aktier, till ett nominellt värde på 1 000 kr, i det nybildade aktiebolaget. Hildebrand (1970), s. 512 och 577–578; Sjögren (1924), s. 40; Kristiansson (1993), s. 99–101 och Kristiansson (2002), s. 151.

hetsproblem och lades ner under 1800-talets första hälft. Efter 1850 fanns endast en vitriol- och svavelsyrafabrik samt en mekanisk fabrik i staden.¹²

Mycket av den industriella verksamheten i övrigt tillkom i nära anknytning till gruvbrytningen. Den minskande lönsamheten i koppartillverkningen innebar att så kallade sidoprodukter, som guld och silver samt andra mineraler, blev allt mer intressanta. Från gruvan hämtades också råvaror till den kemiska industrin. Denna industri expanderade under andra hälften av 1800-talet. Även framställningen av Falu rödfärg utvecklades i större skala och mellan 1820 och 1880 växte produktionen tre gånger i storlek.¹³

Inte bara den industriella tillverkningen utan även antalet hantverkare och hantverksanställda minskade kraftigt under 1800-talets första hälft, från totalt 271 år 1830 till 175 stycken 1850. Den ekonomiska recessionen i staden var en orsak till denna utveckling, men stadens hantverkare påverkades också av den växande konkurrensen från landsbygdens hantverksutövare vid denna tid. Då de ekonomiska förhållandena i staden förbättrades under slutet av seklet ökade efterfrågan på hantverksprodukter och antalet hantverkare och anställda steg från totalt 219 stycken 1870 till 327 år 1910.¹⁴

För länet som helhet steg antalet arbetstillfällen i de trä- och metallindustrier som etablerades samt de många järnvägsbyggen som påbörjades under framförallt senare delen av 1800-talet. Från 1840-talets mitt hade satsningar gjorts på länets kommunikationer samtidigt som allt mer kapital gick till att utveckla jordbruket. Vägar och broar förbättrades och ångbåtstrafiken byggdes ut. I samband med att Bergslagsregionen med dess skogs- och järnindustri mötte en växande marknad, fick anläggandet av ett järnvägsnät en avsevärd betydelse för stadens fortsatta expansion inom näringsliv och handel. År 1859 nådde Gefle-Dala järnväg Falun och Bergslagens järnväg, med direktförbindelse till Göteborg, stod färdig 1879. Under slutet av seklet färdigställdes också en järnvägssträcka norrut, mot Mora. Dessutom hade en statstelegrafstation anlagts i Falun 1868.¹⁵

Även den industriella expansionen satte fart och antalet fabriker ökade kraftigt under 1800-talets sista decennier. År 1880 fanns 11 fabriker för industriell produktion och 1910 var de 27 stycken. Utanför staden fanns sedan länge fabriksanläggningar tillhörande Grycksbo pappersbruk och sulfatfabrik samt från 1861 även Korsnäs bruk. Flera mindre sågar, garmakerier med svavelverk för raffinering av koppar från föreningar, kvarnar, tegelbruk, verkstäder och gruvor fanns också i staden och dess närmaste omgivning.

¹² Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 36; 1843–1847, s. 13–14; Envall (1924), s. 5 och 37 och bilaga B, tabell B3.

¹³ Sjögren (1924), s. 40; Rydberg (1992), s. 53 och Rudbeck (1855), s. 251.

¹⁴ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1851–1855, s. 23 och bilaga B, tabell B1.

¹⁵ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1843–1847, s. 15–16; 1848–1850, s. 15–16; Liljenzin (1969), s. 92 ff och Rydberg (1992).

Den ekonomiska tillväxten i Falun var som störst under åren 1855–1900, för att därefter avta något.¹⁶

Handels- och ämbetsmannastaden Falun

Falun var en central handelsstad i länet och en viktig knutpunkt för Bergslagsregionen. Vid sidan av kopparhandeln skötte handlarna i Falun en betydande del av regionens varuflöden. Staden hade till uppgift att förse den omkringliggande befolkningen med varor och fungera som omlastningsplats för vidare försäljning. Befolkningen i Falun var i hög grad beroende av tillförsel av livsmedel och andra förnödenheter från skilda delar av landet. Dessa varor såldes direkt till Bergslaget eller via de lokala näringsidkarna. Utöver detta behövdes stora mängder ved och träkol för gruvbrytningen och till de ugnar som smälte kopparmalmen, något som tillhandahölls av de omkringliggande socknarna.¹⁷

Enligt Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser expanderade handeln i länet under 1800-talets första hälft. Handelsmännen i Falun påverkades emellertid av den minskande kopparhandeln och av att spannmålshandeln med övre Dalarna under flera år drabbades av svaga skördar och flera handelsmän tvingades till konkurs. Handlarna märkte även av en ökande konkurrens från landsbygdens handelsutövare efter 1846 års näringsfrihetsreform. I början av 1820-talet fanns 22 handlare i staden, men antalet ökade till 34 vid mitten av seklet.¹⁸ Detta var ett jämförelsevis litet antal för en stad av Faluns storlek.

De stora marknadsdagarna inföll under hösten och vintern. Höstmarknaden hölls i början av oktober och vintermarknaden vid Thomasmäss, det vill säga veckan innan julhelgen. Efter det att förbudet mot landsköp hade upphört 1846, växte antalet lantmarknader i länet. Bönderna behövde inte längre transportera sina varor till städerna och hantverkarna gavs rätt att sälja sina produkter på landsbygden. Näringsfriheten utökades ytterligare 1864 då burskapssystemet avskaffades, vilket innebar att handeln gavs goda möjlig-

¹⁶ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1886–1890, s. 37; 1891–1895, s. 31; 1896–1900, exempelvis s. 8–13 och 51; Envall (1924), s. 20; Liljenzin (1969), s. 92 ff; Rydberg (1992) och Nilsson (1989), s. 322.

¹⁷ Övriga städer i Kopparbergs län under 1800-talet var Hedemora och Säter. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 51 och Envall (1924), s. 20.

¹⁸ Antalet konkurser ökade under 1830- och 1840-talen. Kungl. Maj:t ansåg att konkurserna berodde på den ökade konkurrensen efter 1846 års näringsverksamhetsreform och på köpmännens kreditgivning till sina kunder. Under åren 1843–1847 påpekade Kungl. Maj:t att kredithandeln hade tilltagit och menade att detta var en konsekvens av att antalet köpmän hade ökat under perioden. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1833–1837, s. 10 och 16; 1843–1847, s. 22–23; 1848–1850, s. 22 och 1851–1855, s. 23.

heter att expandera och 1880 fanns det 67 och 1910 89 stycken handlare i Falun.¹⁹

Under slutet av 1800-talet ökade antalet ämbets- och tjänstemän i Falun som en konsekvens av att länets administrativa apparat, vilken var förlagd till staden, byggdes ut. I början av 1860-talet fanns 170 ämbetsmän och högre tjänstemän i Falun och 1910 uppgick de till totalt 238 stycken.²⁰

Spar- och låneinrättningar

Fattigdomsproblematiken och de tidiga socialförsäkringarna

Den ekonomiska stagnationen i början av 1800-talet innebar att antalet hushåll med behov av ekonomiskt stöd ökade i Falun. Fattigunderstödet sköttes, här liksom i övriga delar av landet, av församlingarna och bestod av bidrag i form av varor och pengar, men det övergripande ansvaret för de fattiga låg hos landshövdingen och stadens borgmästare.²¹ I Falun hade flera försök gjorts med olika fattigvårdsinrättningar, men dessa hade upphört efter bara några år på grund av bidragsbrist. Den fattigvårdsinrättning som bildades av landshövdingen 1817 fick emellertid en fastare form och skulle komma att verka i staden under en lång tid. Fattigvårdsinrättningen bedrev dels en traditionell verksamhet där allmosor delades ut, dels arbetade man med förebyggande åtgärder som en mer långsiktig lösning på fattigdomsproblematiken. I den satsningen öppnade fattigvårdsinrättningen en skola för de fattigas barn 1824 och året därpå etablerades en sparbank. Samtidigt ordnade Stora Kopparbergs Bergslag arbete åt arbetsföra fattiga. Bergslaget hade även i sin egenskap av arbetsgivare utvecklat ett understödssystem för sina anställda. Gruvarbetare som på grund av sjukdom eller skada inte kunde klara sin försörjning fick ett ekonomiskt bidrag. Även anställdas änkor och barn ingick i detta stödssystem.²²

Det understöd som fattigvårdsinrättningen gav till de behövande visade sig otillräckligt i samband med att arbetslösheten och antalet konkurser ökade efter raset i gruvan 1833. För att lösa en del av problemen under missväxtåren i slutet av 1830-talet etablerades 1838 en nödhjälpskassa för 22 av länets socknar. Från denna kassa kunde de ursprungligen drygt 27 400 riks-

¹⁹ Envall (1924), s. 20; Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1843–1847, s. 14; Nilsson (1989), s. 37–38 och bilaga B, tabell B2.

²⁰ Se bilaga B, tabell B2.

²¹ Göran B. Nilsson menar att dessa statliga myndigheter fick allt större betydelse för fattig- och sjukvård då kyrkan miste sitt tidigare inflytande och en modern statsapparat byggdes upp. Nilsson (1965), s. 6 och 15.

²² Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 55 och Silow (1926), s. 2–4 och 6–16.

daler banko (cirka 40 000 kronor) i insamlade medel delas eller lånas ut, till en relativt låg ränta, för att stödja småföretagandet i länet. Direktionen för nödhjälpskassan öppnade 1851 en sparbank för hela länet, den tidigare stads-sparbanken omfattade bara Falu stad. Stora Kopparbergs läns sparbank gjordes 1855 fristående från nödhjälpskassan. Nödhjälpskassan förvaltade dock omfattande belopp ännu i början av 1900-talet.²³

Den ekonomiska utvecklingen i Falun förefaller ha tagit fart under 1850-talet. Antalet arbetstillfällen i staden ökade och den genomsnittliga lönen för ett mansdagsverke i Kopparbergs län steg från 80 till 90 öre i 1861/1870 års priser i början av 1850-talet. Under slutet av decenniet höjdes arbetslönerna ytterligare som en konsekvens av högkonjunkturen. Trots ett expansivt näringsliv var behovet av fattigvårdsunderstöd fortsatt stort under senare delen av 1800-talet och då särskilt under den ekonomiska lågkonjunkturen i början av 1860-talet samt efter missväxtåren i slutet av samma decennium. Under de därefter följande åren steg prisnivån och arbetslösheten i regionen, vilket gjorde att den emigration som inletts under 1850-talet fortsatte i ökad takt. Länet drabbades åter av missväxt 1887.²⁴

I början av 1870-talet utgick en så kallad fattigskatt där alla mantals-skrivna kvinnor och män skulle betala 25 respektive 50 öre under ett år för att bidra till finansieringen av fattigvårdskostnaderna. Det kommunala åtagandet var emellertid begränsat och för att finna en mer varaktig lösning på fattigdomsproblemet diskuterades frågan flitigt i riksdagen under 1800-talets sista decennier. Självförsörjningsprincipen rådde emellertid alltjämt och först runt sekelskiftet 1900 antogs reformer inom det socialpolitiska området. Exempelvis infördes en lag om sjukkassor 1891 och 1895 fanns det 15 kassor i Stora Kopparbergs län.²⁵

Vid sidan av de kommunala och statliga fattigvårdstagandena fanns det även privata alternativ. Bergslaget hade valt att reformera det sociala ansvaret gentemot sina anställda i samband med att företaget moderniserades. Från 1870 hade personer som varit anställda vid företaget under minst ett år rätt till understöd i form av 25 öre per dag, fri läkarvård och medicin i samband med sjukdom. Arbetarnas egen hjälpkassa gav ytterligare försäkring vid inkomstbortfall. Genom att betala in ett belopp på 25 eller 50 öre per månad

²³ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1833–1837, s. 3–6 och 14; 1843–1847, s. 19–20; 1851–1855, s. 19–21 och 1901–1905, s. 77.

²⁴ Löneuppgifterna för länet är ett genomsnitt då lönen varierade beroende på arbetsuppgift, årstid och geografiskt område. Löneutvecklingen följde till stor utsträckning de ekonomiska konjunkturen. Detta innebar att dagspriset på arbete steg från och med 1870-talet och exempelvis kopparverkens anställdas lön ökade 10–15 procent under slutet av 1880-talet. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1848–1850 s. 9; 1851–1855, s. 10; 1856–1860, s. 3; 1866–1870, s. 5; Liljenzin (1969), s. 105–109 och Magnusson, L. (1996), s. 267.

²⁵ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1871–1875, s. 20 och 1891–1895, s. 63. Se till exempel Lilja (2000), s. 30–31 och Magnusson, L. (1996), s. 387–388.

kunde motsvarande belopp erhållas per dag som ersättning vid förlorad arbetsinkomst. Bergslaget finansierade även sjukhjälpkassor för förmedling av bidrag till behövande arbetare.²⁶

Kreditinrättningar

Ett fungerande kreditväsende var en förutsättning för stadens och näringslivets expansion. Utifrån Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser för Kopparbergs län framgår att kreditgivning sedan länge bedrevs av stadens förmögna handelsmän. Handelsmännens möjligheter att finansiera olika företag var dock begränsade och penningtillgången i staden var beroende av de ekonomiska konjunkturerna.²⁷

I länet fanns i början av 1820-talet tolv sockenmagasin. Sockenmagasiniens in- och utlåning av spannmål mot ränta hade, som tidigare nämnts, flera funktionella likheter med de senare sparbankerna. Detta bör ha inneburit att ett sparande mot ränta inte var något helt främmande för befolkningen i Falun, då Falu stads sparbank bildades 1825. Sparbanken var fram till 1843, då Husby sockens sparbank inrättades, länets enda sparbank. Ytterligare en sparbank, Kopparbergs läns sparbank, bildades i Falun år 1851. Länssparbanken inrättades som en sparbank för bygden, men då huvudkontoret fanns i Falun innebar det att stadens befolkning fått ännu ett sparbanksalternativ. Befolkningens alternativ till att spara i sparinrättning utökades då en post-sparbank etablerades i Falun 1884.²⁸

Sedan 1836 fanns också Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank i staden. Denna bank hade bildats av Bergslaget och fungerade under ett par inledande decennier huvudsakligen som företagens bank. Privatbanken spelade dock inte bara en viktig roll för Stora Kopparbergs Bergslag, utan banken hade redan från början en stor betydelse för kreditmarknaden i och utanför Falun. Det var emellertid kreditgivning till bergsbruket som dominerade bankens utlåning. Formaliseringen av bankverksamheten och utvecklingen mot en mer självständig position i förhållande till Bergslaget, som under denna tid genomgick en omorganisation, kan förklara varför banken 1858 bytte namn till Kopparbergs enskilda bank. Ytterligare steg i denna riktning togs 1868, då Bergslaget sålde sina aktier i banken. Konkurrensen på den lokala kreditmarknaden tog ytterligare fart då Riksbanken 1892 och

²⁶ Bidragen från kassorna uppgick till mellan 4 000 och 6 000 kronor per år. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1871–1875, s. 10 och 1876–1880, s. 22.

²⁷ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1833–1837, s. 16; 1843–1847, s. 22–23 och 1848–1850, s. 22.

²⁸ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 50; 1848–1850, s. 21; 1851–1855, s. 21 och Sjögren (1924), s. 42.

Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland 1896 öppnade avdelningskontor och AB Dalarnas bank etablerades i Falun 1903.²⁹

Stora Kopparbergs läns och bergslag enskilda bank bedrev den mest omfattande kreditgivningen av bankerna i Falun ännu efter sekelskiftet 1900.³⁰ Den allra tidigaste kreditinrättningen var emellertid Falu stads sparbank och sparbankens medelsplacering beskrivs nedan.

Falu stads sparbanks medelsplacering

I Falu stads sparbanks första reglemente bestämdes att inlåningen skulle förvaltas av Stora Kopparbergs Bergslag eller lånas ut till insättare som hade ett behov av att låna för att kunna etablera sig i yrkeslivet. I reglementet fastställdes att 1 500 riksdaler banko (2 250 kronor) av sparbankens inlåningskapital alltid skulle förvaltas av Bergslaget och inte lånas ut. Denna fond kom att utgöra sparbankens kassareserv under lång tid. Endast en mindre del av insättarnas sparmedel kom utöver detta att placeras hos Bergslaget. Istället dominerade lån mot inteckningar i fastigheter, fjärdeparter, borgen eller mot annan form av säkerhet. I reglementet från 1852 ändrades formuleringen och inlåningen i Bergslagets kassa blev något som sparbanken kunde nyttja vid brist på låntagare.³¹ Sparbanken blev med andra ord redan från starten en viktig kreditförmedlare, inte bara för staden utan även för den omkringliggande landsbygden och för länet som helhet (se tabell 3.3).³²

Falu stads sparbanks medelsplacering dominerades av kreditgivning till och med början av 1870-talet. I och med 1874 års reglemente ställdes högre krav på säkerhet vid utlåningen och detta innebar att placeringar i obligationer ökade efter denna tid. Något år senare, 1877, gjordes inte längre några insättningar hos Stora Kopparbergs Bergslag sedan sparbanken sagt upp sin depositionsräkning hos företaget.³³ Vid denna tid valde flera av landets sparbanker att placera det inlånade kapitalet i obligationer och detta var framförallt en konsekvens av att konkurrensen på kreditmarknaden hade ökat. Kanske påverkades detta beslut av den aktuella diskussionen om behovet av en

²⁹ Stora Kopparbergs läns och bergslag enskilda bank var landets tredje i ordningen etablerade privatbank. Brisman (1924), s. 98, 113 ff, 141 och 245; Hildebrand (1970), s. 44 och 49 ff; Wallerstedt (1995), s. 81; Sjögren (1924), s. 42 och Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1901–1905, s. 69-70.

³⁰ Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1901–1905, s. 69-71.

³¹ Silow (1926), s. 89 och 247.

³² Fram till mitten av 1840-talet var cirka tre av fyra låntagare hemmahörande i Falun. Något år senare, 1850, hade sparbanken fått en stor betydelse som kreditgivare för jordbruket och vid denna tid utgjorde hemmansägarna 55 procent av låntagarna. Hemmansägarnas bostadsort (som redovisas i källmaterialet) visar att låntagarna inte endast kom från Faluområdet, utan även från andra delar av länet. Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD. Se kapitel 6, avsnittet ”Sparbankens låntagare”.

³³ Silow (1926), s. 90, 258 och 299.

Tabell 3.3 *Falu stads sparbanks medelsplacering 1830–1910, i procent och fast pris i tusentals kronor (basår = 1861/1870)*

År	Fördelningen av medelsplaceringen					Total summa
	Bergslaget	Bankinrätt- ning	Utlämnade lån	Obligationer	S:a	
1830	7		93		100	36
1840	12		88		100	63
1850	1		99		100	249
1860	25	2	73		100	351
1870	21	8	64	7	100	383
1880		13	27	60	100	654
1890		12	23	65	100	1 068
1900		17	24	59	100	1 420
1910		7	51	42	100	2 387

Källa: Silow (1926), s. 298–300.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

förbättrad säkerhet vid sparbankers kreditgivning.³⁴ Ifrågasättandet av värderingen av säkerheterna i samband med kreditgivningen innebar tillsammans med problemen att förvalta inlåningskapitalet till en önskvärd räntenivå, att sparbanksledningen valde att placera större belopp hos affärsbankerna under 1880-talet (se tabell 3.3). Under det följande decenniet ökade obligationsinnehavet åter, samtidigt som räntevillkoren i bankerna försämrades. Valet mellan att placera tillgångarna i värdepapper eller i bank styrdes av marknadssituationen under de därpå följande decennierna.³⁵ Under 1900-talets första decennium kom sparbankens utlåning att öka kraftigt (se tabell 3.3).

Sammanfattning och slutsatser

Den ekonomiska utvecklingen i Falun för tiden 1820–1910 kan delas in i två perioder. Före cirka 1860 kännetecknades det ekonomiska livet i Falun av stagnation, men därefter genomgick staden en period av kraftig ekonomisk expansion. Den svaga ekonomiska utvecklingen under den första perioden orsakades i huvudsak av att den tidigare så dominerande gruvnäringen hade uppenbara lönsamhetsproblem. Stora Kopparbergs Bergslags lyckosamma satsningar inom nya företagsområden samt rationaliseringen av gruvnäringen innebar emellertid att antalet arbetstillfällen åter steg efter 1800-talets mitt. Under framförallt 1800-talets sista decennier växte även tillverkningsindustrin i övrigt. Detta gav impulser till övriga delar av näringslivet. Trots perioder av lågkonjunktur kännetecknas utvecklingen från denna tid av en relativt stark ekonomisk tillväxt. Ett växande antal arbetstillfällen och stigande löner kan vidare antas ha förbättrat hushållens levnadsförhållanden allmänt.

³⁴ Se till exempel Petersson (1999), s. 76–77, 81–82 och 144–145 och SFS 1875:73.

³⁵ Sparbanken valde att placera kapital inte bara i stadens affärsbank, utan även i ett flertal affärsbanker runt om i landet. Silow (1926), s. 104–111.

Den ekonomiska tillväxten bör även ha inneburit att hushållens ekonomiska förutsättningar för att spara ökade. Att det under den senare delen av 1800-talet, den mer expansiva perioden, etablerades ett flertal kreditinrättningar i Falun, gör att hushållens behov av att spara eller låna pengar lättare kunde tillgodoses.

KAPITEL 4

Att förvalta sitt kapital

Hushållens tillgångar består av olika slag av fast och rörlig egendom. Att inneha en tillgång kan dels ses som konsumtion och dels som en investering. Tillgångarna har ett marknadsvärde och kan avyttras vid behov.¹ En del tillgångar behövs i det dagliga livet, medan andra tillgångar mer har karaktär av lyxvara. Vissa finansiella tillgångar utgörs av hushållens rörelsekapital och kontanter, medan andra finansiella tillgångar består av olika slag av placeringar och kan ses som en form av sparande på längre eller kortare sikt beroende på placeringens karaktär. Hur hushållen sedan väljer att ha olika slag av tillgångar beror på vilka preferenser, behov och förutsättningar som finns i varje enskilt hushåll.

I detta kapitel undersöks vilka slag av tillgångar som hushållen hade i olika tider under perioden 1820–1902. Ett huvudsakligt syfte är att analysera i vilken omfattning traditionella sparformer kom att ersättas av eller kompletteras med ett institutionellt sparande. Kunskap om detta gör det möjligt att diskuteras tidpunkten för övergången från ett i huvudsak privat till ett institutionellt dominerat sparande.

Kapitlets andra huvudsakliga syfte är att undersöka vilka möjligheter hushållen hade att spara på den framväxande institutionella kapitalmarknaden. Genom att studera hur hushållen hade skilda slag av tillgångar är det möjligt att dra slutsatser om huruvida alternativen för att spara skilde sig åt mellan olika hushåll, samt om detta förändrades över tid. I en fördjupning, i en senare del av kapitlet, studeras förekomsten av privat utlåning. Detta för att göra det möjligt att vidare diskutera hur den privata kreditmarknaden fungerade.

Bouppteckningsmaterialet

Bouppteckningsmaterialet möjliggör en helhetsanalys av hushållens ekonomiska ställning vid ett givet tillfälle. Inom kapitalbildningsforskningen har bouppteckningsmaterial använts för att analysera hur storleken på hushållens förmögenhet förändrades över tid, samt vilka slag av tillgångar som hushåll-

¹ ”Förmögenhet” (1992), *NE*.

len hade.² I föreliggande avhandling används bouppteckningsmaterial för att besvara dessa samt ytterligare frågor inom problemområdet. Avsikten är att göra det möjligt att visa vilka individer eller inrättningar hushållen vände sig till för att spara och låna, något som endast undersökts i begränsad utsträckning i tidigare forskning. Innan materialet presenteras behövs en genomgång av vilket regelverk och vilken praxis som gällde för uppförandet av en bouppteckning under den aktuella tidsperioden. Även bouppteckningsmaterialet kräver en presentation för att läsaren ska kunna relatera resultaten till annan forskning samt förstå de slutsatser som dras utifrån materialet. En källkritisk diskussion, liksom kompletterande uppgifter vad avser bouppteckningsmaterialet, återfinns i bilaga D.

Lagstiftning angående bouppteckningar

I Sverige har bouppteckningar upprättats sedan 1600-talet i samband med dödsfall eller vid bodelning (som görs exempelvis vid konkurs), arvskifte eller äktenskapsskillnad. Före 1734 års lagstiftning rörande arvsrätt upprättades bouppteckningar främst i städerna, men då lagen trädde i kraft 1736 blev det obligatoriskt för alla avlidna att boupptecknas. Bouppteckningen skulle inregistreras hos domstol på den dödes mantalsskrivningsort. Alla individer boupptecknades dock inte, utan bouppteckning gjordes bara i de fall det fanns några tillgångar eller skulder. Var behållningen alltför liten genomfördes ingen bouppteckning. Bouppteckningar upprättades i vissa fall bara för den ena av två makar.³

I en bouppteckning skulle boets samtliga tillgångar och skulder redovisas och värderas. Denna redovisning användes sedan för att avveckla boet och fördela eventuella tillgångar mellan dödsboets arvingar och testamentstagare. I undantagsfall framgick även i bouppteckningen hur fördelningen mellan olika arvingar utfallit.⁴

Det ålåg städernas magistrater att se till att de avlidna boupptecknades och två tjänstemän gavs i uppgift att se till att detta efterlevdes.⁵ Utifrån den lokala prästens uppställning över vilka personer som hade avlidit i städernas församlingar, såg dessa tjänstemän till att sammankalla den avlidna perso-

² Till exempel Martinius (1970); Isacson (1979); Gadd (1983); Magnusson (1983); Köll (1983); Ahlberger (1988); Persson (1992); Montelius (1993); Svensson (2001); Fagerlund (2002); Lindgren (2002) och Hellgren (2003).

³ I städerna registrerades bouppteckningarna hos rådhusrätten, medan häradsrätten inregistrerade landsbygdsbefolkningens bouppteckningar. Bouppteckningar för anställda vid akademi-staten inlämnades före 1852 till universiteten som hade domsrätt. Adelsmäns och Svenska Akademiens ledamöters bouppteckningar skulle till och med 1916 lämnas till hovrätten. Asker (1997) och Bringéus (1974), s. 69.

⁴ Asker (1997).

⁵ I städerna genomfördes bouppteckningen av rådhusrättens ledamöter, medan skrivkunniga och betrodda män länge fungerade som bouppteckningsförrättare på landsbygden. Bringéus (1974), s. 63 och Lindgren (2002), s. 816. Se även SFS 1868:24.

nens arvingar och genomföra en bouppteckning över den avlidnes tillgångar och skulder. I de fall individen hade egendom på annan ort, i en annan domstols jurisdiktion, gjordes en särskild bouppteckning på denna plats.⁶

Enligt gällande regler skulle en bouppteckning genomföras inom tre månader efter dödsfallet. I vissa fall genomfördes bouppteckningar också senare än så, om någon arvinge, gäldenär eller annan person så önskade.⁷ Arvingarna hade ett intresse av att samtliga tillgångar fanns redovisade och att uppdelningen av boet kunde genomföras på ett korrekt vis, så att de inte skulle behöva bli förfördelade. I 1734 års lag om arvsrätt fastställdes även att arvingarna inte var skyldiga att betala boets skulder i fall en bouppteckning hade upprättats.⁸ Även dödsboets fordringsägare hade ett starkt intresse av att en bouppteckning upprättades så att de därmed hade en möjlighet att få tillbaka sina fordringar.

Efterlevnaden av att det upprättades en bouppteckning var inte bara en konsekvens av den lagstiftade skyldigheten, utan det fanns också ekonomiska incitament. Från åtminstone 1830 utgick en stämpelpappersavgift (*charta sigillata*) som betalades vid inregistreringen hos rådhusrätten i städerna eller hos häradsrätten på landsbygden. Därtill utgick en fattigskatt på en kvarts procent på tillgångarna. I städerna utgick även en procentuell avgift på bouppteckningens behållning till magistraten. Magistratens rätt att organisera och ta ut en avgift för detta försvann dock i stad efter stad från och med 1868. Burgna hushåll eller individer utan arvingar ålades ytterligare avgifter som beräknades utifrån det boupptecknade hushållets nettobehållning. År 1880 fördubblades *charta sigillata* till en halv procent. Den tidigare stämpelpappersavgiften blev en form av förmögenhetsskatt som skulle betalas i samband med dödsfallet. Då arvsbeskattning infördes under 1890-talet var det den tidigare *charta sigillata* som låg till grund. En nyhet var att det nu var arvingarna, och inte dödsboet, som beskattades. Den lägsta nivån på den progressivt beräknade arvsskatten var, från att den började gälla 1895, i samma nivå som den tidigare avgiften, det vill säga en halv procent. Som högst hamnade skatten för den enskilde arvtagaren på sex procent.⁹

⁶ Varje kvartal eller halvårsvis rapporterade den lokala kyrkoherden till städernas magistrat vilka personer som hade avlidit i församlingen. Lindgren (2002), s. 816 och Asker (1997).

⁷ Gösta Lext visar att 25 procent av bouppteckningarna i Göteborg 1720–1809 genomfördes först ett år efter dödsfallet. Lext (1950).

⁸ Lindgren (2002), s. 816–819.

⁹ Magistraten (städernas borgmästare och råd fungerade före 1863 års kommunalreform som stadskommunernas styrelser) förmedlade fattigskatten till kyrkoförsamlingens eller till stadens fattigvårdskassa. Den lägsta stämpelpappersavgift som togs var 3 skilling banko. Från år 1880 gällde att bouppteckningar efter individer med mindre än 1 000 kronor i behållning i boet inte behövde betala denna avgift. SFS 1841:60, 1 §; SFS 1880:47, 6 §; SFS 1894:66, 8 § och Lindgren (2002), s. 816–817.

Bouppteckningars uppställning och innehåll¹⁰

I bouppteckningen framgår den avlidne personens namn, civilstånd, yrke och bostadsort. I några fåtal fall finns den avlidne personens ålder angiven. Vidare finns datum för dödstillfället och för bouppteckningsupprättandet redovisat. Dessutom framgår namnet på den dödes änka eller änkeman liksom barnen, eller om sådana saknades, övriga arvingar. I några fall boupptecknades både make och maka vid samma tillfälle, om de avlidit en kort tid efter varandra. I de fall bouppteckningen upprättades i samband med ett arvskifte finns dödsboets samtliga arvingar nämnda. Bouppteckningar i samband med arvskiften var emellertid privaträttsliga dokument och behövde inte inlämnas till domstol.¹¹

Uppställningen och innehållet i de bouppteckningar som inkom till Falu rådhusrätt och magistrat under åren 1820–1902 är detaljerade och relativt konsekventa. Detta gör att det har varit möjligt att urskilja ett antal olika slag av tillgångar i bouppteckningarna. Dessa har grupperats på följande kategorier; guld- och silverföremål, kontanter, inventarier (möbler, kläder, husgeråd och övriga föremål), fastigheter, fordringar och skulder.¹² I de fattigaste hushållen bestod tillgångarna endast av de kläder som den avlidne burit. I de mest förmögna hushållen kunde tillgångarna vara omfattande och förteckningen över boet på flera sidor. Inventarierna kunde vara så många att de nedtecknades efter i vilket rum de återfanns. Fordringar respektive skulder kunde i dessa fall uppta flera sidor.

¹⁰ Översikten utgår från den praxis som tillämpades i det bouppteckningsmaterial som används i avhandlingen. Enligt Nils-Arvid Bringéus har det ej funnits några föreskrifter angående redovisningsförfarandet vid uppställningen av en bouppteckning utan en viss praxis utvecklades. Vanligtvis delades föremålen in i olika kategorier; fastigheter, kontanter, ädla metaller och så vidare. Bringéus (1974), s. 64–65.

¹¹ Det framgår vilken arvinge/vilka arvingar som var närvarande vid bouppteckningstillfället och bouppteckningen är undertecknad av en av dödsboets arvingar. Bouppteckningar i samband med arvskiften beskrivs av Maths Isacson. Isacson (1979), s. 137.

¹² Fordringar och skulder var indelade i ”säkra” respektive ”osäkra”. Vad denna indelning syftade på framgår inte. Sigvard Montelius menar att indelningen mestadels grundade sig på en mer eller mindre subjektiv omdömesgrund i samband med bouppteckningstillfället. Samma slutsats drar Mats Morell. Morell menar att ”osäkra fordringar” blev ”säkra” efterhand som gäldenärer lämnade skriftliga bevis (reverser). Det är rimligt att anta att uppdelningen mellan säkra respektive osäkra fordringar och skulder utgick från den enskilde bouppteckningsförrättarens erfarenheter vad gäller rimligheten i att kunna driva in fordringen respektive skulden. Denna uppfattning bör ha grundat sig på om det geografiska avståndet till personen som den boupptecknade hade en fordran på eller en skuld till utgjorde ett osäkerhetsmoment, huruvida ett korrekt formellt skriftligt dokument fanns som styrkte fordran eller skulden samt om den ekonomiska förmågan att betala fordringen eller skulden bedömdes som sannolik. Rimligheten i detta antagande styrks av de anteckningar som fanns i marginalen i listor över avskrivna skulder efter handlare Lars Widlund i Eskilstuna 1848–1849. Anteckningarna är ”finns ej tillgång”, ”nekar sitt namn”, ”finns ej på orten” och så vidare. Montelius (1993), s. 577 och 580; Morell (1982), s. 130 och Magnusson (1988), s. 207. I avhandlingen studeras såväl ”säkra” som ”osäkra” fordringar och skulder.

Fordringarna bestod dels av fordringar på privatpersoner, inestående löner eller pensioner (privata fordringar¹³), dels av sparande i olika slag av sjuk- och begravningskassor, sparbanker, banker eller dylikt och placeringar i värdepapper av olika slag (institutionella fordringar). Skulderna var till privatpersoner (privata skulder) eller till krediträttningar (institutionella skulder), kostnader i samband med begravningen (begravningskostnader), ej betalda skatter, kostnader för bouppteckningen samt de skatter som utgick i samband med att en bouppteckning upprättades.

Metod och material för analyser av sparande

Som nämndes inledningsvis kan alla former av tillgångar ses som investeringar. De olika tillgångarna kan på skilda vis utgöra direkta eller indirekta former för ett sparande. Ett sparande i sparirättning är ett exempel på ett direkt sparande, medan investeringar i en fastighet, exempelvis amorteringar, kan ses som ett indirekt sparande. Då undersökningen avser att göra det möjligt att diskutera hur hushållen valde att fördela sitt sparande på olika sparformer och sparirättningar, kommer hushållens samtliga tillgångar att studeras.

I bilaga D diskuteras problem förknippade med att använda bouppteckningar. Exempelvis boupptecknades endast personer med tillgångar och skulder, vilket gör att bouppteckningsmaterialet inte är representativt för befolkningen som helhet, då en stor del av befolkningen varken hade tillgångar eller skulder vid dödstillfället. Ett annat representativitetsproblem är att äldre personer var överrepresenterade bland de boupptecknade.¹⁴ Detta kan snedvrída resultaten i viss utsträckning dels på grund av den numerära överlägsenheten hos äldre boupptecknade och dels på grund av att dessa personer kan antas ha haft en annan ekonomisk situation än yngre personer. Ett annat problem som också framhålls i bilaga D är att bouppteckningarna vid denna tid inte kan anses vara helt tillförlitliga i värderingen av fast och lös egendom. Detta är emellertid inte avgörande för undersökningen, då analysen bygger på förhållandet mellan de olika tillgångarnas värden.

De boupptecknade och bouppteckningsgraden

Den population som ingår i undersökningen består av samtliga individer vilkas bouppteckningar inkom till Falu rådhusrätt och magistrat under åren

¹³ Dessa benämns privata fordringar då de förtecknats med personnamn. För personer som bedrivit någon form av affärsverksamhet, som exempelvis handlare och andra affärsidkare, ingick även företagets tillgångar och skulder i bouppteckningen. Detta gör att företagens bouppteckningar används med viss försiktighet i undersökningen. Om det varit möjligt att säkert urskilja vilka tillgångar som tillhört den dödes hushåll respektive affärsrörelsen har de senare tillgångarna exkluderats från undersökningen.

¹⁴ De boupptecknades ålder framgår av bilaga D, tabell D4.

1820–1822, 1840–1842, 1860–1862, 1880–1882 samt 1900–1902. Totalt rör det sig om 605 bouppteckningar (se tabell 4.1). Under åren 1820–1822 och 1840–1842 var det i runda tal en tredjedel av de avlidna som boupptecknades. Detta är en något mindre andel än vad andra undersökningar har visat för samma period, dessa undersökningar har dock gällt andra regioner. Åren 1860–1862 boupptecknades knappt 40 procent och 1880–1882 samt 1900–1902 nära hälften av de avlidna. Detta är uppgifter som motsvarar bouppteckningsgraden i tidigare studier.¹⁵ En rimlig förklaring till den relativt låga bouppteckningsgraden i början av perioden kan vara den bekymmersamma ekonomiska situationen i Falun under första hälften av 1800-talet. Denna kan ha gjort att en jämförelsevis stor andel av hushållen inte hade några tillgångar eller skulder och därför inte var aktuella att bouppteckna.

Bouppteckningsgraden för kvinnor var under flera år högre än för män, se tabell 4.1. Majoriteten bouppteckningsstudier visar emellertid att bouppteckningar i huvudsak genomfördes efter män under första hälften av 1800-talet, men att skillnaderna i bouppteckningsgraden i stort sett jämnades ut därefter.¹⁶ En förklaring till kvinnors relativt höga bouppteckningsgrad i Falun i början av perioden kan vara att dödligheten bland gruvarbetarna i Falun var hög och att många dog i tidig ålder.¹⁷ Kanske ansåg man att dessa hushåll inte var aktuella att bouppteckna, utan man väntade tills dess att också änkan hade avlidit. Detta resonemang styrks av att runt hälften av de boupptecknade

Tabell 4.1 *Antal boupptecknade och andel av det totala antalet avlidna samt bouppteckningsgraden för kvinnor och män 1820–1902, i stycken och procent*

År	Boupptecknade		Bouppteckningsgrad för kvinnor	Bouppteckningsgrad för män
	Antal	Andel av de avlidna		
1820–1822	76	28	31	25
1840–1842	79	34	35	34
1860–1862	116	39	47	29
1880–1882	139	47	46	48
1900–1902	195	49	51	47

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Antalet män och kvinnor som boupptecknades under åren framgår av bilaga D, tabell D2.

¹⁵ Se bilaga D avsnittet ”Bouppteckningars historiska värde”.

¹⁶ Se bilaga D avsnittet ”Bouppteckningars historiska värde”.

¹⁷ De boupptecknade kvinnorna var i genomsnitt 60 år under samtliga nedslagsår 1820–1902, medan genomsnittet för boupptecknade män var drygt 50 år under de tre första perioderna och 55 år 1880–1882 respektive 57 år 1900–1902. Många gruvarbetare dog som relativt unga, drygt 40 år, åtminstone under första hälften av 1800-talet. Se kapitel 7.

kvinnorna i början av undersökningsperioden var änkor (se bilaga D, tabell D3). Det är dock svårt att dra några säkra slutsatser i denna fråga.

Åren 1860–1862 var bouppteckningsgraden för kvinnor påtagligt högre än för män (se tabell 4.1). Majoriteten kvinnor tillhörde vid denna tid socialgrupp fyra och anmärkningsvärt många av dessa kvinnor var änkor eller ogifta (se bilaga D, tabellerna D2 och D3).

Bouppteckningsgraden var i det närmsta lika för kvinnor och män 1880–1882 och 1900–1902 (se tabell 4.1). En stigande andel av kvinnorna var dessutom gifta (se bilaga D, tabellerna D2 och D3). Detta indikerar att bouppteckningar nu, till skillnad från vad som gällde under 1800-talets första hälft, kom att genomföras efter båda makarna.

Individer ur de mer bemedlade socialgrupperna, socialgrupp ett och två, boupptecknades i högre utsträckning än övriga grupper (se tabell 4.2). Under åren 1820–1902 ökade bouppteckningsgraden över tid för samtliga socialgrupper. Ett undantag utgör socialgrupp fyra åren 1900–1902, då endast 30 procent av de avlidna boupptecknades. Den växande bouppteckningsgraden under undersökningsperioden som helhet torde främst ha berott på att allt fler hushåll hade tillgångar (eller skulder). Denna utveckling gällde dock inte för hushåll i socialgrupp fyra i lika stor utsträckning som för övriga hushåll under åren 1880–1882 och 1900–1902.

De boupptecknade individernas sociala tillhörighet framgår av tabell 4.3. En jämförelse visar att både socialgrupp ett och tre var överrepresenterade, medan socialgrupp fyra var något underrepresenterad bland de boupptecknade i relation till hur befolkningen i Falun var skiktad år 1820. Andelen boupptecknade tillhörande socialgrupp två motsvarade däremot väl andelen bland befolkningen vid denna tid (se tabell 3.2).

Av tabell 4.3 framgår även att boupptecknade ur socialgrupp fyra var relativt sett större under åren 1860–1862 än under övriga studerade år. Detta kan

Tabell 4.2 *Bouppteckningsgraden för olika socialgrupper 1820–1902, i procent*

Socialgrupp	1820– 1822	1840– 1842	1860– 1862	1880– 1882	1900– 1902
1 Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel, högre tjänstemän, akademiker	57	67	67	100	100
2 Småföretagare, hantverkare, lägre tjänstemän, arbetsledare, affärsanställda	38	57	50	58	75
3 Kvalificerade yrkesarbetare	20	20	21	37	70
4 Okvalificerade arbetare, övriga	22	27	40	40	30

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: I bilaga D, tabell D1, framgår antalet avlidna under åren.

Tabell 4.3 *De boupptecknade fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent*

Socialgrupp	1820– 1822	1840– 1842	1860– 1862	1880– 1882	1900– 1902
1 Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel, högre tjänstemän, akademiker	15	13	7	12	6
2 Småföretagare, hantverkare, lägre tjänstemän, arbetsledare, affärsanställda	26	32	22	26	32
3 Kvalificerade yrkesarbetare	12	13	12	17	24
4 Okvalificerade arbetare, övriga	47	43	59	46	37

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

bero på att socialgruppen drabbades hårdare än övriga grupper av den ekonomiska lågkonjunkturen vid denna tid.

Andelen boupptecknade tillhörande ett socialt mellanskikt (socialgrupperna två och tre) ökade åren 1900–1902. Detta mellanskikt hade en större andel av bouppteckningarna än vad som motsvarade deras andel av befolkningen 1910 (se tabell 3.2). Särskilt socialgrupp tre ökade på ett sätt som inte motsvarade deras andel av befolkningen. En slutsats som skulle kunna dras är att de sociala mellanskikten stärkte sin ekonomiska ställning. En alternativ slutsats är att dessa sociala skikt i högre utsträckning än tidigare var skuldsatta och därför boupptecknades, något som jag återkommer till i kapitel 6. Ett resultat som pekar i liknande riktning är att bouppteckningsgraden för dessa grupper ökade vid samma tid (se tabell 4.2).

Hushållens nettoförmögenhet och tillgångar

Hushållets tillgångar utgör dess bruttoförmögenhet. I följande avsnitt undersöks de boupptecknade individernas nettoförmögenhet (tillgångar minus skulder) för att göra det möjligt att diskutera den reella förmögenhetstillväxten hos den boupptecknade befolkningen och hur denna tillväxt fördelade sig mellan olika socialgrupper under åren 1820–1902. Det är viktigt att påminna om att bouppteckningar efter avlidna i de fall de var gifta bestod av hushållets, det vill säga båda makars tillgångar och skulder och inte bara den avlidnes, då makarna ägde boet gemensamt.

De boupptecknade hushållens genomsnittliga nettoförmögenhet ökade med nära 600 procent. Samtidigt utgjorde andelen hushåll med nettoskuld omkring 20 procent av alla hushåll under samtliga år, även om en viss ökning i skuldsättningsgrad kan skönjas under lågkonjunkturen i början av 1860-talet (se tabell 4.4). Nettobehållningen i några av bouppteckningarna uppgick till flera hundra tusentals kronor i dåtida penningvärde och motsvarade en ansevärd förmögenhet. Medianen var emellertid betydligt lägre än det

Tabell 4.4 *Nettoförmögenhet och andel i skuld 1820–1902, i procent och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Medel- värde	Median	Maximal- värde	Andel i skuld
1820–1822	2 370	225	46 283	18
1840–1842	9 300	118	510 314	20
1860–1862	6 710	104	377 764	23
1880–1882	10 688	419	712 389	21
1900–1902	16 452	469	683 457	19

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

genomsnittliga värdet under samtliga tidsperioder, vilket visar att några få hushålls nettoförmögenhet vida översteg majoritetens. Åren 1820–1822 motsvarade medianen nära tre fjärdedelar av en arbetares årslön, ett ansevärt belopp som troligtvis berodde på att flera av de boupptecknade vid denna tid tillhörde stadens övre sociala skikt (se tabell 4.3). Under åren 1840–1842 och 1860–1862 uppgick medianen till halva detta belopp, vilket torde ha varit en konsekvens av de ekonomiska konjunkturerna. Medianen steg mot slutet av undersökningsperioden och motsvarade 1900–1902 återigen drygt tre fjärdedelar av en arbetares årslön vid denna tid.¹⁸

De mest förmögna bland de boupptecknade i Falun tillhörde naturligtvis socialgrupp ett (se tabell 4.5). Från och med 1800-talets andra hälft återfanns även allt fler förmögna hushåll bland socialgrupp två. Däremot hade hushåll tillhörande socialgrupp tre och fyra lägst nettoförmögenhet under samtliga studerade år. Nettoförmögenheten hos socialgrupp tre växte dock i slutet av perioden. Motsvarande utveckling förekom inte bland hushåll tillhörande socialgrupp fyra.

¹⁸ Antalet arbetsdagar antas ha varit 300 stycken på ett år. Larsson (1986), s. 141. Detta innebär att årslönen (300 arbetsdagar multiplicerat med det genomsnittliga dagspriset omräknat i 1861/1870 års fasta priser) för daglönearbetare i Kopparbergs län 1820 beräknas till cirka 300 kronor samt år 1900 till cirka 640 kronor. Jörberg (1972), s. 597 och 603. Som jämförelse kan nämnas att en häradsskrivare tjänade 2 500 kronor om året vid sekelskiftet 1900. Lagerqvist & Nathorst-Böös (1997), s. 92 och 102.

Tabell 4.5 *Nettoförmögenhet fördelat på socialgrupp 1820–1902, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

1820–1822	Socialgrupp			
	1	2	3	4
≥50 001	0	0	0	0
50 000–10 001	4	1	0	0
10 000–5 001	1	3	1	0
5 000–1 001	2	4	2	3
1 000–0	2	10	4	25
<0	3	1	2	8

1840–1842	Socialgrupp			
	1	2	3	4
≥50 001	0	1	0	0
50 000–10 001	4	0	0	0
10 000–5 001	2	2	0	0
5 000–1 001	1	7	0	0
1 000–0	2	6	10	27
<0	1	9	0	7

1860–1862	Socialgrupp			
	1	2	3	4
≥50 001	0	2	0	0
50 000–10 001	5	1	0	0
10 000–5 001	1	0	1	0
5 000–1 001	1	8	1	4
1 000–0	0	9	6	50
<0	1	6	6	14

1880–1882	Socialgrupp			
	1	2	3	4
≥50 001	4	2	1	0
50 000–10 001	3	3	1	0
10 000–5 001	2	2	2	0
5 000–1 001	0	11	2	8
1 000–0	3	11	11	43
<0	4	7	6	13

1900–1902	Socialgrupp			
	1	2	3	4
≥50 001	5	6	1	0
50 000–10 001	5	8	0	1
10 000–5 001	0	6	5	0
5 000–1 001	2	16	12	12
1 000–0	1	17	19	41
<0	0	10	9	19

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

De olika tillgångskategorierna

I Sverige var naturhushållningen fortfarande vida utbredd under första hälften av 1800-talet. På landsbygden, inom jordbrukssektorn liksom vid bruken, betalades arbetarnas löner till stor del ut i natura ännu vid mitten av seklet. Däremot kan penningekonomin antas ha varit mer vanligt förekommande i städer och köpingar, då dessa utgjorde handelsplatser och administrativa centra inom en geografisk region. Övergången från naturhushållning till ett penningekonomiskt system underlättades, enligt Håkan Lobell, genom att befolkningen accepterade sedlar likväl som varor som betalningsmedel.¹⁹ Det penningekonomiska systemet var i sin tur en förutsättning för utvecklingen av ett institutionellt kapitalväsende.

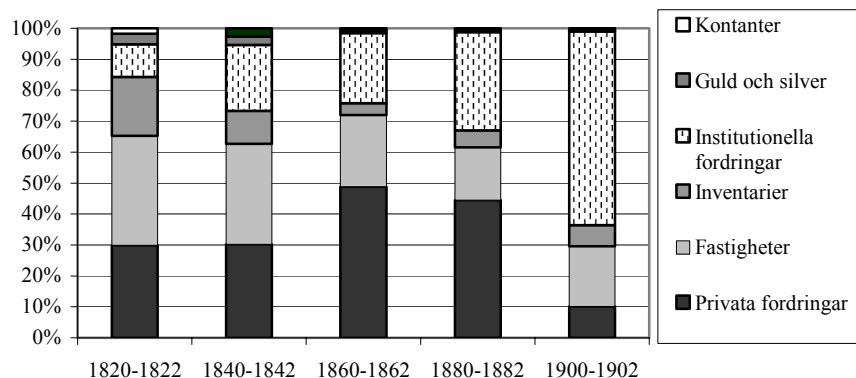
I återstoden av detta kapitel behandlas utvecklingen på kapitalmarknaden genom att hushållens olika slag av tillgångar analyseras. I en första del studeras vilka olika kategorier av tillgångar som hushållen hade under åren 1820–1902. Undersökningen avser belysa övergången från ett äldre och traditionellt sätt att spara i kontanter, (värde)föremål och reala tillgångar eller genom att låna ut kapital, till ett ökat användande av de institutionella sparformer som blev möjliga under tidsperioden. Detta gör att särskild vikt läggs vid privata respektive institutionella fordringar. En mer djupgående undersökning av hushållens fordringar genomförs senare i detta kapitel, vilket gör det möjligt att dra slutsatser om den privata kreditmarknadens sätt att fungera samt om denna förändrades under perioden. I kapitlet analyseras hushållen genomgående utifrån social tillhörighet för att klargöra om denna påverkade de olika hushållens agerande på sparmarknaden.

För att kunna urskilja förändringar i vilka slag av tillgångar de boupptecknade hushållen i Falun hade, studeras de sammanlagda värdena för respektive tillgångskategori i ett värdediagram (diagram 4.1).

De boupptecknade hushållens tillgångar bestod endast till en mindre del av kontanter (se diagram 4.1). Åren 1820–1822 utgjorde sedlar och mynt knappt två procent och 1840–1842 knappt tre procent och därefter en försvinnande liten andel av hushållens tillgångar. Guld- och silverföremål uppgick till ett värde på mer än tre procent av de totala tillgångarna i bouppteckningarna under 1800-talets första hälft. Därefter utgjorde även dessa tillgångar en försvinnande liten del av Faluhushållens förmögenhet. Hushållens tillgångar bestod istället till två tredjedelar av privata fordringar och fastigheter till och med 1880-talet. Som jämförelse kan nämnas att bouppteckningsmaterial från Västerås 1840–1859 visar att privata fordringar tillsammans med fastigheter utgjorde tre fjärdedelar av hushållens tillgångar vid denna tid. Endast två procent av Västeråshushållens tillgångar var aktier eller

¹⁹ Bagge (1933), s. 33–37 och Lobell (2000), s. 136-137.

Diagram 4.1 De olika kategorierna av tillgångar fördelade i procent av de totala tillgångarnas värde 1820–1902

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

insättningar i bank.²⁰ För Faluhushållens del utgjorde de institutionella fordringarnas värde drygt 20 procent av hushållens totala tillgångar under 1840- och 1860-talen.

I slutet av undersökningsperioden var förhållandena i Falun helt andra än i början av perioden. Åren 1900–1902 utgjorde fastigheterna knappt 20 procent och de privata fordringarna en tiondel av hushållens sammanlagda tillgångar.²¹ Däremot uppgick de institutionella tillgångarna till två tredjedelar av hushållens tillgångar vid denna tid.

Guld och silver

Som framgår av tabell 4.6 hade majoriteten hushåll, runt 60 procent, tillgångar i form av guld och silver. Förekomsten av dessa metaller i bouppteckningsmaterialet uppvisade en hierarkiskt ordnad social skiktning, där i stort sett samtliga hushåll tillhörande socialgrupp ett hade guld- eller silverföremål, tre av fyra i socialgrupp två, cirka 60 procent i socialgrupp tre och knappt hälften av hushållen i socialgrupp fyra. Bland de mer bemedlade hushållen fanns en rik förekomst av både smycken och bruksföremål i silver och guld som uppgick till omfattande belopp (se tabell 4.7). I bouppteckningar efter mindre bemedlade och fattiga fanns framförallt vigselringar, men någon gång även enkla bruksföremål i silver.

²⁰ Montelius (1993), s. 533.

²¹ Mellan åren 1880–1882 och 1900–1902 minskade de privata fordringarna från cirka 1,1 miljoner kronor till knappt 400 000 kronor i löpande priser, medan istället de institutionella fordringarnas värde ökade från cirka 767 000 kronor till 2,4 miljoner kronor under samma tid.

Tabell 4.6 *Andel med tillgångar i de olika kategorierna 1820–1902, i procent*

År	Guld och silver	Kontanter	Inventarier	Fastigheter	Privata fordringar	Institutionella fordringar
1820–1822	62	25	96	71	32	3
1840–1842	61	24	95	65	32	16
1860–1862	53	16	92	66	31	20
1880–1882	56	36	86	53	34	32
1900–1902	64	36	95	45	33	45

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Andelsbevis i Falu gruva, fjärdeparter, kategoriseras som värdepapper trots att de enligt lag sågs som fastighet under första hälften av 1800-talet.

Tabell 4.7 *Tillgångar i silver och guld fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median
1820–1822	484	282	193	85	624	71	28	20
1840–1842	791	730	432	154	106	22	90	14
1860–1862	272	224	351	50	48	39	13	10
1880–1882	856	343	105	43	71	19	13	8
1900–1902	350	340	115	45	48	23	13	8

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Det sammanlagda värdet av hushållens silver- och guldföremål halverades under perioden som helhet (se bilaga D, tabell D5). Då en allt större andel av befolkningen boupptecknades antyder detta att även mindre bemedlade hade råd med enstaka föremål i silver eller guld. Liknande resultat har även framkommit i tidigare bouppteckningsstudier.²²

Kontanter

Under perioden som helhet blev det allt mer vanligt att den boupptecknade hade kontanter (se tabell 4.6). En fjärdedel av hushållen hade, liksom i ovan nämnda Västeråsundersökning, pengar hemma vid dödstillfället under första hälften av 1800-talet.²³ Detta ska jämföras med att drygt en tredjedel av hushållen hade detsamma i slutet av seklet. Det var ett resultat av att penning-

²² Florin (1938). Se även kapitel 2.

²³ Liksom i Falun (se diagram 4.1) utgjorde kontanterna tre procent av de 673 boupptecknade Västeråshushållens tillgångar 1840–1859. Montelius (1993), s. 533 och 571.

ekonomin hade fått genomslag i den lokala ekonomin under tidsperioden.²⁴ Kontanterna utgjorde dock en minskande andel av hushållens sammanlagda tillgångar, vilket tyder på att kontanta medel inte var så attraktiva att de undandros cirkulationen.

Under perioden som helhet hade i genomsnitt cirka 70 procent tillhörande socialgrupp ett kontanter, en tredjedel i socialgrupp två, en fjärdedel i socialgrupp tre och elva procent av de boupptecknade i socialgrupp fyra. De hushåll som hade kontanter i hemmet hade ofta förvånansvärt stora belopp i genomsnitt (se bilaga D, tabell D5). Störst summor hade socialgrupp ett och två, medan betydligt lägre belopp återfanns bland socialgrupp tre och fyra (se tabell 4.8).

Tabell 4.8 *Tillgångar i kontanter fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	227	170	641	55	36	36	197	197
1840–1842	1 231	610	901	135	2	2	70	70
1860–1862	316	61	1 069	243	75	75	33	10
1880–1882	380	334	404	71	130	45	98	66
1900–1902	528	196	377	189	306	131	154	47

Källa: Bouppteckningar och arvsifften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvsifften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Inventarier

Under undersökningsperioden 1820–1902 som helhet ökade det genomsnittliga värdet på hushållens inventarier, vilket avspeglar att delar av förmögenhetstillväxten bestod av just inventarier (se bilaga D, tabell D6). I stort sett samtliga boupptecknade hade tillgångar i form av inventarier (möbler, kläder, husgeråd och övriga föremål), men värdet på de olika socialgruppernas tillgångar av dessa slag uppvisade en tydlig hierarkisk skiktning på samma sätt som för de tillgångsslag som nämns ovan. I socialgrupp ett boupptecknades inventarier till ett värde som ännu under 1860-talet vida översteg övriga socialgruppers (se tabell 4.9). Under åren 1880–1882 och 1900–1902 hade däremot hushåll tillhörande socialgrupp två inventarier till det största genomsnittliga värdet. Då privata respektive företagsinventarier inte säkert har kunnat särskiljas bland handlare i socialgrupp två, skall dessa uppgifter dock tolkas med viss försiktighet.

²⁴ Även sockenmagasinen hade en växande andel av sina tillgångar i pengar (på bekostnad av andelen spannmål) från och med 1850-talets andra hälft. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, 1856–1860, Kopparbergs län, s. 16 samt efterföljande år.

Tabell 4.9 Tillgångar i inventarier fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	3 083	1 457	1 283	308	693	286	107	77
1840–1842	3 538	2 103	1 184	400	203	178	83	61
1860–1862	3 736	464	311	161	189	117	58	48
1880–1882	2 545	1 495	2 741	166	517	96	94	64
1900–1902	2 832	2 084	3 170	439	331	169	118	69

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Konsumtionsmönstret hos socialgrupp ett, av det som här kategoriseras som inventarier, skilde sig från övriga socialgruppers både i omfattning och ekonomiskt värde (se tabell 4.9). Inventariernas värde utgjorde emellertid endast en mindre del av de sammantagna tillgångarna hos socialgrupp ett. För övriga socialgrupper utgjorde inventariernas värde en större del av de totala tillgångarna (se bilaga D, tabell D7). Det var mest tydligt för de minst bemedlade hushållen, trots att tillgångarna i dessa fall kunde bestå av något enstaka klädesplagg och ibland av någon möbel eller annat föremål.

Fastigheter

Två av tre boupptecknade hushåll ägde i början av perioden en eller fler fastigheter (se tabell 4.6). Att äga en fastighet var relativt vanligt bland samtliga hushåll. Att även arbetare ägde fastigheter nämns i samtida källor.²⁵ Det fanns emellertid markanta skillnader i värdet på de fastigheter som hushåll i de olika socialgrupperna ägde. I analogi med vad som tidigare nämnts var värdena hierarkiskt fördelade efter socialgrupp (se tabell 4.10). Att äga en fastighet blev emellertid allt mindre vanligt under undersökningsperioden och 1900–1902 ägde mindre än hälften boupptecknade en fastighet (se tabell 4.6). Minskningen bestod framförallt i att hushåll tillhörande socialgrupp tre och fyra inte längre ägde fastigheter i lika stor utsträckning som tidigare. Samtidigt ökade fastigheternas genomsnittliga värden kraftigt (se bilaga D, tabell D6). Detta gällde för hushållen överlag (se tabell 4.10).

²⁵ I Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser nämns att arbetarna vid Falu gruva av tradition bodde i egna gårdar. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1866–1870, s. 10.

Tabell 4.10 Tillgångar i fastigheter fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	10 605	13 871	2 809	916	598	422	403	304
1840–1842	8 568	5 259	8 171	2 261	388	551	233	158
1860–1862	8 624	6 271	13 484	1 444	408	297	186	121
1880–1882	23 513	12 336	8 887	3 846	5 039	432	616	430
1900–1902	15 793	17 073	13 331	5 132	3 741	2 146	1 753	683

Källa: Bouppteckningar och arvsifften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvsifften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Hushållens fordringar

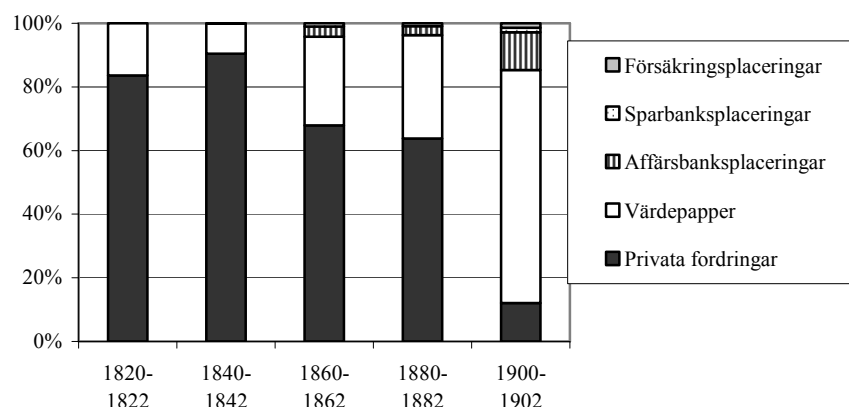
I återstoden av detta kapitel studeras hushållens olika slag av fordringar fördelade på privata respektive institutionella fordringar. Avsikten med denna fördjupning är dels att undersöka vilka olika placeringsalternativ hushållen använde sig av under olika tider, dels att belysa vilka personer som hade fordringar och som därigenom kan ha fungerat som intermediärer på den privata kreditmarknaden.

Som framgick av tabell 4.6 ovan var de institutionella fordringarna – värdepapper, bankplaceringar och personförsäkringar – relativt sparsamt förekommande i bouppteckningsmaterialet i början av undersökningsperioden, men ökade successivt under perioden. Åren 1880–1882 hade en tredjedel av hushållen ett institutionellt sparande och en lika stor andel hade en privat fordran av något slag. Åren 1900–1902 hade alltså en tredjedel av hushållen en privat fordran, medan nära hälften av hushållen sparade i sparbank, affärsbank eller i värdepapper och elva procent av hushållen hade dessutom placeringar i olika slag av personförsäkringar.

För att kunna urskilja i vilken omfattning hushållen fördelade sina tillgångar i de olika kategorierna av fordringar studeras det totala värdet av hushållens fordringar i ett värdediagram (diagram 4.2). Tre stadier i utvecklingen kan urskiljas i diagrammet. Under en första period, 1820- till 1840-tal, dominerade privata fordringar med 80–90 procent av tillgångsmassan, medan återstoden av fordringarna bestod av aktier av olika slag.

Under en andra period, 1860- till 1880-tal, minskade värdet av de privata fordringarna, men utgjorde fortfarande drygt 60 procent av hushållens fordringar. Det kapital som fanns placerat i värdepapper – aktier och obligationer – utgjorde vid samma tid en dryg tredjedel av hushållens totala fordringar. Sparbanker och affärsbanker hade 1880–1882 ännu en mindre andel av det sammantagna värdet av hushållens fordringar.

Diagram 4.2 De olika kategorierna av fordringar fördelade i procent av det totala värdet 1820–1902

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

En tredje period syns åren 1900–1902. Vid denna tid hade värdet av de privata fordringarna sjunkit och uppgick endast till 12 procent av hushållens totala fordringar. Värdepapperstillgångarna utgjorde vid samma tid tre fjärdedelar av de totala fordringarna. Även hushållens sparbanks- och affärsbanksplaceringar hade ökat och utgjorde nu 13 procent av hushållens fordringar. Personförsäkringar utgjorde drygt en procent av hushållens fordringar vid denna tid (se diagram 4.2). Tidigare forskning uppvisar liknande resultat i fråga om tillväxten av den institutionella kreditmarknaden. I Hilda Hellgrens studie av den lokala kreditmarknaden i Sala utgjorde värdet av de privata fordringarna 62 procent av de boupptecknade hushållens totala fordringar 1860, men endast 43 procent år 1910.²⁶

Den slutsats som kan dras är att förekomsten av privata kreditrelationer ännu var vanligt förekommande i slutet av undersökningsperioden, men att hushållen i allt större utsträckning föredrog ett institutionellt sparande. Åren 1900–1902 var det institutionellt placerade sparkapitalet många gånger större än det kapital som utgjorde privata fordringar, varför det är möjligt att tala om den institutionella kapitalmarknadens genombrott vid denna tid.

Privata fordringar

I bouppteckningsmaterialet från Falun 1820–1902 är det möjligt att urskilja fyra olika kategorier av privata fordringar – reverslån, handelskrediter, öv-

²⁶ Hellgren (2003), s. 58–59.

riga privata fordringar samt arvstransaktioner.²⁷ Endast sex hushåll, samtliga tillhörande socialgrupp ett och två, hade under perioden som helhet fordringar mot revers (se bilaga D, tabell D9). Antalet reverser som hushållen hade varierade från 17 till som mest flera 100. Lånen var överlag på stora belopp och uppgick många gånger till summor av tio-, hundra eller tusentals kronor.

En annan kategori av privata fordringar – handelskrediter – kan inte helt säkert identifieras utifrån bouppteckningsmaterialet, men det är rimligt att anta att en betydande del av de fordringar som handlare, hantverkare samt övriga företagare hade bestod av krediter som uppkommit i den egna rörelsen. Det var också bland dessa hushåll som det fanns ett stort och ibland ett mycket stort antal fordringar. I flera fall finns det även bland dessa hushåll noteringar om fordringar enligt förteckning eller bok (se bilaga D, tabell D9). Då även fordringar enligt förteckning eller bok förekom i bouppteckningar över arbetarhushåll vid två tillfällen åren 1820–1822 och i bouppteckningen efter demoiselle Catharina Erlandsson 1862, kan en del av också dessa bokförda fordringar ha härrört från privat utlåning. En annan förklaring är att de tre hushållen kan ha bedrivit en rörelse av något slag och att fordringarna istället härrörde från denna verksamhet.

Ett fåtal fordringar var ställda på släktingar och bestod av inestående arvslotter. Detta var ett sätt att förvalta sitt kapital utan att för den skull behöva tvinga någon släkting till att sälja den ärvda fastigheten eller att skuldsätta sig för att kunna lösa arvslotten. Till denna kategori av fordringar hör även de lån som gavs till söner eller döttrar och som förefaller ha varit en form av uttag av ett framtida arv. Arvsrelaterade fordringar utgjorde dock endast en liten del i sammanhanget. En del av de fordringar som redovisades bestod av en andel i föräldrarnas gård, som något syskon förvaltade. Denna fordran kan ha inneburit att man hade rätt till någon del av gårdens produktion. Det är rimligt att anta att man genom att avstå från att lösa ut sin arvslott kunde hoppas på en framtida förbättrad utkomst av sin del av arvet, samtidigt som man kunde bevara och bidra till att hålla egendomen intakt inför kommande generationer. I de fall den boupptecknade hade gjort ett förtida penninguttag av ett arv (efter föräldrarna) redovisades detta som en skuld i bouppteckningen.

De privata fordringarna bestod i övrigt i huvudsak av fordringar på privatpersoner. Vilka slag av fordringar det rörde sig om är svårt att säkert uttala sig om utifrån de uppgifter som finns i bouppteckningsmaterialet. Fordringarnas storlek, namnet och titeln på den man hade en fordran på samt antalet fordringar ger dock, tillsammans med uppgifter om de bouppteck-

²⁷ Även Anu-Mai Köll använder en liknande indelning för att bestämma de privata kreditrelationerna i västra Södermanland 1810–1890. Dessa kategorier utgjordes av lån mot revers till större summor (reverslån), konsumtionslån (eller egentligen handelstransaktioner) och handlån på små summor samt en tredje kategori bestående av arvstransaktioner mellan syskon. Köll (1983), s. 63.

nade (namn och titel) samt anteckningar om ränta eller någon form av given säkerhet som villkor för transaktionen, en antydning om hur den privata kreditmarknaden fungerade och utvecklades under perioden 1820–1902.

I bouppteckningsmaterialet framträder en betydande mängd privata fordringar hos alla sociala skikt. Den största andelen hushåll med privata fordringar tillhörde socialgrupp ett, övriga socialgrupper återfanns sedan i en hierarkisk ordning under samtliga studerade år. Andelen hushåll med privata fordringar i de olika socialgrupperna avspeglar i hög grad en ekonomisk förmåga att kunna ha råd med att avsätta kapital i form av utestående fordringar (se tabell 4.11).

Tabell 4.11 *Andel med privata fordringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent*

Socialgrupp	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
1	58	80	88	56	69
2	37	64	46	36	44
3	33	20	29	35	28
4	14	6	18	17	11

Källa: Bouppteckningar och arvsakten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvsakten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Den hierarkiska skiktning som beskrivs ovan gällde även för hur många fordringar som hushåll i genomsnitt hade. Det enskilt största antalet privata fordringar hade som tidigare nämnts företagare, framförallt handlare av olika slag och andra förmögna bland Faluns invånare. Att en majoritet av hushållen i socialgrupp två, tre och fyra inte hade några privata fordringar överhuvudtaget framgår av tabell 4.12.

Vad var det då för slag av privata fordringar som de mindre bemedlade trots allt hade? I flera fall rörde det sig troligtvis om lån till släkt och vänner eller ett inestående kapital hos en arbetsgivare eller annan betrodd person. I

Tabell 4.12 *Privata fordringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	5 154	2 016	1 836	0	812	0	29	0
1840–1842	8 308	5 055	4 389	363	16	0	4	0
1860–1862	9 523	5 597	16 143	0	189	0	94	0
1880–1882	57 510	667	1 972	0	641	0	37	0
1900–1902	8 385	1 016	3 722	0	513	0	82	0

Källa: Bouppteckningar och arvsakten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvsakten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

bouppteckningsmaterialet 1820–1822 och 1840–1842 finns det flera exempel på pigor som hade fordringar på andra pigor, arbetare som hade fordringar på andra arbetare samt att anställda hade fordringar på personer som utifrån uppgifter om titlar i bouppteckningsmaterialet kan antas ha varit fordringsägarens arbetsgivare. En del av fordringarna till närstående var troligtvis lån av det slag som Börje Hanssen, som tidigare nämnts, valt att kalla förtroendelån och som Anu-Mai Köll benämner handlån, det vill säga lån på ofta mindre belopp för att hjälpa personer med tillfälliga kreditbehov.²⁸ Fordringar på närstående hushåll kan också ha varit ett sätt för långivaren att placera ett sparkapital. Det finns emellertid inga uppgifter i bouppteckningsmaterialet som visar att dessa placeringar skulle ha haft ett räntevillkor och därmed varit ekonomiskt motiverade. Detsamma gäller anställdas fordringar på arbetsgivare.

I flera bouppteckningar återkommer personer som hushållen hade fordringar på. Vilka var dessa individer och varför hade hushållen fordringar på just dessa personer? För att försöka besvara dessa frågor studeras i följande avsnitt några av de personer som flera av hushållen hade fordringar på.

Åren 1820–1822 återkommer vissa företagare, exempelvis fabrikör Malmqvist, fabrikör Carlén, brukspatron Litström, bergsman Fahlström, handlare Lindberg och rådman Renström, vid mer än ett tillfälle i bouppteckningsmaterialet. Den boupptecknades fordran kan ha uppkommit ur en affärsförbindelse, som en betalning för en vara eller en tjänst, men en del fordringar förefaller på grund av sitt jämna belopp ha varit en kapitalplacering. De ovan nämnda personerna kan genom sin rörelse och sin position i samhället ha haft ett direkt behov av eller en möjlighet att förvalta andra personers sparkapital. Detta styrks av att flera fordringsägare var mindre bemedlade individer och att många var änkor eller ogifta kvinnor, det vill säga personer som hade få andra sparalternativ vid denna tid.

Även bouppteckningsmaterialet för åren 1840–1902 har studerats, men endast översiktligt. Liksom för perioden 1820–1822 så återkommer ett antal personer ur socialgrupp ett och två i flera bouppteckningar. Exempelvis hade gamla pigan Dannström en fordran på 55 kronor på handlare Flodström i början av 1860-talet. Även sjuderiarbetaren Runvik hade en fordran på handlare Flodström denna period, men i detta fall var summan 336 kronor.²⁹ Handlare Göransson återkommer i bouppteckningsmaterialet både i början av 1860- och 1880-talet. I det förra fallet hade änkan efter kronolänsman Bergendahl 2 000 kronor att fordra av Göransson och vid det senare tillfället var det 64-åriga demoiselle Carolina Engström som hade tre fordringar på totalt 35 410 kronor på samme man. Den uppfattning man får är att det, trots

²⁸ I Christer Perssons undersökning av hemmansägares fordringar och skulder i Locknevi socken i norra Småland under 1800-talet var det vanligt att fordringsägarna var nära släktingar till låntagaren. Persson (1992), s. 253.

²⁹ Samtliga prisuppgifter i följande avsnitt redovisas i 1861/1870 års fasta priser.

att de institutionella placeringsalternativen ökade i antal, alltjämt fanns personer som var villiga att förvalta andra hushålls sparkapital. En del av dessa personer fungerade troligtvis även som penningutlånare.

För att ytterligare utröna hur de privata kreditrelationerna organiserades och kunna göra det möjligt att diskutera vilka hushåll som bedrev penningutlåning, studeras de mer framträdande fordringsägarna i Falun.

Fordringsägare och penningutlånare

Som framkom i tabellerna 4.11 och 4.12 var det framförallt företagare och förmögna hushåll tillhörande socialgrupperna ett och två som hade både det största antalet liksom de mest omfattande beloppen i privata fordringar. Att en ekonomisk (och social) elit utgjorde de huvudsakliga fordringsägarna på landsbygden såväl som i städerna har även framkommit i tidigare forskning. Exempelvis fungerade flera personer ur samma släkt som lokala bankirer i Marks härad i Västergötland vid sekelskiftet 1800. I By socken, Kopparbergs län, hade bergsmännen åren 1750–1850 drygt 90 procent av samtliga privata fordringar i de studerade bouppteckningarna. I Västerås var handelsmän och ämbetsmän åren 1840–1859 de största fordringsägarna, medan det på landsbygden i västra Södermanland under 1860-talet framförallt var handlare, men också förmän på godsens, som hade majoriteten fordringar i lokalsamhället. Även i Sala åren 1860–1910 var det bergsmän, företagare och högre tjänstemän i staden som var de huvudsakliga fordringsägarna. Ytterligare exempel finns där handlare lånade ut pengar.³⁰

En betydande del av de fordringar som företagare i Falun hade härrörde sannolikt från deras rörelser och bestod av handelskrediter.³¹ Penningutlåning förekom med säkerhet i de hushåll som hade fordringar mot revers, in-teckning, pant eller ränta. Detta gäller för åtminstone 8 av 32 företagarehushåll (se bilaga D, tabell D9).³² Den slutsats som kan dras är att dessa hushåll kan ha haft en kreditförmedlande roll i lokalsamhället. Anteckningar om räntevillkor framgår åren 1900–1902 (samt vid ett tillfälle 1820–1822). Man kan dock förmoda att ränta kan ha utgått på hushållens fordringar även under övriga år, trots att det inte finns preciserat i bouppteckningsmaterialet.

³⁰ Isacson (1979), s. 145; Ahlberger (1988), s. 24–28; Montelius (1993), s. 536–539; Köll (1983), s. 64–65 och Hellgren (2003), s. 81–82. Se även Morell (1982), s. 129–133 och Svensson (2001), s. 135–136 och 160–166.

³¹ Här ska läsaren påminna sig om att de fordringar som med säkerhet har bestämts ha härrört ur en näringsverksamhet har exkluderats från beräkningarna i avhandlingen.

³² På samma vis som Patrick Svensson resonerar ifråga om fordringar mot in-teckning, är det rimligt att anta att fordringar mot revers, pant eller ränta kan ha varit mer substantiella än övriga fordringar. Dessa fordringar, som uppvisade en högre grad av formalisering, tillhör den kategori av lån som Börje Hanssen valt att kalla formallån. Svensson (2001), s. 135 och Hanssen (1952), s. 38–44.

Flertalet personer som hade fordringar mot revers, eller där det finns uppgifter om ett räntevillkor, var äldre. För de fem personer som hade fordringar mot ett räntevillkor 1900–1902 var detta särskilt tydligt, då samtliga var åttio år eller äldre. Att låna ut kapital kan ha varit ett sätt att sprida riskerna på olika slag av tillgångar, men kan även ha varit ett sätt att hjälpa (närstående) personer som inte hade andra lånealternativ.

En grupp av boupptecknade som varken var företagare eller tillhörde stadens sociala och ekonomiska elit, men som i flera fall hade ett betydande antal privata fordringar och detta till stora summor, var personer med ekonomisk utbildning eller personer som återfanns i arbetsledande ställning. Materialskrivaren Hellberg, (före detta) förmannen Holm och kamrer Brandberg var några av de individer som förefaller ha utnyttjat sin ekonomiska kunskap och sina tillgångar för att bedriva utlåning mot ränta.³³ Kanske hade dessa personer även någon näringsverksamhet, men detta har inte undersökts vidare, då frågan inte är i fokus i avhandlingen.

Åtskilliga änkor återfinns bland de större fordringsägarna. I flertalet fall hade kvinnorna varit gifta med en företagare (se bilaga D, tabell D9). Exempelvis hade 1821 en 60-årig änka efter en boktryckare, Anna Ulrika Sundgren, elva fordringar redovisade som fordringar enligt bok mot ränta. Fordringarna uppgick till totalt cirka 1 745 kronor.³⁴ Ett annat exempel från denna tid är den 49-åriga änkan efter en handlare, Elisabeth Ugglå, som vid döds-tillfället hade 94 stycken fordringar på sammanlagt 2 256 kronor, varav 19 stycken redovisades som företagets fordringar. Övriga fordringar kan därför tänkas ha varit lån. Dessa kvinnor hade troligtvis övertagit sin makes företag och därmed dennes fordringar. Ett exempel på detta är änkan Helena Catharina Renström som efter det att maken, källarmästaren A. W. Renström, boupptecknades 1840 lyckades förvalta hushållets enorma förmögenhet och i runda tal ökade de utestående privata fordringarna fyra gånger det ärvda beloppet fram till sin död 1860. En del av fordringarna var troligtvis från restaurangrörelsen, men flera av fordringarna var, enligt anteckningar i bouppteckningsmaterialet, mot inteckning eller revers. Detta styrker antagandet om att änkan bedrev en privat och aktiv utlåningsverksamhet. Det finns ytterligare exempel på mycket förmögna änkor som hade fordringar mot ränta ännu 1900–1902. Här ska nämnas änkefru Margareta Wikström som hade sju stycken fordringar på totalt drygt 22 500 kronor och Helena Ihrman, änka efter landskamrer Ihrman, även hon med sju fordringar på i detta fall nära 42 000 kronor. De båda änkornas fordringar hade samtliga räntevillkor. Hu-

³³ En undersökning av den privata kreditmarknaden i Paris 1690–1840 visar att notarier utifrån sin ekonomiska kunskap spelade en viktig roll som intermediärer. Se exempelvis Hoffman, Postel-Vinay & Rosenthal (1992). Även Maths Isacson menar att det är rimligt att anta att kunskap om lokalbefolkningens ekonomiska förhållanden spelade roll för de personer som var stora fordringsägare i By socken, Kopparbergs län, under 1800-talet. Isacson (1979), s. 145.

³⁴ Samtliga prisuppgifter i följande avsnitt redovisas i 1861/1870 års fasta priser.

ruvida ovan nämnda änkor själva lånat ut kapital eller om de ärvt skuldsedlar av den döde maken måste dock studeras mer djupgående. Privat utlåning kan ha varit ett sätt för välbärgade att diversifiera och sprida riskerna mellan olika former av kapitalplaceringar. Detta antagande styrks av att de aktuella hushållen också fördelade sin förmögenhet i andra slag av tillgångar.

I bouppteckningar från Helsingborg 1674–1715 framkommer att änkor hade förhållandevis mer av sina tillgångar i privata fordringar än vad män hade. Några av änkorna hade ett större antal privata fordringar och av dessa var flera änkor efter präster eller högre tjänstemän. Solveig Fagerlund menar att dessa änkor, till skillnad från köpmans- och hantverkaränkor, inte kunde överta makens yrke och därför blev utlåning av kapital ett försörjningssätt.³⁵

Att änkor ur alla sociala skikt fungerade som kreditgivare har framkommit i tidigare forskning. Brittiska undersökningar visar att ensamstående kvinnor på 1600- och 1700-talen i vissa fall försörjde sig på att låna ut pengar mot ränta (och ofta större summor än vad män lånade ut). De mer bemedlade bland dessa kvinnor valde många gånger att, på liknande vis som änkorna i Falun, placera i olika slag av tillgångar. De skilda placeringarna kunde förväntas ge olika stor avkastning samt ha olika risk. Att änkorna många gånger föredrog att ge lån till släktingar och grannar, kan eventuellt ses som att de var mindre riskbenägna.³⁶

De änkor från Falun som nämns i exemplen ovan tillhörde de mer bemedlade och förmögna i staden, men också mindre bemedlade änkor hade fordringar. Mellan en femtedel och hälften av alla änkor i Falun hade under undersökningsperiodens nedslagsår någon typ av privat fordran. Gemensamt för nästan samtliga var att de var äldre, i genomsnitt 72 år. Överlag förefaller änkorna ha lånat ut till det egna sociala skiktet eller till närstående, men detta är något som måste studeras mer djupgående för att säkert kunna fastställas. Änkorna tillhörde, som tidigare nämnts, alla sociala skikt, men majoriteten hade varit gifta med företagare och/eller förmögna personer. Åren 1900–1902 var änkor med fordringar i genomsnitt 78 år och samtliga hade varit gifta med en företagare eller en förmögen person. Kanske avspeglade denna utveckling att den privata kreditförmedlingen var förlegad och höll på att förändras och att en del hushåll istället valde andra sätt att förvalta sitt kapital?

Institutionella fordringar

Majoriteten boupptecknade hade inga institutionella fordringar under åren 1820–1902, se tabell 4.13.³⁷ Hushåll tillhörande socialgrupp ett utgjorde dock

³⁵ Fagerlund (2002), s. 103–104, 111–113 och 120–123 och Fagerlund (2003), s. 153–154.

³⁶ Holderness (1984), s. 427–428 och 435–442 samt Erickson (1995), s. 81.

³⁷ Anu-Mai Köll menar att allmogen under 1880-talet i västra Södermanland, endast i mycket begränsad utsträckning sparade i någon sparbank eller affärsbank. Köll (1983), s. 65

Tabell 4.13 *Institutionella fordringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	17 509	17 509	0	0	0	0	0	0
1840–1842	5 006	0	3 352	0	4	0	9	0
1860–1862	5 969	332	6 833	0	415	0	48	0
1880–1882	36 797	469	2 408	0	1 555	0	134	0
1900–1902	130 648	19 640	8 440	73	2 262	2	284	0

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

ett undantag genom att hälften av dessa under åren 1860–1862 och sedermera samtliga 1900–1902 hade en institutionell fordran. Av övriga hushåll hade runt en tredjedel institutionella fordringar åren 1880–1882 samt hälften (57, 50 och 42 procent) i socialgrupp två, tre respektive fyra åren 1900–1902. Företrädesvis förmögna hushåll hade institutionella fordringar av flera olika slag. Genom att fördela sitt kapital mellan skilda kreditinstitut kunde hushållen därigenom sprida riskerna med sina placeringar. Kapitalspridningen kan även vara ett resultat av kreditinrättningarnas insättningsrestriktioner, som för sparbankernas del bestod i en maximal insättningsnivå.³⁸

För att ytterligare analysera hur hushållen placerade sitt sparkapital delas hushållens institutionella fordringar in i fyra kategorier – sparbankssparande, affärsbankssparande, värdepapperstillgångar och försäkringssparande. Som framgår av tabell 4.14 sparade få hushåll i bank under första hälften av 1800-talet, men åren 1900–1902 hade vart fjärde boupptecknat hushåll kapital insatt i en sparbank³⁹ och vart sjätte i en affärsbank⁴⁰. Åren 1900–1902 hade samtidigt uppemot en femtedel av hushållen värdepapper, medan en tiondel redovisade ett försäkringssparande⁴¹ av något slag. Mer välbeställda hushåll hade ofta livförsäkringar på tusentals kronor, medan arbetarhushåll i huvudsak hade försäkringar i olika sjuk- och begravningskassor. De senare uppgick vanligtvis till ett värde om mellan 50 och 150 kronor.⁴²

³⁸ Se vidare i kapitel 5.

³⁹ Den sparbank som förekommer i bouppteckningsmaterialet är i stort sett utan undantag Falu stads sparbank. I ett fåtal fall nämns Kopparbergs läns sparbank.

⁴⁰ Till och med åren 1880–1882 var Kopparbergs enskilda bank den enda affärsbanksförbindelsen som nämns i bouppteckningsmaterialet. Åren 1900–1902 förekom 25 insättningar i Kopparbergs enskilda bank och 7 i Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland.

⁴¹ De olika försäkringarna framgår av bilaga D, tabell D8.

⁴² I en studie av livförsäkringstagarna i några av Trygg-Hansasfärens bolag vid slutet av 1800-talet visade det sig att den sociala spridningen var stor. Även arbetare valde att ta en livförsäkring. Däremot fanns det få kvinnliga försäkringstagare. Perlinge (1991), s. 14.

Tabell 4.14 *Andel med tillgångar i sparbank, affärsbank, värdepapper och personförsäkringar 1820–1902, i procent*

År	Sparbank	Affärsbank	Värdepapper	Försäkringar
1820–1822	-	-	3	-
1840–1842	4	1	10	-
1860–1862	11	3	10	-
1880–1882	20	8	16	-
1900–1902	26	16	19	10

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Det var framförallt hushåll tillhörande socialgrupp ett som ägde värdepapper, men över tid ökade andelen hushåll med detta slag av tillgångar även i övriga socialgrupper (se tabell 4.15). Det genomsnittliga värdet på dessa placeringar ökade samtidigt, vilket visar att allt större belopp kom att placeras i värdepapper. Exklusiviteten i att hålla värdepapper förefaller emellertid ha minskat, då medianen på hushållens värdepapperstillgångar sjönk markant under undersökningsperioden (se tabell 4.17).

Tabell 4.15 *Andel med tillgångar i värdepapper och personförsäkringar fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent*

År	Värdepapper				Försäkringar			
	Socialgrupp				Socialgrupp			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1820–1822	17	-	-	-	-	-	-	-
1840–1842	40	12	20	9	-	-	-	-
1860–1862	50	15	7	0	-	-	-	-
1880–1882	62	19	9	0	-	-	-	-
1900–1902	70	27	17	7	10	10	9	9

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Det sociala mellanskiktet, socialgrupp två och tre, var de huvudsakliga sparbanksspararna fram till och med 1860-talet. Därefter ökade även andelen sparbankssparare bland övriga socialgrupper. Åren 1900–1902 hade mer än en tredjedel av hushållen i socialgrupperna ett och tre ett sparbankssparande, och uppemot en fjärdedel av hushållen i socialgrupperna två och fyra (se tabell 4.16).

Det var främst hushåll ur socialgrupp ett som hade konto i någon affärsbank under perioden 1820–1902. Först under andra hälften av 1800-talet hade hushåll i de övriga socialgrupperna ett affärsbankssparande. Det var dock endast några få procent bland socialgrupp fyra som hade ett kapital hos en affärsbank (se tabell 4.16).

Tabell 4.16 *Andel med tillgångar i sparbank och affärsbank fördelat på socialgrupp 1840–1902, i procent*

År	Sparbank				Affärsbank			
	Socialgrupp				Socialgrupp			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1840–1842	-	-	20	3	10	-	-	-
1860–1862	-	62	29	7	12	8	7	1
1880–1882	6	17	22	27	31	11	26	3
1900–1902	38	22	35	23	62	22	13	7

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

För att få en uppfattning om hur stora belopp hushållen i genomsnitt hade placerat har de institutionella fordringarna sammanställts i tabell 4.17. I tabellen kan utläsas att värdepapper utgjorde de enskilt mest betydande institutionella tillgångarna i bouppteckningarna under undersökningsperioden.⁴³ Att sätta in pengar på ett konto i affärsbankerna var relativt ovanligt åren 1840–1842, men under andra hälften ökade inlåningen hos affärsbankerna kraftigt och 1900–1902 uppgick det genomsnittliga medelvärdet på inlåningen till 19 årslöner för en arbetare.⁴⁴ Exempelvis hade den tidigare nämnda 80-åriga änkefrun Margareta Wikström närapå 234 000 kronor i Kopparbergs enskilda bank. Hon hade även värdepapper för mer än 400 000 kronor.⁴⁵

En persons inlåning i sparbanken var begränsad i storlek under 1800-talets första hälft (se tabell 4.17). De låga inlåningsbeloppen i Falun var dels en konsekvens av sparbankens inlåningsrestriktioner, dels en konsekvens av att sparbanksspararna ofta utgjordes av mindre bemedlade personer.⁴⁶ Änkors och ogifta kvinnors institutionella fordringar bestod i huvudsak av ett sparbankssparade. Detta gällde oberoende av vilken socialgrupp de tillhörde.

⁴³ Bergsmännens innehav av andelar i gruvan kan förklara varför andelen boupptecknade med tillgångar i värdepapper i Falun var tre gånger större 1840–1842 än andelen som hade aktier bland de 673 boupptecknade individerna i Västerås åren 1840–1859. Montelius (1993), s. 568.

⁴⁴ Antalet arbetsdagar antas ha varit 300 stycken på ett år. Larsson (1986), s. 141. Detta innebär att årslönen (300 arbetsdagar multiplicerat med det genomsnittliga dagspriset omräknat i 1861/1870 års fasta priser) för daglönearbetare i Kopparbergs län 1900 beräknas till cirka 640 kronor. Jörberg (1972), s. 603.

⁴⁵ Samtliga prisuppgifter i 1861/1870 års fasta priser.

⁴⁶ Maximalt insättningsbelopp för ett år under första hälften av 1800-talet var 75 kronor. Se vidare i kapitel 5, avsnittet ”Falun stads sparbank”.

Tabell 4.17 Tillgångar i sparbank, affärsbank, värdepapper och i försäkringssparande 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

År	Sparbank		Affärsbank		Värdepapper		Försäkringar	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	-	-	-	-	2 705	1 779	-	-
1840–1842	63	61	376	376	19 649	19 109	-	-
1860–1862	576	483	5 754	4 257	29 749	13 366	-	-
1880–1882	581	290	4 801	938	23 917	4 665	-	-
1900–1902	855	285	12 203	1 561	48 592	326	2075	877

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FI:35–FI:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Sammanfattning och slutsatser

Hushållens institutionella sparande ökade under 1800-talets andra hälft. Liksom tidigare forskning visar var denna utveckling relativt långsam och först åren 1900–1902 syns den institutionella kapitalmarknadens genombrott i Falun. Vid denna tidpunkt hade en större andel av hushållen institutionella fordringar, medan en mindre andel av hushållens tillgångar bestod av privata fordringar. Alltjämt hade dock en tredjedel av hushållen privata fordringar, vilket visar att de olika marknaderna för kapital fungerade parallellt.

Den ekonomiska tillväxten i Falun under 1800-talets andra hälft möjliggjorde kapitalmarknadens expansion. En växande andel av hushållen hade ett överskott att placera och det förefaller som om framförallt det sociala mellanskiktet stärkte sin ekonomiska ställning. Det övre sociala skiktet stod dock för det största institutionella sparandet och denna grupps förmögenhet i värdepapper utgjorde den värdemässigt största delen av hushållens tillgångar på kapitalmarknaden. Dessa hushålls affärsbanksplaceringar var också betydande. Det sociala mellanskiktet valde även att, från att tidigare ha placerat huvuddelen av sitt sparande i sparbank, i allt större utsträckning att inneha värdepapper och placera ett sparkapital hos en affärsbank. Däremot var sparbankssparandet den vanligaste institutionella sparformen för arbetarhushållen. En tiondel av samtliga hushåll åren 1900–1902 hade dessutom ett försäkringssparande. Mer förmögna valde livförsäkringar och arbetarhushållen sparade i olika sjuk- och begravningskassor.

En betydande andel av samtliga hushålls tillgångar utgjordes av privata fordringar av olika slag. Förekomsten av dessa avspeglade i huvudsak hushållens ekonomiska förmåga att kunna ha utestående fordringar. Det var framförallt de övre samhällsskikten som hade fordringar. En betydande andel av hushållens privata fordringar kan ha uppkommit i samband med en näringsverksamhet, medan huvuddelen utgjordes av inestående kapital hos en annan part för förvaltning eller hade lånats ut. I likhet med tidigare forsk-

ning visar denna undersökning att privat kreditförmedling var en förutsättning för att tillgodose hushållens kreditbehov, framförallt när få institutionella alternativ fanns. Resultaten i undersökningen antyder att den privata kreditmarknaden minskade i omfattning och hushållens tillgångar av detta slag utgjorde åren 1900–1902 en tredjedel av vad de uppgått till två decennier tidigare. Detta kan ha varit ett resultat av att hushållens förtroende för de institutionella sparalternativen ökat och att dessa då föredrogs framför privat utlåning, men det kan också ha berott på att olika slags sparbehov kunde tillfredställas i samband med att allt fler aktörer etablerades på den institutionella delen av kapitalmarknaden. Det förefaller också som om konkurrensen mellan olika aktörer ledde till att dessa inte bara var intresserade av förmögna personer, utan också av kunder med mindre kapital.

Privata fordringar fanns bland alla sociala skikt. Tidigare forskning visar att en del hushåll hade en viktig kreditförmedlande roll i lokalsamhället, något som också framkommit i denna undersökning. Det var inte bara förmögna hushåll som lånade ut pengar, utan även hushåll med mindre kapital uppträdde som kreditgivare. Gemensamt för dessa hushåll var att de förutom att de hade tillgångar, också hade ekonomisk kunskap och ett kontaktnät som gjorde det möjligt för dem att låna ut och ibland även fungera som intermediärer på den lokala kapitalmarknaden.

Att ha en privat fordring var ett av många alternativ för att förvalta hushållets tillgångar. Hushållen valde överlag att fördela sin förmögenhet mellan olika slag av tillgångar, allt efter förmåga. Detta var troligtvis en konsekvens av att tillgångarna fyllde olika behov, men även av att hushållen ville sprida riskerna med olika slag av placeringar.

KAPITEL 5

Sparbanken och spararna

Eftersom affärsbankerna inte förrän under andra hälften av 1800-talet på allvar öppnade sin inlåning för allmänheten kom sparbankerna att fungera som de huvudsakliga institutionella sparinrättningarna under flera decennier. Den verkliga konkurrensen mellan de olika aktörerna på den institutionella inlåningsmarknaden tog, i Falun, liksom i övriga delar av landet, fart först under 1800-talet sista decennier.

Sparbankernas unika ställning på inlåningsmarknaden under mer än ett halvt sekel gör dem särskilt intressanta för denna avhandling. Genom att studera inlåningen i sparbankerna kan vi få en uppfattning om hur det institutionella sparandet etablerades och utvecklades fram till 1910.

Tidigare forskning om sparbankssparare

I de traditionella sparbanksöversikterna har sparbankernas verksamhetsinriktning och organisering över tid skildrats genom en redovisning av in- och utlåningsverksamheten samt en beskrivning av sparbankernas reglementen.¹ En av huvudfrågorna som har intresserat sparbanksforskarna är huruvida sparbankerna fungerade som filantropiska inrättningar² eller som spar- och låneinrättningar i vidare bemärkelse.³ Vidare har kontohållarna i sparbankerna undersökts för att klargöra huruvida insättarna tillhörde målgruppen arbetare och tjänstefolk.⁴ Insättarna har även studerats för att om möjligt förstå vilken funktion sparbankerna fyllde för kontohållarna.

I Paul Johnsons undersökning av den brittiska arbetarklassens planering för den egna ekonomin 1870–1939 diskuteras sparbankssparandet i relation

¹ De många lokala sparbanksmonografierna (i Sverige såväl som utomlands) är ofta utformade på detta vis. Ett till de svenska monografierna kompletterande översiktsverk som skildrar det svenska sparbanksväsendet under åren 1820–1945 i relation till de allmänekonomiska förändringarna på makroplanet, är Emil Sommarins sparbankstrilogi. Sommarin (1940); Sommarin (1942) och Sommarin (1945).

² Filantropiska inrättningar syftar till att på längre sikt arbeta för att lösa de sociala problemen. Se till exempel Qvarsell (1993), s. 223–226.

³ Se till exempel Payne & Davis (1956), s. 32–36; Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 740; Olmstead (1976), s. 14–19; Ross (2001); Ross (2002) och Ó Gráda (2003).

⁴ Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 740 och uppsatsen ”Varifrån kommer, hur uppstår spar-kapitalet?” (1945/46).

till övriga sparkassor. Utifrån antalet kontohållare och deras totala inlåning drar Johnson slutsatsen att sparbankerna var de viktigaste sparinställningarna för denna del av befolkningen.⁵

I Peter L. Paynes studie av sparbanken i Glasgow 1836–1914 framkommer att i stort sett samtliga av sparbankens kontohållare tillhörde arbetarklassen. Dessa kontohållare satte ofta in endast små belopp och långsamt byggdes ett sparkapital upp på kontot. Sparandet i sparbanken påverkades i hög grad av tillgången på arbete och lönenivån, men var även beroende av att industriarbetarklassen fick en förbättrad levnadsstandard under senare delen av perioden. Avgörande för sparbankens inlåningsverksamhet var även nivån på inlåningsräntan och spararnas uppfattning om riskerna med sparbanksplaceringarna. De huvudsakliga motiven för att ha ett sparbankskonto var att sparkapitalet uppfattades vara i säkert förvar samt att kontohållaren önskade ha ett kapital att tillgå vid behov. Att sparbankssparandet också utgjorde en kapitalreserv vid ekonomiskt besvärliga tider framgår i Paynes studie där han jämfört insättningar, uttag och nettoförändringar på sparbankskontona med de nationella konjunkturcyklerna.⁶

En studie som visar på möjligheterna att använda sparbankshistoriskt material för att besvara flera vetenskapliga frågeställningar är George Alters, Claudia Goldins och Elyce Rotellas undersökning av de individer som öppnade konto i sparbanken i Philadelphia, USA, år 1850. Genom att studera olika kontohållares sparande och koppla detta till den sparteoretiska diskussionen kan olika individers sparstrategier lyftas fram. Kontohållarna studerades utifrån kön, yrke, ålder, position i hushållet samt etniskt ursprung. Därmed kunde skillnaderna i sparstrategier relateras till vilka förutsättningar och behov varje kontohållare kunde tänkas ha. Även denna studie visar att sparbankskontona användes för att utjämna inkomstvariationer (försiktighetssparande) och för att bygga upp ett kapital inför ålderdomen (livscykelssparande). Författarna menar vidare att sparbankssparandet även kunde syfta till att ackumulera tillgångar inför ett framtida inköp (målsparande), då kreditmarknaden vid denna tid var outvecklad.⁷

Övergripande frågeställningar

Ursprungligen var det huvudsakliga motivet till att bilda sparbanker att förmå de mindre bemedlade att spara. Kritiska röster menade emellertid att sparbankerna inte i önskad utsträckning nådde ut till dessa grupper, utan att mer bemedlade individer använde sig av sparbankens inlåningsmöjligheter. Vidare menade kritikerna att sparandet inte blev särskilt långsiktigt och där-

⁵ Johnson (1985), s. 87–116.

⁶ Payne (1967), s. 157–171.

⁷ Alter, Goldin & Rotella (1994).

med inte fick den effekt som eftersträvades utifrån ett socialpolitiskt perspektiv.⁸ De övergripande frågeställningar som behandlas i detta kapitel är: Vilka individer var det som använde sig av sparbankens inlåningsmöjligheter? Hur sparade kontohållarna på sitt sparbankskonto? Är det möjligt att urskilja sparmotiv?

Sparandet bestämdes inte bara av vilka förutsättningar som befolkningen hade att spara, utan påverkades även av sparinrättningens verksamhetsinriktning. Därför föregås undersökningen av en beskrivning av Falu stads sparbanks verksamhet och reglementen för perioden 1824–1910.

Falu stads sparbank

Sparbanken i Falun var en av de riktigt tidiga svenska stadssparbankerna. Sparbanken hade, liksom övriga sparbanker vid denna tid, grundats genom att ett reglemente antogs och en grundfond bildades.⁹ Etablerandet av Falu stads sparbank möjliggjordes genom att Stora Kopparbergs Bergslag donerade 150 kronor och att 88 personer lovade att bidra med minst 1 krona och 50 öre per år vardera under fem år till sparbankens grundfond. Detta innebar ett totalt årsbidrag på drygt 800 kronor.¹⁰ Bidragsgivarna tillhörde stadens och gruvans ämbetsmän, bergsmän, landsstatens tjänstemän samt stadens borgerskap, handlare och hantverkare. Utifrån storleken på sin årliga insats i grundfonden hade de möjlighet att utöva inflytande i sparbanken. Sparbanken öppnade den åttonde januari 1825.¹¹

Det första reglementet

Sparbanksgrundarna godkände sparbankens reglemente och valde bland sig nio män som skulle utgöra sparbankens direktion under en första tvåårsperiod. De nio var personligt ansvariga för bankens förvaltning och två av dem skulle, utan ersättning, tillsammans med en anställd bokhållare sköta verksamheten de två timmar varje lördag då sparbanken var öppen för kunder. Den sista bankdagen i varje månad skulle direktionen sammanträda för att besluta om placering av inkomna sparmedel. Mindre summor, upp till

⁸ Se även Nygren (1985), s. 42–43 samt avsnittet ”Sparbanker” i kapitel 2.

⁹ I samband med att sparbanksfrågan hade behandlats i riksdagen och de Skogmanska rekommendationerna sänts ut hade bildandet av en sparbank diskuterats av personer inom fattigvårdsinrättningen i Falun. Frågan om en sparbank togs åter upp 1824, då det hade bildats sparbanker i ett antal svenska städer. Flera av Falu stads sparbanks grundare var även verksamma inom fattigvårdsinrättningen. Silow (1926), s. 11–28.

¹⁰ Samtliga prisuppgifter i återstoden av kapitlet redovisas i 1861/1870 års fasta priser.

¹¹ Silow (1926), s. 17–28 och 235–244.

750 kronor, kunde de två för dagen tjänstgörande förvaltarna placera efter eget huvud, på upp till en månad.¹²

I sparbankens första reglemente stipulerades att verksamheten syftade till att förmå mindre bemedlade bland befolkningen att spara. Minimibelopp för insättningar var 25 öre och det högsta sammanlagda insättningsbeloppet på ett konto under ett år var 75 kronor.¹³ Vid denna tid låg lönen i Stora Kopparbergs län för en mans dagsverke i genomsnitt på cirka 80 öre och kvinnorna hade halva denna lön.¹⁴ Det maximala årsbelopp som kontohållarna gavs möjlighet att placera i sparbanken var med andra ord en ansevärd summa, särskilt om spararen tillhörde de mindre bemedlade individer som sparbanken vände sig till. Enligt sparbankens reglemente skulle flitiga sparare premieras, medan de personer som inte gjorde några insättningar under ett år i princip var skyldiga att ta ut sitt sparkapital vid årets slut. Kvarstod medlen utgick ingen ränta och löpte tio år utan insättningar på kontot tillföll kapitalet sparbanken. Sparbanken var inte heller skyldig att ge ränta på sparmedel som varit inestående i sparbanken i mer än 20 år.¹⁵ Efter denna tid ansågs sparbanken ha uppfyllt sitt syfte för den enskilde insättaren och kontohållaren förväntades att säga upp sitt sparkonto. Regeln motverkade det långsiktiga sparbankssparandet och blev därför aldrig annat än formell.

Den första tiden och inrättandet av en länssparbank

Under sparbankens första år öppnades 468 sparkonton och totalt 10 620 kronor placerades i sparbanken. För att få arbetarna vid gruvan att spara i sparbanken hade man 1824, då sparbanksfrågan behandlades vid Stora Kopparbergs Bergslags allmänna sammankomst, diskuterat en form av tvångsmässigt lönsparande för gruvanställda. Vid löneförhandlingar i slutet av 1825 beslutade gruvrätten att halva den bestämda ökningen av månadslönen skulle sättas in på gruvarbetarens sparbankskonto varje månad. Detta innebar att en del av sparbankssparandet vid denna tid härrörde från gruvarbetarnas ”tvångssparande”.¹⁶

¹² Silow (1926), s. 235–243.

¹³ Silow (1926), s. 235.

¹⁴ Maximalt insättningsbelopp för ett år, 75 kronor, motsvarade cirka fyra månaders lön för en manlig arbetare vid denna tid. Jörberg (1972), s. 597 och Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 17.

¹⁵ Maximaltiden för sparandet togs bort i 1852 års reglemente. Silow (1926), s. 238 och 244–249.

¹⁶ Att spara 1 krona och 50 öre som angavs vid löneförhandlingarna blev ett villkor för att konststatens arbetare (arbetare som skötte om hissanordningar och annan bergsmekanik) skulle få behålla sina arbeten. Silow (1926), s. 55–59. Hur länge detta tillämpades framgår dock inte ur källorna. Den villkorade löneökningen kan ha varit ett sätt för gruvans ledning att försöka hålla nere de egna kostnaderna (samt stadens fattigvårdskostnader) för ekonomiskt understöd till gruvarbetare och deras änkor.

Antalet sparbankskonton och de inestående sparmedlen på kontona ökade endast långsamt och uttagen översteg insättningarna under flera år på 1830-talet (se tabell 5.1). Utvecklingen vände under 1840-talet och drygt ett hundratal konton öppnades årligen decenniet ut, vilket gjorde att insättarnas behållning växte med flera tusentals kronor årligen. I samband med att det ekonomiska läget förbättrades uppstod en diskussion om en utvidgning av sparbankens geografiska verksamhetsområde. Förslaget avsågs emellertid då personer i sparbankens direktion ansåg att det skulle krävas en omfattande omorganisering för att klara av det risktagande som det innebar att förvalta ett betydligt större sparkapital.¹⁷ Istället stiftades en särskild sparbank för länets landsbygd.

Stora Kopparbergs läns sparbank öppnades av länets nödhjälpskassedirektion 1851. År 1855 skildes sparbanken från nödhjälpskassan. Den nybildade länssparbanken skulle ledas av en styrelse bestående av sju ledamöter, vilka samtliga tillhörde stadens lokala elit. Från och med 1874 kontrollerades sparbanken av länstyrelsen, som också valde sparbankens huvudmän. I det nya sparbanksreglementet skrevs också kommunernas rätt att utse lokala sparbanksnämnder in. Huvudkontoret förlades till Falun, dit de lokalt uppsamlade medlen skulle sändas. Efter bara ett par år förvaltade sparbanken betydande summor.¹⁸ Jämförelsevis fler av länssparbankens kontohållare ut-

Tabell 5.1 *Falu stads sparbanks inlåning 1830–1910 och den genomsnittliga behållningen på konton i Stora Kopparbergs läns sparbank 1860–1910, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

Falu stads sparbank						Stora Kopparbergs läns sparbank
År	Konton	Insättningar	Uttag	Insättarnas behållning ¹	Snitt per konto	Snitt per konto
1830	479	10	9	34	72	
1840	800	20	13	59	73	
1850	1 750	45	40	239	137	
1860	1 764	44	46	316	179	67
1870	2 032	56	47	313	154	92
1880	3 122	81	100	558	179	110
1890	3 478	145	137	879	253	205
1900	3 732	214	234	1 176	315	286
1910	5 470	619	538	2 191	401	281

Källa: Silow (1926), s. 292–297 och Boëthius (1926), bilagor.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Insättningar, uttag samt behållning anges i tusental.

1. Under posten insättarnas behållning ingår både nettobehållning (insättningar – uttag) samt insättarnas tillgodoförda räntor och premier.

¹⁷ Silow (1926), s. 37–38.

¹⁸ Stora Kopparbergs läns nödhjälpskassa hade etablerats 1838 och ägdes av länets 22 socknar. Boëthius (1926), s. 13–29, 82–83, 152 och avsnittet ”Porträtt” samt Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1851–1855, s. 21.

gjordes av småsparare, vars genomsnittliga behållning på sparkonton understeg insättarnas i stadssparbanken (se tabell 5.1).

En del av Falu stads sparbanks inlånade kapital placerades inledningsvis hos Stora Kopparbergs Bergslag. En ännu större del av det inlånade kapitalet lånades ut till privatpersoner mot säkerhet i fastighet eller skuldförbindelse (se tabell 6.8). Utlåningen sågs som en konsekvens av inlåningsverksamheten, men skulle enligt sparbankens reglemente även göra det möjligt för sparbankssparare att låna för att etablera sig inom ett yrke. För att kunna ge spararna en förräntning på fem procent, som utlovats i sparbankens första reglemente, bestämdes att de inlånade medlen skulle placeras till sex procent. Detta innebar troligtvis i en del fall en viss risk. Från slutet av 1860-talet placerades allt mer kapital i obligationer.¹⁹

Anpassning och utveckling

Falu stads sparbanks reglemente omarbetades med tiden och ett nytt reglemente gällde från och med 1852. Enligt denna skulle ledningen bestå av landshövdingen, borgmästaren, pastorn i stadens församling, chefen vid Falu gruva och kvarstående principaler. Ledningen fick en administrativ karaktär, där kontrollen lades i händerna på länets och stadens ledning, något som man från riksdagshåll ansett vara lämpligt. Ytterligare en tjänsteman anställdes för att underlätta driften av sparbanken. Samtidigt bestämdes att verksamhetsområdet begränsades till Falu Kristines och Stora Kopparbergs församlingar, det vill säga staden och dess närmaste omgivningar. Övriga sparbankskunder hänvisades till den nyöppnade länssparbanken. Den i praktiken sällan tillämpade 20 års gränsen för sparbankskontona togs samtidigt bort. En maximalnivå på ett högsta tillåtet insättningsbelopp på 3 000 kronor infördes samtidigt.²⁰ Detta hindrade dock inte att sparbanken bara något år senare, i samband med Krimkrigetets högkonjunktur 1854–1855, valde att säga upp nära 40 000 kronor av en del välbeställda insättares sparmedel, eftersom sparbanksdirektionen fått problem med att placera sparbankens inlåning till sex procent. Det uppsagda beloppet motsvarade en sjättedel av insättarnas behållning vid denna tid.²¹

¹⁹ Den del av sparbankens inlåning som placerades i Bergslagens kassa erhöll, med undantag av krisåren i slutet av 1850-talet, sex procents ränta. Bergslagens omvandling och den expanderande kreditmarknaden innebar att allt mer av inlåningen från och med 1860-talet placerades i de enskilda bankerna och i olika slags obligationer, se tabell 3.3. Silow (1926), s. 88-114 och 242–243.

²⁰ I 1852 års sparbanksreglemente angavs att företrädesvis Falu stads och Kopparbergs sockens invånare hade rätt att ha ett konto i sparbanken, något som gällde under fortsättningen av de studerade åren. Silow (1926), s. 244–245, 248 och 266.

²¹ Flera sparbanker fick problem med att placera de inlånade medlen till en ränta tillräcklig för att erbjuda en inlåningsränta runt fem procent. Genom förändringar i reglementena valde därför vissa sparbanksledningar att begränsa sitt geografiska utbredningsområde och säga upp sparkonton som inte längre ansågs ligga inom verksamhetsområdet. I flera fall påpekades

Inlåningens expansion kom av sig och omfattande uttag följde under flera år, delvis som en effekt av 1857 års finanskris (se tabell 5.1). Sparbankens ledning menade att uttagen orsakades av att kontohållarna ansåg att maximalnivån för insättningar var för lågt och att konkurrensen om spararna hade skärpts. För att möta kontohållarnas krav höjdes därför taket för tillåtna insättningar per år till 100 kronor 1864. Samtidigt bestämdes att fler ledamöter i sparbanksstyrelsen skulle utses kommunalt, en utveckling som påverkades av att den kommunala självstyrelsen införts 1862.²² Sparbankens problem var dock inte lösta och 1867 blev ett bottenår för inlåningen. Detta kan ha varit en konsekvens av att priset på spannmål höjdes, samtidigt som arbetslösheten steg, efter den svåra missväxten i länet detta år. Den totala inlånade kapitalet reducerades kraftigt och 103 konton sades upp. För att öka tillgängligheten till sparbanken bestämdes därför att öppethållandet skulle utökas till två dagar per vecka och den årliga premiesatsen för flitiga sparare skulle höjas från maximalt 75 öre till 2 kronor. För att ytterligare väcka allmänhetens intresse annonserade sparbanken i dagspressen och man åtog sig även att vara förmedlare av insättningar i Ränthe- och kapitalförsäkringsanstalten i Stockholm.²³

De tydliga svängningarna i de ekonomiska konjunkturerna innebar problem för sparbankens verksamhet och ledde till krav på anpassning. Därför utarbetades ännu ett nytt sparbanksreglemente 1874. Större krav på säkerhet vid utlåning ställdes i det nya reglementet, vilket också kom att överensstämma med rekommendationerna i 1875 års Förordning angående sparbanker. Sparbanksdirektionen gavs samtidigt större handlingsfrihet vad gällde bankens förvaltning. Den gavs bland annat rätt att genomföra förändringar i räntefoten. Detta var en konsekvens av att inrättningen växt så pass att verksamheten inte var lika förutsägbar som tidigare och att man därför i ökad grad måste lita på ledningens förmåga.²⁴

Möjligheten att förändra räntefoten innebar att sparbanken anpassade in- och utlåningsräntan till de enskilda affärsbankernas ränteläge och till den egna verksamhetens utveckling. Utlåningsräntan sänktes vid ett par tillfällen

problem med att mer bemedlade personer nyttjade sparbankens inlåningsmöjligheter. Konsekvensen blev att till exempel sparbanken i Ystad förvägrade personer utanför staden att sätta in mer än 75 kronor om året från och med 1839 och 1848 vägrade man helt att ta emot insättningar från landsbygden. Mariestads sparbank valde 1888–1892 att endast låta stadens och de omgivande socknarnas befolkning att ha ett konto i sparbanken. Sommarin (1940), s. 92 och 97–100; Dandenell (1921), s. 28; Karström (1921), s. 31; Silow (1926), s. 71 och Nilsson (1965), s. 12–13.

²² Silow (1926), s. 72–73, 250 och 253.

²³ Även länssparbanken förmedlade kapital till denna anstalt. Silow (1926), s. 72–74 och 253–254; Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1866–1870, s. 18 och 1871–1875, s. 23.

²⁴ År 1874 ströks de direktiv som i 1852 års reglemente föreskrev att inlånade medel skulle placeras hos Bergslaget eller hos Kopparbergs enskilda bank. Maximalnivån för insättningar under ett år höjdes samtidigt till 150 kronor. Silow (1926), s. 255–261. Se även SFS 1875:73.

under 1880-talet och hamnade på fem procent 1888. Detta var en konsekvens av att sparbanken hade fått problem med att placera inlåningen. Även inlåningsräntan sänktes under samma tid successivt till fyra procent.²⁵

Sparbankens verksamhet formaliserades ytterligare under 1880-talet. Ytterligare ett nytt reglemente och en ny, i detalj fastställd, arbetsordning infördes 1888. En viktig ändring i sparbankens verksamhetsinriktning genomfördes samtidigt eftersom ”Sparbanken har till uppgift att af personer, tillhörande Falu stad och Kopparbergs socken, mottaga penningar, för att förkovra den åt insättaren medels ränta...”²⁶ Målgruppen var nu inte längre endast de mindre bemedlade, utan sparbanken vände sig till alla samhällsgrupper inom det geografiska området. Samtidigt höjdes taket för de årliga insättningarna på ett konto till 200 kronor.²⁷ Därmed kom sparbankens övergång från välgörenhetsinriktning till sparinriktning i vidare bemärkelse att formaliseras. Denna utveckling fortsatte i och med införandet av 1892 års sparbankslag. Falu stads sparbank reglemente från 1893 anpassades enligt de krav som ställdes i lagstiftningen och reglementet blev mer detaljerat än tidigare, särskilt vad gällde hur de inestående medlen skulle förvaltas. Principalernas, huvudmännens, antal fördubblades och det kommunala inslaget i sparbanksledningen utökades. De högsta ämbetsmännen i länet och i staden, liksom Stora Kopparbergs Bergslags AB, utsåg vardera två av sparbankens totalt 26 huvudmän. Detta reglemente kom sedan att gälla i stort oförändrat fram till 1923 års sparbankslag.²⁸

Sparandet i Falu stads sparbank 1830–1910

Undersökningsmetoden och de tre kohorterna

Undersökningspopulationen består av de individer som öppnade ett spar-konto i Falu stads sparbank åren 1830–1833, 1855 och 1880. Endast 60 individer öppnade ett konto i sparbanken i Falun 1830. Detta antal är inte tillräckligt som undersökningsunderlag, utan även åren 1831–1833 inkluderas i nedslaget. Alla 138 nya kontohållare 1855 ingår i undersökningen. Däremot

²⁵ Utlåningsräntan sänktes 1883 från sex till fem och en halv procent och 1888 till fem procent. Inlåningsräntan var till och med 1880 fem procent, men sänktes 1881 till fyra och en halv och 1887 till fyra procent. Silow (1926), s. 107 och 294.

²⁶ Silow (1926), s. 261.

²⁷ Ytterligare justeringar av högsta tillåtna insättningsbelopp genomfördes; 1899 till 500 kronor, 1904 till 1 000 kronor och 1905 till 3 000 kronor. För uttag gällde även fortsättningsvis vissa fastställda uppsägningstider. Från 1875 gällde 8 dagar för belopp upp till 150 kronor och för större belopp 14 dagar. År 1893 infördes en uppsägningstid på en månad eller mer för belopp över 200 kronor och på belopp över 3 000 kronor gavs ingen ränta. Silow (1926), s. 78–79 och 264.

²⁸ SFS 1892:59 och Silow (1926), s. 266–273.

ingår endast sparkonton med jämna kontonummer i 1880 års kohort (se tabell 5.2).²⁹

Under åren öppnades några få sparbankskonton som inte överensstämmer med undersökningens urvalskriterier för hushållssparandet.³⁰ Dessa kontohållare ingår inte i undersökningen (se tabell 5.2).

För att förstå de uppgifter som redovisas i undersökningen måste först ett antal påpekanden göras. Ett antal sparare utgår från delar av undersökningen. Av de totalt 564 individer, som utgör 1830–1833, 1855 och 1880 års kohorter, har ett antal kontohållare inte varit möjliga att finna i husförhørs- eller i mantalslängderna trots att material från ett par decennier och från flera olika församlingar, även utanför sparbanksens egentliga upptagningsområde, har studerats. Vidare har likheter i en del personers namn och yrke gjort identifieringen i husförhørs- och mantalslängderna osäker, något som främst gäller för individer ur 1830–1833 års kohort. Vissa individer har inte kunnat identifieras, det vill säga uppgifter om ålder och titel saknas.³¹ Trots att uppgifter saknas ingår kontohållarna i delar av undersökningen, men exkluderas från de analyser där dessa uppgifter är av betydelse.

Tabell 5.2 *Antal nyöppnade konton och undersökningsurvalet åren 1830-1833, 1855 och 1880, i stycken*

År	Antal nyöppnade konton under året	Antal konton som inbegrips i studien
1830	60	60
1831	62	61
1832	82	78
1833	81	77
1855	138	138
1880	306	150
S:a	729	564

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD.

Anm.: Några konton utgår från studien då de delas av flera personer eller i de fall anonyma personer sparar för myndlingar. Även juridiska personers konton exkluderas. Som framgår av tabellen ingår 276 kontohållare i 1830–1833 års kohort, det vill säga det dubbla antalet mot i de två övriga kohorterna.

²⁹ Att antalet individer i de tre kohorterna skiljer sig åt beror på att runt 150 sparbanks sparare har bestämts vara ett lämpligt antal sparare att analysera. Det fåtal nya kontohållare 1830 samt att flera konton upphörde efter en kort tid, har gjort att även 1831–1833 års nya kontohållare ingår i kohorten. Antalet nya konton 1855, 138 stycken, är tillräckligt enligt tidigare nämnda kriterier. Däremot var antalet nya kontohållare 1880 mer än 300 och detta gör att endast varannan ny kontohållare detta år ingår i 1880 års kohort.

³⁰ Vilka kontohållare som exkluderas framgår av anmärkningen i tabell 5.2.

³¹ Inte alla individer har benämnts med titel eller yrke i sparbanks materialet och de har därför inte heller kunnat identifieras i husförhørs- eller mantalslängderna. Dessa individer utgår därför från denna undersökning. Av 1830–1833 års nya kontohållare behandlas 263 av 276 individer (95 procent), av 1855 års kohort 136 av 138 (99 procent) och av 1880 års nya sparbanks sparare har 147 av 150 (98 procent). Åldersbestämning av kontohållarna har varit möjligt för 84 procent av individerna ur 1830–1833 års kohort, 98 procent 1855 samt 84 procent av 1880 års kohort.

De utvalda kontohållarnas sparande följs genom nedslag vart femte år. Ytterligare nedslag görs för att besvara specifika frågeställningar. Då en del personer valt att avsluta sitt sparbankskonto, minskar det antal individer som ingår i kohorterna över tid. Varje nedslag visar endast de kvarvarande kontohållarna vid detta tillfälle. Kontohållarna studeras fram tills dess att kontot avslutas eller som längst fram till år 1910 som är satt till undersökningens slutår. Under nedslagsåren studeras kontohållarnas transaktioner under året och deras saldon vid årets slut. Spararna identifieras vad gäller kön, ålder, socialgrupp och familjeförhållanden, men också utifrån hur de sparade på sina sparbankskonton. Det senare kan ge oss en uppfattning om hur olika individer använde sitt sparbankskonto för ett sparande och om det är möjligt att diskutera detta i termer av ett sparbeteende.

Källmaterialet

I sparbankens avräkningsböcker gavs nyöppnade konton ett nummer och samtidigt noterades uppgifter som avsåg att identifiera varje kontohållare. Dessa uppgifter innehåller kontohållarens efternamn och vanligtvis även förnamn eller initialer. Yrkestitel, civilstånd eller titlar som son och dotter eller andra benämningar samt bostadsort eller namn på bostaden finns också återgivet. I Falu stads sparbanks avräkningsböcker framgår endast i ett fåtal fall hemvisten, då majoriteten kontohållare kom från stadens eller de närmaste omkringliggande församlingarna. Samtliga transaktioner under året samt saldon och räntebeloppet vid räkenskapsårets slut finns nedtecknade. Kontohållaren hade motsvarande transaktioner nedtecknade i sin personliga sparbanksbok. Då samtliga inestående medel togs ut upphörde kontot. Konton där ingen insättning gjorts under ett år sades upp av sparbanken, enligt bestämmelserna i sparbankens reglemente. På grund av sparbanksmaterialets utformning och omfattning är det inte möjligt att utröna om sparbankssparare som avslutade sina sparbankskonton eller blev uppsagda, valde att senare öppna ett nytt konto i sparbanken.³² Däremot kan man anta att den enskilde kontohållaren endast hade ett konto åt gången i sparbanken, att ineha flera konton ansågs oförenligt med sparbankens syften. Avsikten med att begränsa antalet konton, liksom med de i reglementet fastställda maximalbeloppen och insättningsnivåerna för sparkontona, var att förhindra att sparbankens inlåningsmöjligheter missbrukades.³³ De fastställda maximalbeloppen kunde dock kringgåas genom att en annan familjemedlem öppnade ett sparkonto, men om detta förekom är inte möjligt att besvara med säkerhet.

³² Exempelvis öppnade en person konto i sparbanken 1832, men kontot avslutades efter bara en kort tid. Under samma år öppnade personer återigen ett konto i sparbanken.

³³ Om osanna uppgifter lämnades förlorade kontohållaren sparmedlen och eventuell ränta till sparbanken. Silow (1926), s. 237.

Sparbankssparande

I början av 1800-talet fanns en brist på betalningsmedel och en betydande del av arbetslönerna erlades i natura. De grupper som sparbanksinrättningen primärt vände sig till hade det svårare att avsätta medel för ett sparande under 1800-talets förra hälft än under den senare delen av seklet, då en höjning av den allmänna lönenivån inleddes. Detta innebar emellertid inte att alla grupper i samhället fick förbättrade möjligheter att spara under andra hälften av 1800-talet, eftersom löneökningarna inte omfattade alla inkomstagare. Den allmänna prisnivån i landet steg också under samma tid, vilket i realiteten kunde innebära en faktisk reallönesänkning och därmed minskade spar-möjligheter.

En stor del av sparandet i Falu stads sparbank varade endast under en kortare tidsperiod och många av de tre kohorternas kontohållare sa upp sina sparkonton inom bara några år. 30 procent ur 1830–1833 års kohort hade sagt upp sitt sparkonto inom tre år och mindre än hälften, 45 procent, av kontona var kvar efter fem år. Flera av kontohållarna i denna kohort var sannolikt beroende av inkomster från gruvhanteringen och de hade svårt att spara vid denna tid, eftersom verksamheten i Falu gruva periodvis var begränsad på grund av ras. Uteblev insättningar innebar det att kontohållarna tvingades ta ut sina sparmedel i sparbanken, allt enligt gällande reglemente. Denna regel fanns inte för de två senare kohorterna, vilket bidrog till att en större andel sparare ur 1855 och 1880 års kohorter behöll sina sparbankskonton under en längre tid (se tabell 5.3).

Den svaga expansionen av antalet kontohållare under sparbankens första år antyder att inrättningen inte hade någon fastare förankring hos befolkningen i Falun vid denna tid.³⁴ Det sparbankssparande som arbetsgivare uppmuntrade till kan ha uppfattats som ett tvång och kan därför, tillsammans med reglerna om att uttag skulle meddelas i förtid³⁵, ha motverkat intresset för sparbankssparande. Vidare är det rimligt att anta att många hushåll hade svårt att avsätta kapital för ett sparande vid denna tid.

Tabell 5.3 *Kvarstående sparbankskonton under 25 år 1830–1905, i procent*

Kohort	Kvarstående konton efter antal år						
	1	3	5	10	15	20	25
1830–1833	94	69	45	27	18	14	9
1855	99	86	75	53	37	27	17
1880	97	74	59	44	40	21	17

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: År ett anger utgången för det år som kontot öppnades och så vidare.

³⁴ Antalet invånare i Falun framgår av tabell 3.1 och antalet sparbankskonton framgår av tabell 5.1.

³⁵ Silow (1926), s. 235–236.

Under 1800-talets andra hälft börjande dock antalet kontohållare i sparbanken att öka i en allt snabbare takt (se tabell 5.1). I samband med att de ekonomiska förutsättningarna för att spara förbättrades kan i genomsnitt varannan invånare i Falun antas ha haft ett konto i stadssparbanken såväl 1855 som 1880.³⁶

Innestående saldon

Samtliga tre kohorter sparbankssparare ökade sina innestående saldon över tid. Samtidigt minskade antalet kvarvarande konton. Detta innebär att de individer som fortsatte att spara på sina konton ackumulerade betydande belopp. Efter fem år hade 1830–1833 års, liksom 1880 års kohort, i genomsnitt sparat belopp motsvarande cirka 110 daglöner för en arbetare. Efter lika lång tid hade 1855 års kohort sparat ett än större belopp på uppemot 130 daglöner.³⁷

De individer ur de tre kohorterna som fortsatte att spara under ytterligare en femårsperiod hade ett sparbelopp som i runda tal uppgick till drygt 200 daglöner, det vill säga mer än en halv årslön för en arbetare. De största innestående sparbeloppen hade 1880 års sparare vid samtliga nedslagsår (se tabell 5.4). Majoriteten individer var dock småsparare. Medianspararens saldoutveckling var betydligt blygsammare än genomsnittsspararens, vilket visar att även mer kapitalstarka individer nyttjade sparbankens inlåningsmöjligheter (se bilaga E, tabell E1).

Efter tio års sparande ökade inte behållningen för 1855 års kohort lika mycket som för de övriga två kohorterna. Denna svaga utveckling gällde även för samtliga kontohållare i sparbanken 1865 och de sammanlagda uttagen översteg till och med insättningarna detta år (se tabell 5.1).

Tabell 5.4 *Genomsnittliga saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

Kohort	Efter antal år					
	1	5	10	15	20	25
1830–1833	23	87	159	253	468	335
1855	28	136	168	194	302	378
1880	49	137	269	335	650	734

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

År ett anger slutet av det år då sparkontot öppnades och så vidare. Medianerna framgår av bilaga E, tabell E1.

³⁶ Antalet invånare i Falun och antalet sparbankskonton i Falu stads sparbank framgår av tabellerna 3.1 respektive 5.1

³⁷ Köpkraften för det sparade kapitalet motsvarade 11 (1835), 14 (1860) respektive 13 (1885) hektoliter råg vid de tre tidpunkterna. Jörberg (1972), s. 597, 600 och 603.

Insättningar och uttag

I den tidigare nämnda undersökning av 1850 års sparbankssparare i Philadelphia framkom att den insättning som medianspararen gjorde i samband med sparbankskontots öppnande var cirka 20 procent av en arbetares årslön. De vuxna männens årliga insättningar i sparbanken uppgick därefter till cirka 10–15 procent av årslönen. Efter tre år kunde dessa kontohållare därför uppnå ett belopp motsvarande tre fjärdedelar av årsinkomsten för en arbetare.³⁸ En liknande utveckling kan påvisas även för kontohållarna i Falu stads sparbank. Då sparbankskontot öppnades satte kontohållaren in ett belopp som var större än de därpå kommande insättningarna. Några individer ur varje kohort satte in det maximalt tillåtna insättningsbeloppet för ett år i samband med kontots öppnande. Cirka 4 procent av spararna ur 1830–1833 års kohort och 15 respektive 12 procent ur 1855 och 1880 kohorter uppnådde maximalnivån redan vid första insättningen. De belopp som sattes in vid dessa tre tillfällen motsvarade runt 95, 72 respektive 116 arbetsdagar för en manlig arbetare ur socialgrupp fyra (och uppemot det dubbla för en kvinna). Det var med andra ord betydande sparbelopp. Överlag var insättningsbeloppen emellertid små.³⁹

För att få en tydligare bild av hur individernas sparande utvecklades över tid kopplas de tre kohorternas transaktioner i sparbanken samman med antalet kvarstående kontohållare under åren. På grund av det stora antalet individer och det omfattande antalet transaktioner för 1830–1833 års kohort studeras endast 1830 års 60 nya kontohållare (se tabell 5.5).

Antalet insättningar var störst under det år som sparkontot öppnades, men minskade därefter. En majoritet av de individer som fortsatte att spara i sparbanken gjorde regelbundna insättningar. Denna regelbundenhet inföll till exempel varje vecka, var tredje vecka, månadsvis eller en gång per år. Det förekom även att personer nyttjade sina sparkonton ”passivt”, det vill säga gjorde få eller inga insättningar under en (längre) period utan placerade initialt ett belopp på kontot som stod kvar och förräntades. Dessa konton riskerade emellertid att sägas upp av sparbanken

Successivt utökades sparbankens öppethållande, vilket förbättrade tillgängligheten. Samtidigt höjdes den maximala insättningsnivån. Insättningarnas storlek ökade över tid, då de kontohållare som valde att fortsätta att spara

³⁸ Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 735 ff.

³⁹ 1830–1833 års kohorts insättning i samband med kontots öppnande var i genomsnitt 11 kronor (median 13 kronor). För 1855 års kohort var motsvarande värde 22 kronor (median 13 kronor), medan 1880 års kohorts första insättningar i genomsnitt låg på 42 kronor (median 14 kronor). Två procent ur 1830–1833 års kohort satte in ett par kronor mindre än maximalt insättningsbelopp, 75 kronor, vid det första insättningsstillfället. I 1855 års kohort placerade elva procent av kohorten ett par kronor mindre än maximalbeloppet 75 kronor initialt. Maximalinsättningen var 150 kronor 1880 och åtta procent av 1880 års kohort satte in 100–125 kronor då kontot öppnades.

Tabell 5.5 *Antal kontohållare och deras transaktioner 1830–1900, i stycken och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Konto- hållare ¹	Insättningar				Uttag			
		Antal	Summa	Medel- värde	Median	Antal	Summa	Medel- värde	Median
1830	54	283	1 253	4	2	15	199	13	7
1835	32	93	499	5	4	9	233	26	16
1840	25	55	267	5	4	14	258	20	12
1845	15	47	214	5	2	8	111	14	14
1850	13	34	196	6	2	5	77	15	12
1855	136	483	3 802	8	1	11	62	12	10
1860	103	197	2 225	11	3	21	64	12	10
1865	73	70	1 421	20	5	12	2 615	218	51
1870	51	74	979	13	5	10	1 168	117	41
1875	37	35	961	27	9	13	1 159	89	68
1880	145	288	8 606	30	10	22	955	43	43
1885	88	98	2 363	24	10	25	2 183	87	52
1890	66	75	2 130	28	10	24	1 859	77	51
1895	60	55	3 106	56	16	20	2 168	108	54
1900	31	32	2 265	71	24	13	3 749	288	96

Källa: Avräkningsböcker 1830; 1835; 1840; 1845; 1850; 1855; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

1. Antalet individer som ingår i nedslagen minskar över tid i och med att konton avslutades. Både minskningen av antalet insättningar och uttag samt deras sammanlagda storlek under det aktuella året påverkades därmed. Antalet kontohållare i slutet av året redovisas i tabellen.

i sparbanken satte in allt större summor. Antalet insättningar minskade däremot inom varje sparbankspopulation, vilket kan förklaras av det minskade antalet aktiva sparbankssparare över tid (se tabell 5.5).

De mest frekventa insättningarna hade 1830 års sparare (se tabell 5.5). Små insättningar gjordes regelbundet, månadsvis, framförallt vad gällde de som var anställda i koppargruvan och hantverksgesäller. Det förefaller som om det månatliga ”tvångssparande” som Bergslaget instiftat för sina anställda 1825 ännu tillämpades under 1830-talets första år. Även flera pigor uppvisade vecko- eller månadsvisa insättningar i sparbanken. Detta styrker antagandet om att flera av stadens arbetsgivare uppmuntrade anställda att spara en del av sin lön i sparbanken.

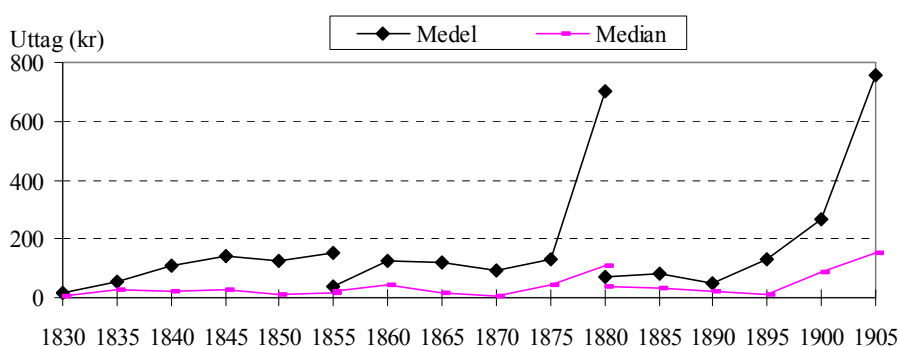
De regelbundna insättningarna var överlag små, från några tiotal ören till ett par kronor (se tabell 5.5). En del sparare satte in betydande summor i en storleksordning som närmade sig de i reglementena fastställda maximalbeloppen. Detta blev vanligare under slutet av 1800-talet. Allt färre, men samtidigt större insättningar gjordes av de två senare kohorternas kontohållare. Ett tidigare ”tvångssparande” från arbetsgivarens sida förefaller ha ersatts av ett frivilligt sparande där depositioner gjordes i sparbanken en eller ett par gånger varje år.

Sparmönstret över tid, med färre insättningar, men där varje insättning bestod av större belopp kan ha berott på att sparbanken nyttjades mindre för ett lönsparande och mer för placeringar av ett sparkapital (se tabell 5.5). Vidare förefaller det som om 1880 års kohort nyttjade sina sparbankskonton för placering av sparmedel som man inte drog sig för att röra vid behov. Detta var bland annat en konsekvens av att pengar inte längre var samma bristvara som tidigare, utan fanns i allmän cirkulation. Vidare innebar de utökade öppettiderna och borttagandet av uttagsrestriktionerna att tillgängligheten gjorde det möjligt att använda sig av sparbanken på ett annat sätt än tidigare.

För de tre kohorterna översteg storleken på uttagen betydligt storleken på insättningarna, men samtidigt var uttagen färre till antalet (se tabell 5.5). Uttagen varierade dock kraftigt i storlek, både från år till år och mellan de tre kohorterna och kunde vid några tillfällen uppgå till flera hundra eller till och med ett par tusen kronor. Detta indikerar att uttag ibland gjordes för att täcka stora utgifter av något slag, som inköp av varaktiga konsumtionsvaror eller betalning av skulder. Vid några tillfällen var uttagen särskilt stora, som exempelvis åren 1865 och 1870. Detta var sannolikt ett resultat av att en del kontohållare hade behov av sina sparbankstillgångar i samband med perioder av lågkonjunktur och missväxt.

Flera av de stora uttagen från sparbankskontona gjordes i samband med att dessa avslutades (se diagram 5.1). De stora beloppen var naturligtvis en konsekvens av att stora summor hade kunnat ackumuleras på kontona. Detta var framförallt utmärkande för de inom 1855 och 1880 års kohorter som sparade under en tjugofemårsperiod. Kontots avslutande kan ha berott på att individen flyttade från staden, avsåg att spara eller investera på annat håll eller kanske var kontoavslutandet en konsekvens av att kontohållaren avlidit.

Diagram 5.1 Uttag i samband med sparbankskontots upphörande 1830-1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Avräkningsböcker 1830–1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

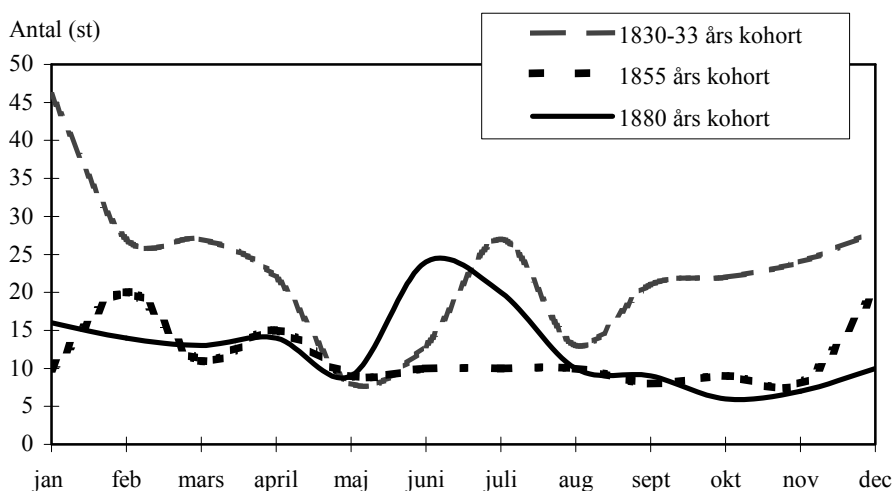
För nedslagsåret 1830 redovisas uttagen under femårsperioden 1830–1834 och så vidare. Observera att allt färre personer i varje kohort kvarstod under åren.

Säsongsvisa variationer i sparandet

Liksom tidigare forskning visat, öppnades en stor del av sparbankskontona under december månad och många insättningar gjordes under denna månad (se diagram 5.2–5.3).⁴⁰ Många valde att öppna ett konto inför det nya året eller öppnade ett konto för att sätta in den julbonus man fått av arbetsgivaren. Ett stort antal konton öppnades även under höstmånaderna i samband med att man som anställd vid räkenskapsårets slut i oktober månad reglerade sitt konto hos arbetsgivaren. Vidare förefaller den gynnsamma löneutvecklingen under sommarmånaderna ha uppmuntrat flera individer att öppna ett sparbankskonto. Detta var tydligast för 1830–1833 års kohort. Motivet att öppna ett sparbankskonto för att där kunna förvalta en löneutbetalning gjorde även att insättningarna var som mest frekventa under dessa månader. Det mönster som framkommer i diagram 5.2 överensstämmer väl med det som framkommit i andra studier.⁴¹

Det ofta försämrade löneläget under vintern kan ha påverkat sparförmågan och få insättningar gjordes också i början av året. Senare under våren steg antalet insättningar (se diagram 5.3). Även en stor del av sparkontona öppnades under mars-april (se diagram 5.2). Detta var tydligast för 1830–1833 års kohort, vilket sannolikt berodde på att flertalet av dessa kontohållare var anställda i gruvan och därför påverkades av att brytningsförhållandena förbättrades vid denna tid på året och därför även lönen.

Diagram 5.2 Tillfälle för öppnande av ett sparbankskonto fördelat över året 1830–1833, 1855 och 1880, i stycken

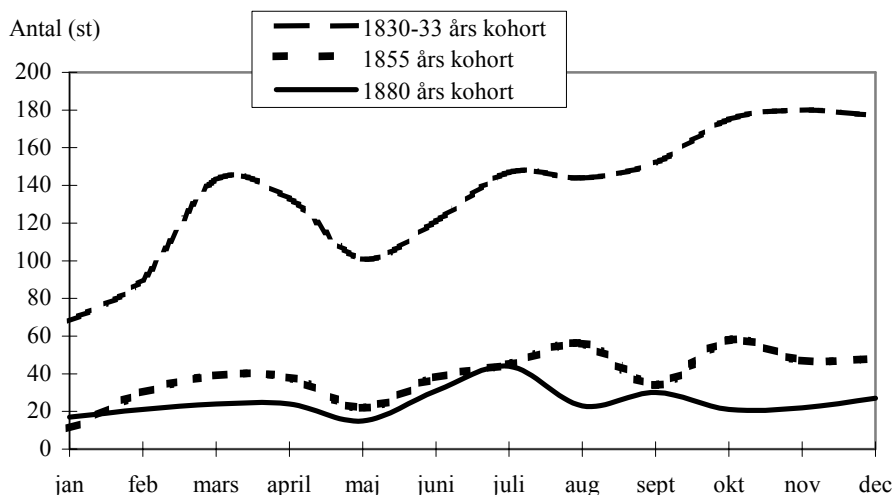

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD.

⁴⁰ Se till exempel Alter, Goldin & Rotella (1994) och Lilja (1995).

⁴¹ Payne (1967); Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 760–762 och Ó Gráda (2003), s. 44.

Diagram 5.3 Insättningstillfällena under året, vart femte år, under 25 år 1830-1905, i stycken

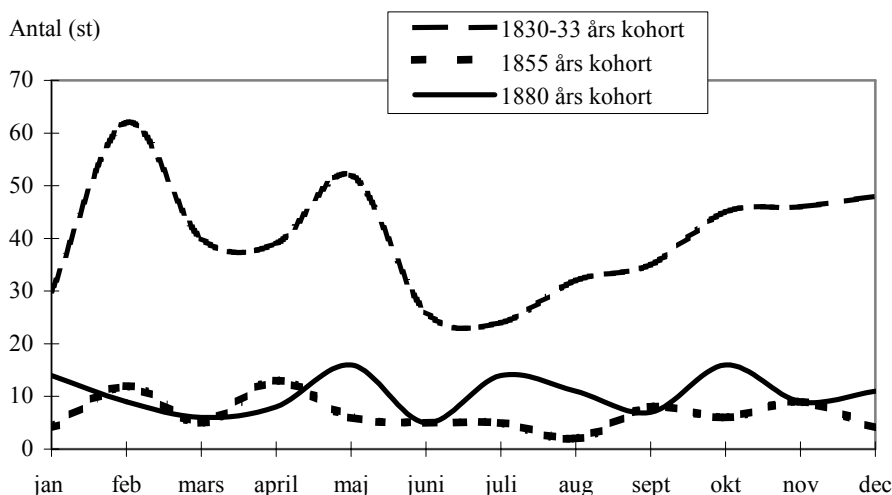
Källa: Avräkningsböcker 1830-1833; 1835-1838; 1840-1843; 1845-1848; 1850-1853; 1855-1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Få konton öppnades och endast ett mindre antal insättningar gjordes under maj månad. Däremot ökade uttagen (se diagram 5.1-5.3). En förklaring kan vara att flera individer valde att genomföra investeringar inför sommarhalvåret. Exempelvis var insättningarna många under sommarmånaderna, medan uttagen minskade radikalt jämfört med maj månad. Under sommarmånaderna kan löneinkomsterna i större utsträckning förutsättas ha räckt till för hushållets försörjning. Detta var en konsekvens av att hushållen under denna period på året många gånger kunde dryga ut hushållskassan genom en egen produktion av livsmedel. Den agrarekonomiska årscykeln är också möjlig att urskilja för 1830-1833 års kohort.

För 1855 och 1880 års kohorter syns inte lika stora säsongsvisa variationer i insättningar och uttag under året (se diagram 5.3-5.4). Istället var insättningar och uttag relativt jämt fördelat under hela året och rörligheten på kontona visar att sparmedlen kan ha använts för att utjämna inkomsterna under året.⁴² Detta var troligtvis dels en konsekvens av att sparbankens reglering gällande transaktioner möjliggjorde en större rörlighet på kontona, dels ett resultat av att den agrara årscykeln inte i lika stor utsträckning som tidigare påverkade hushållen.

⁴² Payne (1967) och Alter, Goldin & Rotella (1994) förklarar säsongsvariationerna i sparbilden med en önskan att utjämna konsumtionsmöjligheterna över året.

Diagram 5.4 Uttagstillfällen under året, vart femte år, under 25 år 1830-1905, i stycken

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Kvinnors, mäns och barns sparande

Sparbankerna var en föregångare på den institutionella kreditmarknaden. Genom att tidigt grunda den egna verksamheten på in- och utlåning från de breda samhällsgrupperna, banade man väg för ett allmänt institutionellt sparande. Sparbankerna var nydanande då de utifrån ett socialt motiv uppmunttrade förmyndare och arbetsgivare att spara för sina myndlingar och sitt tjänstefolk. Omyndiga gavs rätt till de sparmedel som sattes in i deras namn först då de blev myndiga eller gifte sig. De insättningar den omyndige gjorde själv hade hon eller han emellertid rätt att ta ut.⁴³ I 1852 års reglemente togs arbetsgivarens kontroll över anställdas sparmedel bort. Samtidigt kodifierades arvingars rätt till det i sparbanken insatta sparkapitalet.⁴⁴

Ovan nämnda restriktioner drabbade främst kvinnorna. Under 1800-talet blev gifta kvinnor myndiga först som änkor, men genom äktenskapsförord tilläts gifta kvinnor förvalta sin egendom från 1874. Samma år fick kvinnor också rätt att råda över sin arbetsinkomst, men gifta kvinnor var fram till 1921 formellt underställda maken. I enlighet med kvinnors ökade dispositionsrätt fastställdes i 1893 års sparbanksreglemente för Falu stads sparbank att gifta kvinnor och omyndiga personer som uppnått 15 års ålder hade rätt

⁴³ Silow (1926), s. 236–237. Att den omyndige skulle ha rätt att röra de egna insatta sparmedlen är tveksamt, då det var svårt att särskilja vilka insättningar den omyndige gjort själv och vilka som gjorts av annan person. Om detta tillämpades i praktiken går inte att se i materialet.

⁴⁴ Silow (1926), s. 235, 237 och 245.

till kontroll över det egna sparkontot.⁴⁵ Huruvida ändringen i 1893 års reglemente i realiteten formaliserade en praxis är svårt att säkert säga?

Mer än hälften av Faluns befolkning var under 1800-talet kvinnor.⁴⁶ Samtidigt var majoriteten av 1830–1833 års kohort män (se tabell 5.6). En del av dessa mäns sparande var sannolikt ett hushållssparande som ombesörjdes av dem i egenskap av make och hushållsföreståndare. Flera män var även underkastade ett tvångsmässigt lönesparande. Det fanns alltså institutionella förklaringar, både av formell och av informell karaktär, som gjorde att sparandet ombesörjdes av männen. Inte desto mindre var sparbanken öppen för kvinnors sparande med en viss kontroll över det egna kapitalet. Flera kvinnor valde att ha ett eget sparbankskonto, något som avspeglades i sparbanken särskilt från 1855. Andelen nya kvinnliga och manliga kontohållare i 1880 års kohort var i det närmsta lika stor. Kvinnornas svårigheter att placera i till exempel fast egendom eller i andra institutionella sparinsättningar kan vara en förklaring till sparbankernas framgång bland kvinnorna.

Majoriteten av sparbankens vuxna kvinnliga kontohållare i de tre kohorterna var ogifta. De gifta kvinnorna ökade sin andel något mellan de tre kohorterna.⁴⁷ Detta kan vara en konsekvens av att maken redan hade uppnått det av sparbanken fastställda taket för insättningar på ett konto och att hustruns konto därför var ett komplement till makens. Den gifta kvinnans konto kan även ha fungerat som ett eget sparkonto, trots att maken enligt lag hade kontroll över hustruns tillgångar.

Sparbankerna uppmuntrade föräldrar att spara åt sina barn. Det finns flera exempel på att föräldrar öppnade sparbankskonton åt sina barn samtidigt. Detta

Tabell 5.6 *Andel kvinnor, män och barn av kontohållarna 1830–1833, 1855 och 1880, i procent*

Kohort	Kvinnor	Flickor	Män	Pojkar	S:a
1830–1833	27	6	58	9	100
1855	40	17	31	12	100
1880	38	14	37	11	100

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD och Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA.

Anm.: Individer som inte fyllt 15 år räknas som barn. Ett fåtal individers ålder har inte kunnat fastställas och placeras därför som kvinnor eller män. Detta gör att andelen barn kan vara något högre än vad som framgår i tabellen.

⁴⁵ Silow (1926), s. 267.

⁴⁶ Se kapitel 3, avsnittet ”Befolkningsstruktur”.

⁴⁷ I 1830–1833 års kohort var 70 procent av de vuxna kvinnorna ogifta och 15 procent var gifta. Av 1855 års kvinnor var motsvarande 60 procent ogifta och 20 procent gifta, och för 1880 års kohort var 52 procent ogifta och 21 gifta. Övriga var änkor.

blev även allt vanligare under 1800-talet och i samband med att de ekonomiska förhållandena i Falun förbättrades fick fler föräldrar möjlighet att spara åt sina barn. ”Barnkontona” utgjorde 15 procent av sparbankens nya konton 1830–1833 och drygt 25 procent 1855 och 1880 (se tabell 5.6). Det utbredda barnsparandet som framkommit i tidigare sparbanksforskning gällde även för Falun.⁴⁸

Nio procent av 1830–1833 års kohorts konton var i pojkars namn. Över tid ökade dock andelen konton för flickor och i de två senare kohorterna var dessa fler än pojkarna.⁴⁹ Däremot var kontinuerliga insättningar på flickors konton något mindre vanliga än på pojkars konton ur samma familj. Detta hade sannolikt institutionella orsaker, då kvinnor vid denna tid stod under ett manligt förmyndarskap (utom i de fall de var änkor) och paralleller kan dras till samtida skillnader i arvsrätt.

Sättet att nyttja sparbankskontona skilde sig åt mellan män och kvinnor. Fler kvinnliga än manliga kontohållare kvarstod under samtliga år. Den största andelen som valde att ha kvar sitt konto över tid fanns bland 1855 års kvinnliga sparare. Det motsatta gällde 1830–1833 års manliga kontohållare, vilka avslutade sina sparkonton i högre utsträckning än kvinnor och barn under hela den studerade 25 års perioden (se tabell 5.7). Detta kan förklaras av att ett flertal av männens nya konton tillkommit genom Bergslagens tvångssparande.

Kvinnornas saldon var större än männens. Flertalet av de kvinnor som fortsatte att spara ackumulerade betydande belopp på sina sparbankskonton. Efter fem år hade kvinnorna i var och en av de tre kohorterna sparat belopp motsvarande cirka 270 arbetsdagar, det vill säga uppemot en årslön för en

Tabell 5.7 Kvarstående kvinnliga och manliga kontohållare under 25 år 1830–1905, i procent

Kohort		Kvarvarande kontohållare efter antal år						
		1	3	5	10	15	20	25
1830–1833	Kvinnor	96	73	63	38	24	19	11
	Män	91	44	37	21	13	9	5
1855	Kvinnor	100	88	78	54	41	33	19
	Män	95	77	60	37	16	8	8
1880	Kvinnor	97	74	62	46	41	22	17
	Män	92	62	49	41	34	16	14

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: År ett anger utgången för det år som kontot öppnades.

⁴⁸ Se till exempel Hessling (1990) och Lilja (1995).

⁴⁹ Det fanns färre flickor än pojkar i Kopparbergs län 1830, 1855 och 1880. Pojkarna utgjorde 34 och flickorna 31 procent (och i länets städer 27 procent) av befolkningen. BiSOS A 1851-1855, del III, s. XIX och 1880, del III s. 10 och 13.

kvinnlig arbetstagare.⁵⁰ Störst behållning på sparbankskontona (under samtliga år) hade 1880 års kvinnliga sparare (se bilaga E, tabellerna E2a–E2c). Detta kan ha varit en konsekvens av att kvinnors förutsättningar för ett eget sparande förbättrades allt eftersom liberala reformer infördes inom näringslivet, samtidigt som ändringar i arvsrätt och målsmanskap ökade kvinnors ekonomiska självständighet.

Liksom tidigare forskningsresultat har visat var det kvinnliga sparbankssparandet ofta ett regelbundet sparande av små sparbelopp, där kontonas varaktighet många gånger översteg männens. Både 1830–1833 års och 1880 års kvinnliga kontohållare gjorde färre uttag än de manliga kontohållarna för samtliga år. De kvinnliga kontohållarnas ovilja till uttag kan betyda att kvinnor i högre grad avsåg att spara under en längre tid. Uttag för alternativa placeringar och investeringar i realkapital har i tidigare forskning främst diskuterats för manliga sparbankssparare.⁵¹

Ett åldersrelaterat sparande?

Förutsättningarna för ett sparbankssparande påverkades av i vilket skede av livet som individen befann sig. Vid tiden för undersökningens började en majoritet av befolkningen att förvärvsarbeta i tidiga tonåren. Den manliga delen av befolkningen blev myndig vid 21 års ålder, men fick bestämma över sin inkomst redan vid 15 år. Kvinnors ekonomiska rättigheter var som tidigare konstaterats däremot kraftigt beskurna.

I detta avsnitt undersöks de tre kohorternas sparande fördelat på åldersgrupper.⁵² Inledningsvis analyseras kohorternas åldersfördelning i relation till befolkningen i Kopparbergs län.⁵³ Sparbankskohorterna visar sig inte vara åldersmässigt representativa för befolkningen i länet utan snedfördelningar framkommer i flera åldersgrupper (se bilaga E, tabell E3). En övervägande andel av de tre kohorterna utgjordes av 15–25-åringar. Dessa var kraftigt överrepresenterade i förhållande till länets befolkning.⁵⁴ Även åldersgruppen 26–35 år var något överrepresenterad bland sparbanksspararna, medan däremot individer över 45 år var underrepresenterade. Andelen barn bland sparbankskontona motsvarade emellertid den tredjedel som de utgjorde av länets befolkning, med undantag för de första åren 1830–1833.

⁵⁰ Detta antagande utgår från att kvinnor gavs ett lönebelopp som motsvarade cirka en halv lön för en man. Att så skulle vara fallet framgår av Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1823–1827, s. 17.

⁵¹ Alter, Goldin and Rotella (1994); Lilja (1995) och (1996).

⁵² Undersökningen grundar sig på individens ålder vid det tillfälle som sparbankskontot öppnades.

⁵³ I bilaga A finns en sammanställning av Faluns invånares åldersfördelning 1820, 1860 och 1910.

⁵⁴ Av bilaga A, diagram A1–A3, framgår att 15–34 åringarna utgjorde en jämförelsevis större andel av befolkningen i Falun 1820, 1860 samt 1910 än i landet i övrigt.

De många manliga 15–25-åringar som öppnade konto 1830–1833, 40 procent av kohorten, kan bero på det tvångssparande som arbetsgivaren genomförde vid denna tid (se tabell 5.8). Att åldersgruppen utgjorde en stor andel av sparbankens kontohållare under samtliga tre urvalsår kan förklaras av att gruppen bestod av många ensamstående och förvärvsarbetande män, vilka hade förhållandevis goda förutsättningar för att spara. Detta var svårare för medelålders familjeförsörjare, vilket styrks av att andelen nyöppnade sparbankskonton i de tre kohorterna minskade med stigande ålder. Sannolikt hade detta samband med att familjebildande och barn begränsade sparformågan. Ett annat sparande i form av investeringar i boende och annat fast kapital bör istället ha förekommit hos denna åldersgrupp. Även kostnader för de egna barnen kan ses som en investering eller ett pensionssparande.⁵⁵

Tabell 5.8 *Åldersfördelningen för Kopparbergs läns manliga befolkning och de tre kohorterna vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot 1830–1833, 1855 och 1880, i procent*

Kohort	0–14	15–25	26–35	36–45	46–55	56–	S:a
Kopparbergs län	35	18	15	12	9	11	100
1830–1833	16	47	22	8	5	2	100
1855	28	37	19	10	3	3	100
1880	27	30	24	14	5	0	100

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD och Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och All:1–All:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b; Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA; BiSOS A 1851–1855, del III, s. XIX och 1880, del III, s. 10.

Anm.: I statistiken är befolkningen indelad i femårsintervall; 0–5, 5–10 och så vidare. Detta innebär att en viss skevhet finns i uppgifterna ovan. Länets befolknings åldersfördelning är ett genomsnitt av åren 1830, 1855 och 1880.

En tredjedel av 1855 års kvinnliga sparbankssparare var i åldern 26–35 år, varav nästan samtliga var ogifta pigor (se tabell 5.9). Att det i 1852 års sparbanksreglemente fastställdes att arbetsgivare inte längre kunde kontrollera de anställdas tillgångar på sparbankskontot, bör ha varit av avgörande betydelse för dessa individers vilja att hålla och spara på ett sparbankskonto.

En förhållandevis stor andel av de tre kohorterna, cirka tio procent, utgjordes av kvinnor över 55 år.⁵⁶ Att få äldre män hade ett sparbankskonto kan

⁵⁵ Roger Ransom och Richard Sutch visar att framväxten av ett finansiellt sparande gjorde att betydelsen med att skaffa barn minskade för arbetarhushåll i 1890-talets USA. Den ”pensionsförsäkring” som de egna barnen skulle utgöra kunde ersättas med ett sparkonto. Familjen gavs med andra ord möjlighet att välja att investera i barn, spara på sparkonton eller välja både och. Ransom & Sutch (1986). Se även Rotella & Alter (1993).

⁵⁶ 55 år ansågs som lämplig pensionsålder för statligt anställda tjänstemän då 1826 års Tjänstemannafond samt Enskilda änke- och pupillfond inrättades. Lindstedt (1926), s. 19. Även

Tabell 5.9 *Åldersfördelningen för Kopparbergs läns kvinnliga befolkning och de tre kohorterna vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot 1830-1833, 1855 och 1880, i procent*

Kohort	0-14	15-25	26-35	36-45	46-55	56-	S:a
Kopparbergs län	31	16	15	12	10	16	100
1830-1833	25	25	12	19	6	13	100
1855	30	17	31	5	5	12	100
1880	34	28	10	15	5	8	100

Källa: Se tabell 5.8.

Anm.: Se tabell 5.8.

ha berott på att dessa i högre utsträckning hade sitt sparande placerat i fast kapital (se tabellerna 5.8-5.9). Det sparbankssparande som de äldre kvinnorna hade var sannolikt en form av ”pensionssparande”.

Det finns flera likheter i hur de tre kohorternas åldersgrupper använde sina sparbankskonton. De många sparbankskonton som öppnades av 15-25-åringar hade den svagaste saldoutveckling över tid. En betydligt bättre utveckling uppvisar de medelålders spararnas konton, men omfattande sparbelopp uppnåddes även av individer över 55 år (se bilaga E, tabell E4).⁵⁷

Kvinnors och mäns sparande i de olika åldersgrupperna skilde sig åt. Sparandet på flickors konton översteg pojkars i samtliga tre kohorter. Även vuxna kvinnors sparande var överlag större än männens i samtliga åldersgrupper, med undantag för de män som öppnat ett konto vid 26-35 års ålder.⁵⁸ En tänkbar förklaring till detta kan vara att flera av de män som öppnade konton i denna ålder etablerade ett hushållssparande på sitt sparbankskonto i samband med familjebildandet. En alternativ förklaring skulle kunna vara att de största kostnaderna i samband med hushållsbildandet var avslutade.

Vilka socialgrupper sparade i sparbanken?

Redan under sparbankernas första år uppmärksammades bristen på de kunder som man från sparbankshåll ville få att spara i sparbank, det vill säga de arbetare och tjänstefolk. Många av kontohållarna tillhörde de mer bemedlade grupperna i samhället. Med syfte att undersöka vilka individer det i realiteten var som nyttjade sparbankens inlåningsmöjligheter studeras de tre kohorterna utifrån socialgruppstillhörighet. Den sociala indelningen av konto-

pensionssparandet i Ränfte- och kapitalförsäkringsanstalterna fick röras först när insättaren fyllt 56 år.

⁵⁷ Ett antal individer som öppnat konton i medelåldern och som alltjämt sparade som äldre kom att uppnå saldon motsvarande flera hundratals kronor.

⁵⁸ Även de män som öppnat ett konto i 15-25 års ålder hade då de uppnådde 26-35 års ålder ett större sparbelopp inestående än kvinnor i motsvarande ålder.

hållarna grundar sig på deras (eller faderns och makens) yrkestillhörighet eller, om sådan saknas, på annan titel i källmaterialet.⁵⁹

De tre kohorternas sparbankssparare kom visserligen från samtliga socialgrupper, men majoriteten – om än minskande – utgjordes av personer från socialgrupp fyra. Från att 1830–1833 ha motsvarat två tredjedelar, utgjorde gruppen drygt hälften av 1855 och 1880 års kohorter. Samtidigt ökade de tre övriga socialgruppernas andel. Allt fler sparare kom från de mer etablerade och ekonomiskt stabila skikten. Sparbankssparandet lockade således kunder som hade möjlighet att nyttja andra sparformer och sparinrättningar (se tabell 5.10). Det sociala mellanskiktet, socialgrupperna två och tre, var 1830-1833 något överrepresenterad bland sparbanksspararna, medan socialgrupperna ett och fyra däremot var underrepresenterade i relation till dessa gruppernas andel av befolkningen i Falun 1820 (se tabell 3.2). Detta kan jämföras med att den sociala skiktningen bland 1880 års kohort istället jämförelsevis väl stämde överens med stadens befolkning 1910, men att det fanns en mindre underrepresentation av sparbankssparare tillhörande socialgrupp ett och två.

Då de tre kohorterna studeras var för sig utifrån ålders- och social tillhörighet visar det sig att hälften av 1830–1833 års nya sparare var vuxna män, varav majoriteten var i åldern 15–35 år. De senare kan tänkas ha öppnat ett sparbankskonto i samband med att de började en anställning, något som tidi-

Tabell 5.10 *De tre kohorterna (1830–1833, 1855 och 1880) fördelat på socialgrupp, i procent*

Socialgrupp		1830–1833	1855	1880
1a	Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel	2	5	3
1b	Högre tjänstemän, akademiker	1	0	5
1a	Småföretagare, hantverkare, hemmansägare	11	19	16
2b	Lägre tjänstemän, arbetsledare, affärsanställda	10	11	10
3	Kvalificerade yrkesarbetare	10	10	13
4a	Okvalificerade arbetare, lärlingar, gesäller, drängar	48	30	28
4b	Husliga anställda (pigor och hushållerskor)	14	21	15
4c	Diverse icke yrkesverksamma	4	4	10
S:a		100	100	100

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD och Husförhörslängder 1825-1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA.

Anm.: I bilaga F redovisas samtliga benämningar på individer i de tre kohorterna, som har legat till grund för hur de socialgrupplacerats.

⁵⁹ Möjligheter och problem med att dela in befolkningen i olika kategorier behandlas i bilaga C. I bilaga F redovisas samtliga benämningar på individer i de tre kohorterna, som har legat till grund för hur de socialgrupplacerats.

gare forskning också visat.⁶⁰ Eftersom de ingick i föräldrars eller arbetsgivares hushåll var dessa personers utgifter begränsade och trots att man kan anta att deras inkomster var små, torde förutsättningarna för att spara ha varit goda. Kohorten bestod till en tredjedel av gruvarbetare, vilket har sin förklaring i sparbankens nära koppling till Bergslaget. En annan stor grupp, tio procent, var män under hantverksutbildning. Fruar och barn i dessa grupper hade, liksom grupperna småföretagare och de lägre tjänstemännen, endast en handfull konton. Socialgrupp två dominerades av män i 15–35 års ålder i samtliga tre kohorter (se bilaga E, tabell E5a).

Pigor utgjorde den andra stora gruppen 1830–1833. Dessa kvinnor var i huvudsak 15–25 år, men flera var även 36–45 år då de öppnade sitt sparbankskonto. Sparbankssparandet gav dessa ogifta kvinnor en möjlighet att planera inför framtida behov. Detta gällde även för kohortens många mam-seller⁶¹.

Även 1855 och 1880 års kohorter dominerades av socialgrupp fyra och liksom tidigare bestod kohorten till stor del av arbetare och tjänstefolk i åldern 15–35 år. Andelen gruvarbetare minskade kraftigt i samband med att koppargruvans betydelse som arbetsplats reducerades och något tvångssparande förefaller inte längre ha tillämpats. De manliga gruvarbetarna utgjorde endast sju procent av 1855 års kohort, vilket var en lika stor andel som änkorna.⁶² Män under hantverksutbildning utgjorde 1855 alltså drygt tio procent, medan däremot pigorna utgjorde en fjärdedel av kohorten (se bilaga E, tabellerna E5b–E5c).

I 1880 års kohort fanns endast ett fåtal gruvarbetare. Samtidigt avspeglas Faluns växande betydelse som administrativ tätort i sparbanksmaterialet, då fler än tidigare av de nya kontohållarna var barn till högre tjänstemän och högre utbildade (se bilaga E, tabell E5c).

Barnsparande förekom i samtliga fyra socialgrupper, men majoriteten barnkonton öppnades i socialgrupp två och fyra. Det fåtal sparare som fanns i socialgrupp ett utgjordes av främst barn. Detta kan anses vara en konsekvens av att sparbankerna var den enda institutionella inrättningen som tog emot även mindre sparbelopp vid denna tid och att barnsparandet i också mer bemedlade hushåll var på endast relativt små sparbelopp.

Barnsparandet i socialgrupp ett och två bestod framförallt av ett sparande för flickor, till skillnad från arbetarna, vilka i huvudsak öppnade konton för sina söner. En viktig orsak kan vara att arbetarna med sina begränsade inkomster valde att stödja sönerna inför deras etablering i vuxenlivet, medan dottrarna förväntades arbeta som pigor och därefter gifta sig. Däremot var

⁶⁰ Alter, Goldin & Rotella (1994).

⁶¹ Denna benämning förklaras i bilaga C, avsnittet ”Undersökningens fyra socialgrupper”.

⁶² Medelåldern för de nio änkorna var 61 år, medan motsvarande för 1830–1833 års tio änkor var 51 år.

döttrarna i socialgrupperna ett och två i högre grad beroende av kapital an-
tingen för giftermål eller för att försörja sig om de förblev ogifta.⁶³

De konton som öppnades för barn varade förhållandevis länge – i genom-
snitt tolv år.⁶⁴ Mer än 40 procent av barnkontona avslutades först efter det att
kontohållaren uppnått myndig ålder och 20 procent av de tre kohorternas
barnkonton varade i mer än 20 år. Detta visar att de sparade medlen skulle
utgöra en grund inför vuxenlivet. Flera av kontohållarna fortsatte att spara i
sparbanken även som vuxna.

”Långsiktiga sparbankssparare”

I Philadelphia Saving Fund Society 1850 var sparandet regelbundet på näs-
tan samtliga konton under de första åren. Det fanns ingen skillnad i hur man
sparade på de konton som varade endast en kort tid jämfört med dem som
varade under en längre tidsperiod. Alter, Goldin & Rotella menar att de indi-
vider som kunde fortsätta att spara på sina konton var personer som lyckades
överleva besvärliga ekonomiska perioder, medan däremot de mindre lycko-
samma individerna, tvingades att säga upp sina sparbankskonton.⁶⁵ Gällde
detta även de kontohållare som behöll sina konton i Falu stads sparbank?
Nedan studeras de kontohållare som behöll sina konton i 25 år och längre för
att avgöra om och i så fall hur de skilde sig från övriga sparbankssparare.
Dessa kontohållare benämns långsiktiga sparare.⁶⁶

Något fler kvinnor än män var långsiktiga sparare (se tabell 5.11). De
långsiktiga kontohållarna kom från samtliga fyra socialgrupper, men störst
antal kom från socialgrupp två och fyra.⁶⁷ Jämförelsevis fler individer ur de

⁶³ Allt fler av medelklassens döttrar förblev ogifta under 1800-talet. Detta var ett problem då
deras försörjningsmöjligheter ansågs mer begränsade än för arbetarklassens kvinnor. Carlsson
(1977).

⁶⁴ Det fanns inga större skillnader i hur länge flickor respektive pojkar i de tre kohorterna hade
kvar sina sparbankskonton, med undantag av 1830–1833 års kohorts ”pojkkonton” som va-
rade i genomsnitt nio år.

⁶⁵ En slutsats som George Alter, Claudia Goldin och Elyce Rotella drar är att individer som
sparade under en period som översteg tolv år förefaller att ha sparat med avsikt att ackumulera
ett reservkapital inför sjuk- och ålderdom. Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 752–760.

⁶⁶ Även individer som sparade under en kortare tid än 25 år kan ha sparat långsiktigt. Benäm-
ningen långsiktighet används i detta sammanhang för att särskilja de kontohållare som spa-
rade under 25 år eller mer från övriga sparare.

⁶⁷ Under den tid som sparbanksspararna hade konto i Falu stads sparbank förekom det att de
kunde byta civilstånd och yrke. De långsiktiga spararna i de tre kohorterna har följts över tid
för att se om individerna bytte socialgruppstillhörighet. Det visar sig att socialgruppsbyten
sällan gjordes och när så förekom var det män i hantverksutbildning som gavs mästartitel eller
pigor gifte sig med gårdsägare. Vanligtvis kvarstod man dock i den socialgrupp man var född,
som kamrersdottern som gifte sig med en kamrer och fabriksörsonen som blev doktor. Den
sociala rörligheten under tidsperioden behandlas av exempelvis Irene Artaeus. Hon visar att
det fanns en viss social mobilitet nedåt för kvinnor under 1800-talets första hälft. Artaeus
(1992), s. 66–79. Se även Matović (1984), s. 239–240.

Tabell 5.11 *Långsiktiga kontohållare: kvinnor och män i antal samt andel av den egna socialgruppen 1830–1833, 1855 och 1880, i stycken och procent*

Kohort	Antal		Andel		Andel av den egna socialgruppen			
	kvinnor	män	kvinnor	män	1	2	3	4
1830–1833	12	12	4	4	14	15	15	6
1855	17	9	12	7	17	27	13	15
1880	14	11	9	7	14	15	12	19

Källa: Se tabell 5.10.

mer bemedlade grupperna i 1830–1833 års kohort fortsatte att spara i minst 25 år. Under senare delen av 1800-talet härrörde en växande andel av spararna från socialgrupp fyra, vilkas ekonomiska förutsättningar för att spara torde ha förbättrats i samband med den ekonomiska tillväxten vid denna tid.

De långsiktiga sparbanksspararna bestod av naturliga skäl i huvudsak av individer som ännu inte hade fyllt 46 år, men några fruar och änkor var äldre då de öppnade konto i sparbanken och trots sin ålder använde de aktivt sina sparkonton under 25 år. Dessa kvinnor tillhörde socialgrupp ett och två. Även den femtedel av de långsiktiga spararna som öppnat konton som barn, kom i huvudsak från socialgrupp ett och två. Av dessa var två av tre flickor. De kvinnliga långsiktiga spararna utgjordes i övrigt av flera individer i åldersgruppen 26–35 år då de öppnade sparbankskonto, varav nästan samtliga var pigor eller mamseller.⁶⁸ De manliga långsiktiga spararna var ofta yngre, 15–25 år, då de öppnade ett sparbankskonto.

De långsiktiga spararna skilde sig något från övriga kontohållare i sättet att spara. Ofta var det frågan om ett sparbeteende med viss regelbundenhet som etablerades redan under sparbankskontots första år. En eller ett par insättningar som nådde maximalt tillåtna insättningsbelopp under året gjordes av individer ur de övre socialgrupperna, medan ett idogt vecko- eller månadssparande karakteriserade pigorna och arbetarnas insättningar i 1830–1833 års kohort. Uttag undveks generellt och förekom framförallt efter många års sparande. De långsiktiga spararna i 1880 års kohort visade överlag en större idoghet i sitt sparbeteende än genomsnittsspararen. Då beloppen, liksom att även insättningstillfället under året, varierade förefaller dessa individer ha satt in det överskott som de lyckades undanhålla för tillfället. För 1855 års kohort syns inga tydliga skillnader i sparbeteende från det som gällde övriga kontohållare detta år. Kanske har det sin förklaring i att de ekonomiska nedgångsperioderna 1857 och 1867 drabbade alla kontohållare, även de som försökte ha ett långsiktigt sparande.

⁶⁸ Flertalet kvinnor (vanligtvis tjänstefolk) i sparbanken i Philadelphia år 1850 använde sparbankssparandet för att spara under en längre tidsperiod, då få andra institutionella alternativ för sparande fanns för dessa kvinnor. De manliga sparbanksspararna flyttade istället, i större utsträckning än kvinnorna, sina tillgångar mellan olika former av sparande under livstiden och sparbankens inlåningsmöjligheter nyttjades som en del i denna strategi. Alter, Goldin & Rotella (1994), s. 759–760.

Då sparandet generellt sett var ett aktivt sparande under större delen av 25 års perioden och uttagen var sparsamma, ökade de långsiktiga spararna sina sparmedel över tid och stora summor uppnåddes på kontona. Dessa belopp motsvarade många gånger flera årslöner för en arbetare.

Sammanfattningsvis kan konstateras att barn och äldre kvinnor i de mer bemedlade grupperna var något överrepresenterade bland de långsiktiga spararna i förhållande till deras andel av undersökningspopulationen. Män ur socialgrupp fyra var däremot underrepresenterade. I övrigt fanns en förhållandevis god överensstämmelse mellan de långsiktiga sparbanksspararna och de tre kohorterna i åldersstruktur och kön. Däremot skilde sig Falusparbankens långsiktiga sparare något från övriga sparare genom att överlag visa på ett mer regelbundet sparande över tid. Denna skillnad fanns inte bland de amerikanska kontohållarna som nämndes inledningsvis i detta avsnitt.

Sammanfattning och slutsatser

Falu stads sparbanks inlåningsmöjligheter nyttjades från början av samtliga samhällsskikt. Majoriteten sparare kom emellertid från de arbetande och tjänande grupperna, det vill säga de grupper som sparbanken vände sig till. Även mer ekonomiskt starka individer öppnade konton efterhand som det filantropiska inslaget minskade och sparbanken fick mer karaktär av en sparinrättning i vidare bemärkelse. Socialgrupp ett öppnade i huvudsak sparbankskonton för sina barn och ungdomar, medan socialgrupp två och tre även såg sparbankssparandet som en möjlighet som vuxna.

En stor del av kontona i sparbanken varade endast en kortare period. Detta gällde främst för 1830–1833 års kontohållare, där mindre än hälften av kontona var kvar efter fem år. Betydligt fler av 1855 års kohort fanns kvar efter fem år (75 procent), medan 60 procent av de ursprungliga kontohållarna i 1880 års kohort hade kvar sina konton efter samma antal år. Huruvida kontohållaren tvingades att avsluta sitt sparbankskonto på grund av svårigheter att genomföra insättningar varje år, som reglementet krävde, eller om andra ekonomiska skäl orsakade uttagen går bara att spekulera i. Sannolikt valde en del individer att vid ett senare tillfälle öppna ett nytt konto i sparbanken.

De ekonomiska förutsättningarna för att spara förbättrades under andra hälften av 1800-talet. De största sparbeloppen fanns också hos 1880 års kohort. Fler individer med bättre möjlighet att undvara ett sparkapital fanns bland denna kohorts kontohållare, i och med att de ekonomiska förutsättningarna bland gemene man hade förbättrats. Majoriteten individer i de tre kohorterna hade emellertid förhållandevis små saldon i sparbanken.

För en del kontohållare ersatte sparbankskontot ett tidigare sparande och därmed kunde ett större belopp placeras i sparbanken vid ett och samma tillfälle. Fyra procent av 1830–1833 års kohort satte in maximalt tillåtna

belopp på sitt sparbankskonto, då kontot öppnades. En större andel, 15 respektive 12 procent, av 1855 och 1880 års kohorter uppnådde maximalt sparbelopp vid det tillfälle då de öppnade sparbankskonto. Taken för insättningar vid de tre tillfällena motsvarade lönen för respektive 95, 72 och 116 arbetsdagar för en manlig arbetare och var med andra ord betydande belopp.

Vanligtvis var insättningar små till storlek och det största antalet insättningar gjordes under sparkontots första år. En stor del av arbetarna i kopparhandlingen, hantverksgesäller och pigor bland 1830–1833 års kohort gjorde ofta vecko- eller månadsvisa insättningar. Denna regelbundenhet i insättningar förekom inte i lika stor utsträckning hos de två senare kohorterna. De regelbundna insättningarna var med stor sannolikhet en del i ett lönsparande.

Överlag var uttag sparsamt förekommande och detta kan tyda på att sparandet på kontot syftade till en kapitalackumulation över tid. Det uttag som gjordes i samband med kontots avslutande var ofta större än övriga uttag och kan ha använts för inköp av något slag eller för betalning av en skuld. 1880 års kontohållares uttagsbelopp var störst, då kohorten även hade de största sparbeloppen på sina konton. Individerna i denna kohort drog sig inte heller i lika stor utsträckning för att röra sina sparbelopp vid behov, jämfört med de två tidigare kohorterna. Sparkontot förefaller för denna kohort ha nyttjats mer för placering av det kapital som individen kunde undvara för ett sparande och mindre för ett traditionellt lönsparande.

De ekonomiska konjunkturerna påverkade sparförmågan såtillvida att insättningar minskade vid lågkonjunkturer och en del individer tvingades också att ta av sitt sparkapital. Detta drabbade flera av 1855 års sparare i samband med agrarkrisen 1867–1868. Några kontohållare fick svårt att spara och andra tog ut en del eller till och med alla sparmedel som fanns på sparbankskontot. Detta är en förklaring till varför 1855 års kohort hade en förhållandevis låg saldoutveckling.

Även de ekonomiska förutsättningarna under året påverkade sparförmågan. En betydande del av sparbankskontona öppnades i december månad och även många insättningar gjordes i denna månad i samband med att kontohållaren hade fått lön och en eventuell julbonus. Situationen var likartad i slutet av oktober, då tjänsteåret hade tagit slut och en del av tjänstefolkets lön betalats ut. Sannolikt valde en del individer att öppna ett sparbankskonto, då man skaffat en ny anställning. Även en för flera agrara löntagargrupper positiv löneutveckling under sommarmånaderna påverkade andelen nyöppnade sparbankskonton under året. Flera av de nyöppnade kontona kom från denna del av året, liksom en stor del av årets insättningar. Det omvända förhållandet gällde för uttagen, som var mer vanligt förekommande under vinterhalvåret. En del uttag användes troligen för inköp vid höstens och vinterns lokala marknadsdagar. Investeringar inför sommaren är en trolig förklaring till varför uttagen var många, medan insättningar var få i maj månad.

De många unga män som öppnade ett sparbankskonto hade, trots goda förutsättningar, ett lågt sparbankssparande. Istället var det medelålders män som stod för det mer omfattande sparandet. Dessa män kan antas ha haft de största inkomsterna, men även stora utgifter i de fall de hade familj. En del hushåll kan emellertid tänkas ha klarat av de initiala kostnaderna för ett hushållsbildande och därmed i större utsträckning ha haft möjlighet att avsätta kapital för ett sparande. Det är troligt att en del av dessa personers konton användes för ett hushållssparande.

Sparandet i sparbank förefaller att ha blivit en angelägenhet för flera familjemedlemmar och inte bara något som sköttes av hushållsföreståndaren i familjen. Allt fler kvinnor skaffade ett eget konto i sparbanken, samtidigt som det redan tidigt utbredda barnsparandet ökade ytterligare under slutet av 1800-talet. Sparbankssparandet gjorde det möjligt att placera och förränta även dessa individers små sparbelopp. Sparbankerna gav vidare kvinnor en viss möjlighet att styra över sina tillgångar vid en tid då detta var starkt beskuret i lag. Många kvinnor hade också ett omfattande sparbankssparande av en mer långsiktig karaktär och kunde, trots låga inkomster, uppnå betydande inbestående belopp över tid. Denna sparstrategi förefaller logisk om syftet var att spara för oförutsedda utgifter och för ålderdom, såväl som att spara inför exempelvis ett giftermål.

Uppemot hälften av kontona som öppnades för barn varade till myndig ålder, vilket visar att sparandet skulle utgöra en ekonomisk grund inför vuxenlivet. Flera barn fortsatte även att spara som vuxna. Att en stor andel av kontona upphörde innan barnen fått rätt att själva disponera sina konton, kan ha sin förklaring i att flera av föräldrarna hade begränsade möjligheter att spara och att de tvingades att använda barnens sparmedel under ekonomiskt besvärliga tider.

KAPITEL 6

Krediter för vem?

Den privata kreditmarknaden byggde ofta på en personlig relation av något slag. Sociala faktorer som släktskap, tillhörighet till en organisation eller anställning var viktiga förutsättningar för att överhuvudtaget få låna. Individens kreditvärdighet bedömdes ur såväl social som ekonomisk synvinkel. Alla individer torde därför inte ha haft lika goda förutsättningar att få lån. En stor del av de tillgängliga krediterna kan ha varit förbehållna en mindre grupp hushåll ur de övre sociala skikten och majoriteten hushåll kan antas ha haft mer begränsade möjligheter att få låna. I följande avsnitt undersöks om dessa antaganden också gällde för invånare i Falun under 1800-talet.

Det huvudsakliga syftet med detta kapitel är att analysera hur hushåll ur olika sociala grupper lånade på den lokala kreditmarknaden. Genom att undersöka hur hushållen lånade på den privata respektive den institutionella kreditmarknaden är det möjligt att diskutera hushållens möjligheter att er-hålla kredit under olika perioder.¹ Analysen utgår från det bouppteckningsmaterial som även användes i kapitel 4.² Innan undersökningen tar vid behövs emellertid en redogörelse för hur regleringen på kreditmarknaden såg ut samt vilka slag av krediter som användes under 1800-talet.

Kreditens olika sidor

De kreditbestämmelser som gällde under 1800-talets första hälft hade kodifierats i 1734 års lag, handelsbalken. Lagstiftningen gav uttryck för en önskan från statsmaktens sida att öka kreditsystemets flexibilitet och rättssäkerhet. I lagen fastställdes att den högsta tillåtna räntan som fick tas ut i samband med kreditgivning var sex procent. Vidare fastställdes hur en in-teckning skulle genomföras för att utgöra en creditsäkerhet. Dessa bestämmelser gällde inte bara för den institutionella delen av kreditmarknaden, utan avsåg även att

¹ En liknande undersökning har genomförts av Patrick Svensson där han studerar de skånska böndernas krediter och kreditgivare 1800–1870. Svensson (2001).

² Lagstiftning och praxis för upprättandet av bouppteckningar samt det i avhandlingen studerade bouppteckningsmaterialet behandlas utförligt i kapitel 4 samt i bilaga D.

reglera den privata marknaden.³ De båda marknaderna för krediter kom därmed att uppvisa flera likheter.⁴

På den institutionella kreditmarknaden användes en skriftlig skuldförbindelse som ett skuldbevis, en så kallad revers. Av reversen framgick låntagare, lånebelopp, löptid, räntenivå och tidpunkter för räntebetalningarna samt de säkerheter som fanns för lånet. Säkerheterna bestod av borgen (namnsäkerhet), garanti, pant i fast eller lös egendom och värdepapper eller varor (realsäkerhet). I huvudsak fanns två typer av lån; lån som amorterades och lån utan amortering. Lån utan amortering var exempelvis stående lån och dessa löpte tills vidare och upphörde först när någon av parterna så önskade. När så skedde skulle lånet återbetalas med ränta. Många gånger omställdes lånen efter löptidens slut. Omsättningen av lånen innebar att lån som hade kort löptid i praktiken löpte under en längre tidsperiod. I slutet av 1800-talet ökade andelen inteckningslån på den institutionella kreditmarknaden, då dessa uppfattades erbjuda en bättre säkerhet och därför innebar en mindre riskexponering för kreditgivarna. Tom Petersson menar att 1875 års inteckningsförordning medförde att inteckningsförfarandet förenklades, vilket troligtvis hade betydelse för denna utveckling.⁵

Vid sidan av den institutionella kreditmarknaden fanns en privat marknad för krediter. Till denna räknades alla de företag och privatpersoner som lämnade krediter i någon form. De privata krediterna kunde vid denna tid delas in i två huvudsakliga kategorier; reverslån, eller som Christer Persson valt att kalla dem ”rena lån”, och handelskrediter.⁶ Reverslånen på den privata kreditmarknaden fungerade i huvudsak enligt samma principer som tillämpades på den institutionella delen av kreditmarknaden. Avvikelser kunde dock förekomma vad gällde krav på säkerhet, återbetalnings- samt räntevillkor för lånet beroende på långgivarens och låntagarens relation. Vidare kan utbud och efterfrågan på krediter antas ha påverkat de villkor som krävdes för ett lån. Reverserna fungerade som värdepapper och utgjorde därmed en form av kapitalplaceringar som kunde ersätta kontanter. Reverserna var även möjliga att överlåta eller sälja. Detta ökade inte bara flexibiliteten på

³ Kreditbestämmelserna i handelsbalkens nionde kapitel i 1734 års lag sammanfattas i Ågren (1992), s. 46–50. Se även *Sveriges Rikes Lag gillad och antagen på riksdagen år 1734* (1981).

⁴ Ytterligare exempel på likheter lyfts fram av Ingemar Nygren som menar att bankernas användande av namnsäkerhet, antingen i form av vanlig borgen eller mot revers, var en anpassning till den icke institutionella kreditmarknaden. Genom att banker och sparbanker under lång tid i huvudsak använde sig av reverser som säkerhet blev utlåningen indirekt en form av diskontering av reverser. Inom affärsbanks- och sparbankssektorn blev det vanligare att använda sig av realsäkerhet istället för namnsäkerhet vid kreditgivning under 1800-talets andra hälft. Nygren (1981), s. 48; Petersson, T. (2001), s. 76–77 och Hellgren (2002), s. 79–80.

⁵ ”Revers” (1993), *NE*; Petersson (2000), s. 29; Sjölander (1996); Sjölander (2003), s. 106–109; Hellgren (2002), s. 48–49 och Hellgren (2003), s. 109–110.

⁶ Liknade indelningar för att kategorisera krediterna på den privata kreditmarknaden används av Persson (1992), s. 247; Svensson (2001), s. 135 och Lindgren (2002), s. 823.

kreditmarknaden, utan gjorde också dessa skuldbevis attraktiva. Den privata utlåningen var framförallt ekonomiskt motiverad, då kreditgivaren gavs en möjlighet att få avkastning på det egna (spar)kapitalet.

Handelskrediterna bestod av varu-/leverantörsskulder och av tjänste-/kontoskulder. Säkerheten och garantierna för dessa krediter bestod i att de båda parterna hade en fungerande relation och ett ömsesidigt intresse av att fortsätta det ekonomiska utbytet för att därmed, på samma sätt som för reverslånen, minska transaktionskostnaderna och riskerna. Handelskrediterna bokfördes många gånger i löpande räkning och denna kreditgivning till kunder innebar en risk. Att handelsmän gick i konkurs var också relativt vanligt under denna tid.⁷ I den agrara ekonomin användes, som nämndes redan i kapitel 2, den löpande räkningen även för att jämföra anställdas arbetsprestation mot de uttag av bland annat varor och pengar som den anställde gjorde hos arbetsgivaren.

Hushållens skulder och kreditmarknaden

I detta avsnitt studeras faluhushållens skuldsättning utifrån bouppteckningsmaterial från perioden 1820–1902. Liksom i kapitel 4 analyseras samtliga bouppteckningar som inkom till Falu rådhusrätt och magistrat under åren 1820–1822, 1840–1842, 1860–1862, 1880–1882 samt 1900–1902 – totalt 605 bouppteckningar.⁸ Från detta källmaterial hämtas uppgifter om hushållens samtliga skulder, framför allt rörde det sig om skulder till namngivna personer. Dessa skulder benämns fortsättningsvis privata skulder. Den andra kategorin av skulder bestod av skulder i olika kreditinrättningar och kallas fortsättningsvis institutionella skulder. En mindre andel av de avlidna hade också en obetald skatteskuld (så kallade kronoutskylder). I nästan samtliga bouppteckningar fanns uppgifter om begravningskostnaderna. Därtill kommer att alla bouppteckningar hade uppgifter om vilka bouppteckningsavgifter som hade erlagts. I undersökningen exkluderas emellertid de skulder som uppkommit efter dödstillfället, då det är skuldsättningen under den boupptecknade individens livstid som ska belysas.

Hushållens skulder

Ur tabell 4.4 kunde utläsas att runt en femtedel av de boupptecknade hushållen under samtliga studerade år hade skulder som översteg tillgångarna vid dödstillfället. Vidare kunde en hierarkiskt ordnad skiktning urskiljas i tabell 4.5 vad gällde vilka hushåll som var nettolåntagare under olika perioder 1820–1902. Under första hälften av 1800-talet var andelen nettolåntagare

⁷ Se kapitel 3. Se även till exempel Petersson, C. (2001), s. 94–98.

⁸ Antalet bouppteckningar från respektive år framgår av tabell 4.1.

störst bland socialgrupperna ett och två, medan andelen nettolåntagare var största bland socialgrupp tre under andra hälften av 1800-talet. Åren 1900–1902 var andelen nettolåntagare istället störst bland socialgrupp fyra. Den ökade andelen skuldsatta hushåll ur de lägre socialgrupperna tyder dels på att det fanns ett kreditbehov, dels på att lånemarknaden successivt öppnades upp för allt fler hushåll. Analyser av detta kommer att fördjupas i återstoden av detta kapitel.

Utifrån bouppteckningsmaterialet framkommer att hushåll med en eller flera skulder var mer regel än undantag och under perioden som helhet hade två av tre hushåll skulder vid dödstillfället (se tabell 6.1). Liksom i kapitel 4 avviker resultatet för åren 1860–1862 från vad som skulle kunna förväntas och andelen hushåll med skulder var något mindre under dessa än övriga år. Detta kan ha berott på att den ekonomiska tillbakagången under de föregående åren resulterade i en minskning av antalet utestående krediter.

Endast en mindre andel av hushållen hade lån i stadens kreditinrättningar före andra hälften av 1800-talet (se tabell 6.1). Först 1900–1902 hade en tiondel av hushållen ett eller flera lån hos någon institutionell kreditinrättning. Denna ökning kan ha berott på att ytterligare kreditinrättningar valde att etablera verksamhet i Falun under 1800-talets sista år och att konkurrensen innebar att utbudet av krediter ökade. Det kan också vara ett resultat av att framför allt bankerna blivit accepterade av en bredare grupp individer, vilka tidigare enbart använt sig av privata krediter. Av bouppteckningsmaterialet framgår att hushållens genomsnittliga skulder steg under perioden 1820–1902 som helhet. En ökad skuldsättning hos befolkningen under andra hälften av 1800-talet har även påvisats i tidigare forskning.⁹

Vilka hushåll var det som hade skulder och fanns det likheter mellan olika hushålls skuldsättning? Det visar sig att majoriteten hushåll i samtliga sociala skikt var skuldsatta, men att hushåll tillhörande socialgrupp fyra inte riktigt lika ofta hade skulder (se tabell 6.2). Hushåll tillhörande socialgrupp ett och två bedrev många gånger någon form av näringsverksamhet, vilket kan

Tabell 6.1 *Andelen med skulder och skuldernas fördelning på privata respektive institutionella kreditgivare 1820–1902, i procent*

	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
Andel individer med skulder	68	67	62	65	68
till privata kreditgivare	68	67	60	65	67
i kreditinrättning	1	4	4	5	10

Källa: Bouppteckningar och arvsakten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvsakten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

⁹ Persson (1992), s. 250–253 och Köll (1983), s. 231, not 22.

Tabell 6.2 *Andel med skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, i procent*

Socialgrupp	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
1	75	50	62	69	80
2	68	68	65	67	82
3	78	80	93	83	63
4	61	65	53	62	62

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

förklara varför de var skuldsatta vid dödstillfället. Skuldsättningen bland socialgrupp tre, kvalificerade yrkesarbetare, är något svårare att förklara. Troligt är att dessa hushåll, i större utsträckning än hushåll tillhörande socialgrupp fyra, hade förutsättningar att erhålla kredit då de kan ha ansetts ha haft större återbetalningsförmåga. Åren 1900–1902 var andelen hushåll med skulder i socialgrupp tre inte lika stor som tidigare utan närmade sig socialgrupp fyra. Samtidigt vet vi, utifrån tabell 6.1, att andelen hushåll med skulder totalt sett inte minskade vid denna tid. Detta kan tyda på att det inom socialgrupp tre fanns de som 1900–1902 inte hade behov av att låna i samma utsträckning som tidigare, då de kan förmodas ha fått en bättre ekonomisk ställning. Även de hushåll bland socialgrupp tre som snarare liknade socialgrupp fyra kan ha påverkat utfallet i så måtto att de tillhörde en grupp av hushåll som hade svårt att få låna över huvud taget.

De genomsnittliga skuldbeloppen ger oss ytterligare information om de olika socialgruppernas skuldsättning. Under perioden 1820–1902 syns ett tydligt hierarkiskt mönster, där hushåll tillhörande socialgrupp ett hade de största skulderna, socialgrupp två de näst största skuldbeloppen och så vidare (se tabell 6.3). I slutet av perioden var det dock hushåll tillhörande socialgrupp två som hade de största skuldbeloppen. Detta överensstämmer väl med tidigare resultat. Exempelvis visar Sigvard Montelius att handelsmän och ämbetsmän hade en betydande skuldsättning i Västerås 1840–1859.¹⁰ Utifrån tabell 6.3 framgår att den omfattande förekomsten av skulder hos socialgrupp tre i Falun var på mindre genomsnittliga belopp än vad boupptecknade bland socialgrupperna ett och två hade. Däremot var skulderna större än socialgrupp fyras. Detta styrker ett antagande om att hushåll tillhörande socialgrupp tre kan ha haft större förutsättningar för att låna än hushåll tillhörande socialgrupp fyra.

¹⁰ Montelius (1993), s. 536–539.

Tabell 6.3 *Skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

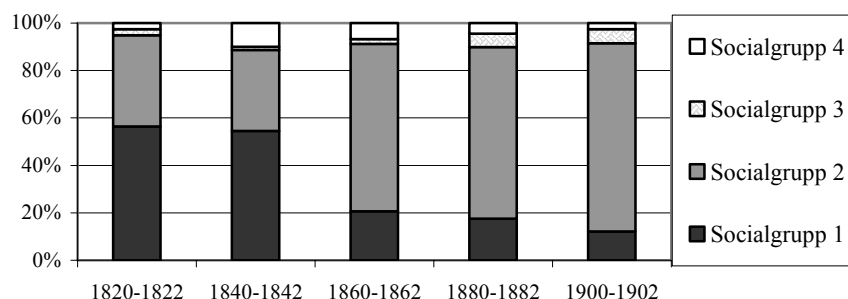
År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median	Medel- värde	Median
1820–1822	10 450	4 907	2 114	1 091	828	880	170	152
1840–1842	9 570	14 329	1 873	2 029	147	112	379	77
1860–1862	3 400	1 375	3 232	467	125	117	154	80
1880–1882	4 111	2 275	7 789	468	786	183	317	139
1900–1902	6 120	1 452	10 579	1 025	1 245	293	403	147

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.
Minimal- och maximalvärde framgår av bilaga D, tabell D10.

Förändringarna i de olika socialgruppernas skuldsättning syns än mer tydligt när hushållens samtliga skulder redovisas i diagram 6.1. Av diagrammet framgår att socialgrupp ett hade nära 60 procent av de sammanlagda skulderna under 1800-talets första hälft, men bara cirka 20 procent under seklets andra hälft. Samtidigt ökade skulderna för socialgrupp två. Åren 1900–1902 hade dessa uppemot 80 procent av skulderna i bouppteckningsmaterialet. Möjligheterna att driva ett företag och att kunna expandera verksamheten kan ha förbättrats i samband med att den institutionella kreditmarknaden i Falun utökades med ytterligare aktörer under 1800-talets sista decennium. Den tilltagande konkurrensen på utlåningsmarknaden för krediter kan ha varit särskilt gynnsam för den framväxande borgarklassen. Huruvida detta var fallet behandlas längre fram i detta kapitel. Först följer en diskussion kring skuldsättningens ekonomiska och sociala betydelse för hushållen med syfte att vidare analysera den relativt utbredda skuldsättningen bland hushållen och särskilt förekomsten av privat skuldsättning.

Diagram 6.1 Det totala värdet på skulderna fördelat på socialgrupp 1820-1902, i procent

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Skuldsättningens ekonomiska och sociala funktion

En del forskare hävdar att lån mellan hushåll i den traditionella ekonomin inte bara utgjorde en ekonomisk nödvändighet, utan att de också fyllde en social funktion då de knöt personer närmare varandra och framkallade en känsla av trygghet.¹¹ Krediter kan även ha varit ett sätt att skapa kontakter mellan olika individer och utvecklas till en affärsrelation. Skuldsättningen kunde samtidigt innebära att den ene parten hamnade i en beroendeställning. Detta borde dock ha varit som mest uttalat bland de individer som lånade av exempelvis arbetsgivare eller andra personer som man hade ett underordnat förhållande till.

Den privata kreditgivningen grundades i stor utsträckning på ett ömsesidigt förtroende. En person kunde därför både vara borgenär till en person och gäldenär till en annan, vid samma tidpunkt.¹² Som en konsekvens av att den privata kreditgivningen grundades på bedömningar om låntagarens kreditvärdighet, var antalet transaktioner över sockengränserna begränsat. Om det förekom panter i samband med kreditgivningen, så ökade deras värde i proportion till det geografiska avståndet mellan borgenär och gäldenär.¹³ Detta var ett sätt att hantera riskerna med kreditgivningen.

Skuldsättningens sociala och ekonomiska funktion kan belysas med hjälp av skulder och fordringar från enskilda bouppteckningar. Det visar sig då att fordringar inte alltid drevs in vid behov av kapital, utan istället tog fordringsägaren egna lån. Sture Martinuis menar att detta berodde på att man inte ville framkalla oro, utan istället ville behålla stabiliteten på den privata kreditmarknaden i lokalsamhället. Många av lånen i den agrara ekonomin löpte vidare under en relativt lång tidsperiod, åtminstone upp till tio år och kunde omförhandlas. Amorteringar förefaller ha varit sällsynta.¹⁴

De boupptecknade i Falun 1820–1902 hade som konstaterats både skulder och fordringar och liksom tidigare forskning visat var detta något som ökade under senare delen av 1800-talet (se tabell 6.4).¹⁵ Exempelvis hade postinspektör Wigander privata fordringar på 170 000 kronor samtidigt som han hade en skuld i Kopparbergs enskilda bank på närapå 15 000 kronor och därtill privata skulder på drygt 10 000 kronor 1861. Liknande förhållande gällde för den 81-årige bruksägaren Daniel Eggertz som 1901 hade privata

¹¹ Hanssen (1952), s. 38–44; Ågren (1992), s. 31–33; Perlinge (1991), s. 3 och Ihlis-Pettersson (2001), s. 37–38.

¹² Hasselberg (1998), kapitel 4.

¹³ Hellgren (2003), kapitel 6 och Perlinge (1991), s. 11.

¹⁴ Martinuis (1970), s. 137; Ihlis-Pettersson (2001), s. 13–19; Hellgren (2003), s. 68 och Perlinge (1991), s. 11.

¹⁵ I bouppteckningar från Djura församling i Leksands socken 1850–1895 hade 21 procent av hushållen både skulder och fordringar (exkluderat bankfordringar). Bland de boupptecknade i Sala hade 13 procent 1860 och 28 procent 1900 både skulder och fordringar av något slag. Ihlis-Pettersson (2001), s. 13–19 och Hellgren (2003), s. 68.

Tabell 6.4 *Andel med privata skulder och privata fordringar 1820–1902, i procent*

	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
Utan skuld eller fordran	29	20	30	18	11
Enbart skulder	39	44	39	38	31
Enbart fordringar	4	14	9	14	18
Både skuld och fordran	28	21	22	29	40
S:a	100	100	100	100	100

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

fordringar på cirka 17 000 kronor samtidigt som han hade en banksskuld på 1 200 kronor (se tabell 6.7). Detta resultat styrker antagandet om att krediter inte bara var en ekonomisk nödvändighet, utan även hade en social funktion.

Så gott som samtliga hushåll hade skulder till handlare. Mer bemedlade personers handelskrediter uppgick till större belopp och var fördelade på ett flertal olika affärsidkare. Mindre bemedlades skulder bestod vanligtvis av en eller ett fåtal handelskrediter som hushållet hade till en eller ett par handlare i staden. Utöver dessa hade de mindre bemedlade ytterligare ett par eller några skulder till andra fordringsägare. Detta gällde hela perioden 1820-1902.

Hushållen i socialgrupp ett och två hade i genomsnitt ett betydligt större antal skulder än socialgrupp tre och fyra. Bland hushållen i socialgrupp två återfanns flera företagare, varav många var handlare, och dessa hade relativt stora skulder. Företagarnas skulder, liksom fordringar, avspeglade i realiteten den boupptecknades affärsverksamhet samt användandet av handelskrediter i det ekonomiska utbytet mellan parter. Karakteristiskt för majoriteten av bouppteckningarna efter handlare var att antalet skulder (och även antalet fordringar) var mycket stort och skulderna översteg vanligtvis fordringarna.

Storleken på skulderna ger ytterligare möjlighet att diskutera vad krediten avsåg. Majoriteten hushåll hade under samtliga studerade årer sammantagna skulder på mellan 100 och 500 kronor. En stor andel av skulderna var dock på mindre belopp. Detta ska jämföras med att årslönen för daglönearbetare i länet var runt 300 kronor 1820 och 640 kronor 1900¹⁶ (se tabell 6.5).

Att en del hushåll hade flera långgivare berodde med stor sannolikhet på att dessa efterfrågade skilda slag av krediter för olika behov. Ytterligare en förklaring är att den enskilde kreditgivaren hade restriktioner vad gällde kreditens storlek, säkerhet och villkor i övrigt. Detta innebar att en låntagare kunde behöva vända sig till flera kreditgivare för att tillgodose sitt kreditbehov.

¹⁶ Antalet arbetsdagar antas ha varit 300 stycken på ett år. Larsson (1986), s. 141. Detta innebär att årslönen (300 arbetsdagar multiplicerat med det genomsnittliga dagspriset omräknat i 1861/1870 års fasta priser) för daglönearbetare i Kopparbergs län 1820 beräknas till cirka 300 kronor samt år 1900 till cirka 640 kronor. Jörberg (1972), s. 597 och 603.

Tabell 6.5 *De sammanlagda skulderna i enskilda bouppteckningar fördelade efter storlek 1820–1902, i procent och fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

Skuldbelopp	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
≥10 001	8	6	3	3	7
5 001–10 000	2	-	1	4	7
1 001–5 000	24	22	10	14	12
501–1 000	6	6	6	8	11
101–500	35	30	31	38	26
51–100	7	13	19	16	12
1–50	18	23	30	17	25
S:a	100	100	100	100	99

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Därigenom kunde låntagaren sammantaget låna större summor än vad som hade varit möjligt hos en enda kreditgivare. Detta gjorde det också möjligt att kringgå problemet med att säkerheterna inte alltid hade ett reellt värde vid denna tid. Ett liknande resonemang för Christer Persson, som menar att den ökade skuldsättningen under senare delen av 1800-talet möjliggjordes genom att låntagarna sökte upp flera privata såväl som institutionella kreditgivare.¹⁷

Det är, som tidigare nämnts, möjligt att urskilja en viss marknadsmässig och riskrelaterad bedömning bakom de villkor man angav för ett privatlån. Exempelvis hade bruksägaren Daniel Eggertz 13 stycken utestående fordringar till fem respektive sex procents ränta. Skillnaderna i räntenivåerna kan ha berott på att lånen hade tagits vid olika tillfällen, men kan även ha utgått från en bedömning av låntagarens möjlighet att fullfölja sin del av kontraktet, det vill säga betala tillbaka lånet. Personliga relationer, som exempelvis släktskap, kan ha spelat roll för de villkor som gavs i samband med att en kreditrelation uppstod. Det är också rimligt att anta att stora lånebelopp hade en högre ränta (än mindre belopp) då de innebar ett större ekonomiskt risktagande för kreditgivaren.

Ytterligare en fråga som kan ställas i detta sammanhang är om de räntenivåer som användes på den privata lånemarknaden vid denna tid var oskäligt höga, något som ibland hävdas.¹⁸ I bouppteckningsmaterialet redovisas ränteuppgifterna endast i ett mindre antal fall. Av bilaga D, tabell D9 framgår att flera av hushållens privata fordringar 1900–1902 utgick mot fem eller sex procents ränta. I några fall fanns ränteuppgifter också för de privata skulderna. Detta gällde vid ett tillfälle under 1860–1862 (fem procent) samt

¹⁷ Persson (1992), s. 250–253.

¹⁸ I exempelvis Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser från 1800-talets mitt hävdas att ocker förekommit på en del platser i äldre tider. Utterström (1957), s. 612.

1880–1882 (sex och sju procent) och 1900–1902 (fem respektive sex procent). Räntevillkoren förefaller på den privata lånemarknaden i huvudsak ha varit i paritet med de räntenivåer som gällde på den institutionella kreditmarknaden vid samma tidpunkt, något som även framkommit i tidigare forskning.¹⁹ Att räntenivån inte var oskäligt hög före räntans frisläppande 1864 är rimligt, då en otillbörligt hög räntenivå var straffbart. Den räntenivå som tillämpades var inte bara ett utslag av anpassning till det lagstiftade rëntetaket, utan sågs med stor sannolikhet som en skälig marknadsräntenivå av båda avtalande parterna. Detta antagande styrks av att man även efter att det sexprocentiga rëntetaket formellt hade släppts 1864 i huvudsak förfaller ha hållit sig till denna nivå.

Var kunde man låna?

Den institutionella kreditmarknadens genombrott har i tidigare forskning ansetts vara en konsekvens av 1857 års finanskris som tvingade fram reformer på kreditmarknaden. Den ekonomiska krisen under slutet av 1850-talet innebar att förtroendet för de privata aktörerna på kreditmarknaden urholkats.²⁰ Genombrottet för den institutionella kreditmarknaden förefaller inte ha innefattat hushållssektorn. I kapitel 4 framgick att den institutionella kreditmarknaden före 1900–1902 bara hade en mindre andel av den totala kreditgivningen till hushållen i Falun. Även tidigare forskning visar att den institutionella kreditmarknaden endast tillhandahöll en mindre del av hushållens krediter ännu under 1800-talets andra hälft. Exempelvis uppskattar Sture Martinius kreditinstitutens del i finansieringen av jordbruket på Skaraborgs slättbygd runt 1860 till cirka tio procent, medan i huvudsak övrigt kapital kom från personer tillhörande den agrara sektorn. Anu-Mai Köll beräknar den institutionella utlåningen på landsbygden i västra Södermanland under 1860- och 1880-talen till en respektive två procent. Handlare och andra personer bland den jordbrukande befolkningen stod för återstoden av krediterna.²¹

Även Christer Persson menar att privata lån bönder emellan spelade en viktig roll på den småländska landsbygden långt in på 1800-talet, medan institutionella lån sällan förekom. En stor del av de institutionella lånen kom

¹⁹ Uppgifter om ränta och räntenivå redovisas endast i begränsad utsträckning för de privata skulderna även i annat bouppteckningsmaterial. I exempelvis Djura församling, Leksands socken, 1850–1895 förekom den sexprocentiga nivån i de fall ränta redovisades. Detta gällde även i bouppteckningsmaterial från Skaraborgs län runt åren 1830 och 1860. I Sala uppgick räntan, i de fall den redovisades i inteckningsmaterial, till sex och i några fall till fem procent 1860–1910. Ihlis-Pettersson (2001), s. 31; Martinius (1970), s. 137 och Hellgren (2003).

²⁰ Reformerna ledde till omfattande förändringar inom bankväsendet som helhet. Nygren (1981), s. 13–14, 56–57 och 110.

²¹ Martinius (1970), s. 149–153 och Köll (1983), s. 64–66.

från kassor av olika slag, särskilt fattigkassan. Lån från kassorna försvann inte efter det att Östgöta hypoteksförening hade etablerats 1845, utan kassorna fortsatte sin utlåning ofta av mindre belopp. Hypotekslånen var på större summor och finansierade investeringar inom jordbruket.²²

Den privata kreditmarknaden dominerade även på landsbygden i Skåne mellan 1800 och 1870. Patrick Svensson beräknar att endast 15 procent av böndernas lån hade institutionella kreditgivare och av dessa var hypoteksföreningar och sparbanker de viktigaste kreditgivarna.²³

Även i städerna dominerade den privata kreditgivningen ännu under sent 1800-tal. Håkan Lindgren visar med exempel från Kalmar att den privata kreditgivningen i början av 1840-talet var fyra gånger större än den institutionella kreditgivningen. Den privata kreditmarknaden dominerade även i början av 1870-talet, då 76 procent av krediterna var av detta slag. Först 1901–1905 utgjorde de privata lånen mindre än hälften, eller 45 procent av krediterna i Kalmar. En liknande utveckling konstaterar Hilda Hellgren för kreditmarknaden i Sala. Här hade de privata krediterna cirka 90 procent av marknaden 1860. År 1910 var motsvarande siffra drygt 30 procent.²⁴ Privata och institutionella kreditgivare förefaller med andra ord ha fungerat parallellt under hela 1800-talet.

Vilka kreditmöjligheter hade då hushållen på den privata kreditmarknaden och vilka fick låna hos de institutionella kreditgivarna? I återstoden av detta kapitel analyseras hushållens möjligheter att få lån och hur detta förändrades då allt fler institutionella kreditinrättningar etablerades i Falun.

Kreditmarknaden i Falun

Vid sidan av privatpersoners kreditgivning (som har behandlats i kapitel 4 samt ovan) fanns det ytterligare alternativa kreditmöjligheter för hushållen. För att få en uppfattning om vart hushållen i övrigt vände sig för att låna redovisas samtliga företag och allmänna inrättningar som de boupptecknade hade lån i under perioden 1820–1902 i tabell 6.6, medan de kreditinstitut som hushållen hade lån i under motsvarande period framgår av tabell 6.7.

Två slag av kreditgivare urskiljs i tabell 6.6 för första hälften av 1800-talet. Dessa utgjordes av företag och inrättningar av i huvudsak social karaktär. Exempelvis hade borgmästare Linde och bergsrådman Fallström under åren 1821 respektive 1841, skulder till flera typer av inrättningar. Individernas titlar och namnen på inrättningarna antyder att skulderna inte behöver ha varit ett lån, utan att det också kan ha handlat om att personen tagit på sig att förvalta inrättningens kapital, eventuellt utifrån ett visst egenintresse. Troligtvis hade dessa personer också en central position i dessa

²² Persson (1992), s. 253.

²³ Svensson (2001), s. 186–190.

²⁴ Lindgren (2002), s. 825–829 och Hellgren (2003), s. 56–59.

Tabell 6.6 *Samtliga skulder till företag och inrättningar 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

Företag/organisation	Låntagarens titel	Socialgrupp	Skuldbelopp
<u>1820–1822</u>			
Falu gruva	Änka gruvarbetare	4	51
Dövstummeinstitutionen i Falun	Gruvarbetare	4	26
Falu trivialskola	Rektor	1	2 692
Disponentverket	Gruvstigare	4	249
Serafimerorden	Regementsläkare	1	861
Fattigvårdsinrättningen i Falun	Borgmästare	1	691
Kyrkan	Borgmästare	1	8
Fattigmedel	Borgmästare	1	22
<u>1840–1842</u>			
Falu gruva	Sjuderiarbetare	4	Enligt bok
Fattigvårdsinrättningen i Falun	Överauditör/bergsrådman	1	1 647
<u>1860–1862</u>			
-			
<u>1880–1882</u>			
Dalaregementets officerskårkassa	Läroverksadjunkt	2	579
Stora Kopparbergs Bergslag	Löjtnant/kassör i företaget	2	260
Fattigvårdsstyrelsen	Änka efter bergslagsarbetare	4	417
Bergslagets sjukkassa	Fru till bergslagsarbetare	4	28
Fattigvården	Skrivare	3	85
Fattigvårdsstyrelsen	Fru till bagare/fältskär	3	633
Bergslagets understödskassa	Gruvarbetare	4	12
Fattigvården	Jungfru	4	1 103
<u>1900–1902</u>			
Fattigvården	Änka	4	1 058
Kyrkkassa	Rättare	2	390
Bergslagets sjuk- och begr.kassa	Gruvarbetare	4	29
Bergslagets sjuk- och begr.kassa	Åkare	3	117
Fattigvården	Änka	4	101
Fattigvården	Änka	4	146
Fattigvården	Arbetare	4	514
Dalaregementets musikkassa	Änkefru	?	1 463
Fattigvården	Ogifta	4	582
Fattigvården	Fru till barberare	3	200
Fattigvården	Snickare	3	50
Bergslagets sjuk- och begr.kassa	Fanjunkare	3	29
Stora Kopparbergs Bergslags AB	Gruvarbetare	4	117

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Skuldsättningen till handlare ingår inte i tabellen.

inrättningar, vilket var brukligt för män i deras ställning vid denna tid. Att inte sådana slag av krediter återfanns under 1800-talets andra hälft stärker antagandet om att dessa personer hade förvaltningsuppdrag. Möjligheten att placera kapital i stadens kreditinrättningar hade vid denna tid utvecklats påtagligt.

Övriga låntagare som återfinns i bouppteckningsmaterialet under 1800-talets första hälft var arbetare och dessa hade i huvudsak en skuld till arbets-

givaren. Inget hushåll hade 1860–1862 skulder till företag eller institutioner (se tabell 6.6). Detta kan ha varit en konsekvens av att dessa aktörer inte hade samma möjligheter att ge lån i samband med lågkonjunkturer.

Åren 1880–1882 och 1900–1902 kom de boupptecknades lån till större del från olika kassor som gav lån till behövande ur socialgrupp tre och fyra. Dessa hushåll hade troligtvis begränsade möjligheter att få lån hos andra kreditgivare.

Mer bemedlade personer kunde istället vända sig till någon av stadens kreditinrättningar. Här återfinns tidigare nämnde borgmäster Linde bland låntagarna 1821.²⁵ Av tabellen 6.7 framgår en relativt tydlig uppdelning mellan skilda kundgrupper hos de olika kreditinrättningarna. Låntagarna i stadens affärsbank dominerades ännu under 1880-talet av en social överklass, medan låntagarna i stadens sparbank i huvudsak bestod av ett socialt mellanskikt. Endast i ett fall hade ett boupptecknat arbetarhushåll lån i stadens sparbank vid denna tid. Även 1900–1902 var det hushåll ur socialgrupp ett och två som hade de största beloppen samt huvuddelen av lånen i affärs- eller sparbanker. Det ökade antalet kreditinstitut förefaller samtidigt ha inneburit att ett bredare skikt av befolkningen ändå fick möjlighet att låna i någon av stadens kreditinrättningar. Etableringen av institut i staden möjliggjorde även att hushållen vid denna tid i flera fall hade lån i mer än en kreditinrättning såsom lantränmästare Kjellén, murare Sandberg, bokhållare Nyberg och typograf Romlin. Storleken på lånebeloppen motsvarade relativt väl hushållets antagna socioekonomiska ställning.

Tabell 6.7 *Kreditinrättningar som hushållen lånade av 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

Kreditinrättningar	Låntagarens titel	Socialgrupp	Skuldbelopp
<u>1820–1822</u>			
Bankodiskonten	Borgmästare	1	592
Manufakturdiskonten	Borgmästare	1	592
<u>1840–1842</u>			
Falu stads sparbank	Sämskmakaråldermand	2	807
Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank	Änka efter andre landskamrer	2	359
Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank	Inspektor	2	2 512
<u>1860–1862</u>			
Kopparbergs enskilda bank	Fru till postinspektör	2	14 851
Kopparbergs enskilda bank	Fru till musikdirektör	2	609
Ej namngiven bank eller sparbank	Piga	4	80
Falu stads sparbank	Fru till musikdirektör	2	612
Bankodiskontoverket (i Stockholm?)	Arbetare	4	84
Bankodiskontoverket i Stockholm	Arbetare	4	59

(forts.)

²⁵ Borgmästare Linde hade även 30 privata skulder samt 5 privata fordringar och aktier vid dödstillfället. Detta styrker ovanstående resonemang om att krediter inte bara var en ekonomisk nödvändighet utan hade även en social funktion.

Tabell 6.7 (forts.)

Kreditinrättningar	Låntagarens titel	Socialgrupp	Skuldbelopp
<u>1880–1882</u>			
Kopparbergs enskilda bank	Landshövding	1	2 814
Kopparbergs enskilda bank	Bankdirektör	1	5 441
Kopparbergs enskilda bank	Demoiselle/handlare	1	1 960
Kopparbergs enskilda bank	Fru till barberare/fältskär	3	1 407
Kopparbergs enskilda bank	Gårdsägare	2	657
Falu stads sparbank	Arbetare	4	419
Dalarnas ständers hypoteksförening	Fru till vaktkonstapel	3	444
Sockenmagasinet	Fru till åkare	3	15
<u>1900–1902</u>			
Stadshypotek	Vagnmakare	2	1 171
Kopparbergs enskilda bank	Gårdägare	2	3 902
Kopparbergs enskilda bank	Bruksägare	1	1 174
Kopparbergs enskilda bank	Lantränmästare	1	1 994
Kopparbergs enskilda bank	Disponent	1	14 624
Kopparbergs enskilda bank	Fd källarmästare	2	3 604
Kopparbergs enskilda bank	Murare	3	585
Kopparbergs enskilda bank	Fru till stationsbokhållare	2	1 696
Kopparbergs enskilda bank	Typograf	3	295
Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland	Fd bankkamrer	2	293
Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland	Fru till stationsbokhållare	2	947
Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland	Typograf	3	31
Bankaktiebolaget Stockholm-Öfvre Norrland	Grosshandlare	2	28 282
Falu stads sparbank	Murare	3	571
Falu stads sparbank	Änkefru	2	2 927
Falu stads sparbank	Fru till förman	2	1 463
Falu stads sparbank	Änka efter handsmakare	2	1 362
Falu stads sparbank	Änka efter skomakare	2	600
Falu stads sparbank	Änka efter gruvarbetare	4	280
Falu stads sparbank	Lokförare	3	1 976
Kopparbergs läns sparbank	Fru till en fänggeraldin	4	1 409
Kopparbergs läns sparbank	Torghandlare	3	1 304
Kopparbergs läns sparbank	Fru till fd torghandlare	3	328
Kopparbergs läns sparbank	Lantränmästare	1	3 987
Kopparbergs läns sparbank	Typograf	3	427
Kopparbergs läns sparbank	Fru	2	280

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat samt Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Sparbankens låntagare

För att ytterligare diskutera hushållens möjligheter att få låna i de institutionella kreditinrättningarna djupstuderas Falu stads sparbank. Sparbanken hade redan från starten förmedlat lån till hushållen i Falun och som framgår av tabell 6.7 föreföll det som om sparbanken i högre utsträckning än affärsbankerna var öppen för lånekunder från alla samhällsskikt.

Det första verksamhetsåret 1825 beviljades fyra personer lån i sparbanken. Den första låntagaren, målaren Rickman, hade ett inlåningskonto i spar-

banken och tillhörde, enligt § 26 i sparbankens första reglemente, just det slag av individer som sparbanken skulle hjälpa med krediter. Lånet var på 300 kronor²⁶, mot sex procents ränta och med sex månaders återbetalning.²⁷ Borgensmän för lånet var landssekreterare Åkerman och lantränkmästare Elers. Det andra lånet, 750 kronor, var till handlare Ellsén med rådmän Renström som borgensman. De tre borgensmännen för dessa båda lån, liksom Ellsén själv tillhörde samtliga sparbankens stiftare och därmed även dess överstyrelse. De återstående två lånen 1825 beviljades mot säkerhet av inteckning i fjärdeparter (andelsbevis) i Falu gruva. Ett lån på 6 000 kronor var till överstelöjtnant Törneblad (även han stiftare och tillhörande sparbankens överstyrelse) och det andra som var på 1 500 kronor beviljades änkefru Norstedt.²⁸ Tre av fyra låntagare 1825 och samtliga tre borgensmän tillhörde med andra ord sparbankens inre krets vid denna tid.

Utlåning mot fjärdeparter som säkerhet användes i stor utsträckning under sparbankens första tid. Detta var bland annat en konsekvens av att vissa borgenslån medförde problem för sparbanken eftersom det var svårt att fastställa säkerheten för dessa slag av lån. Sparbanken föredrog därför att låna ut större poster och mot realsäkerhet, då detta inte innebar en lika stor risk och administrativ börda. Ett flertal av borgenslånen togs vidare av bankdirektionens egna medlemmar, eller så hade låntagarna dessa personer som borgensmän ännu i slutet av 1830-talet – en praxis som genomsyrade sparbanken och som utmärkte förvaltningen av verksamheten under sparbankens första årtionden.²⁹ Detta innebar samtidigt att en betydande andel av utlåningen gick till mer bemedlade personer än vad som åsyftats i sparbankens reglementet. Bankens praxis avvek därmed från de i reglementet fastställda idéerna om vilken socioekonomisk funktion som utlåningen skulle ha, det vill säga att ge personer som hade ett konto i sparbanken ett lån i samband med att de etablerade sig i arbetslivet eller i annat fall var i behov av ett lån.³⁰

I och med 1852 års reglemente förändrades utlåningsreglerna och detta innebar ett fastställande av praxis. Istället för ett personligt och patriarkalt drag som borgenslånen många gånger innebar förordades istället utlåning mot realsäkerhet. I väntan på lämpliga låntagare skulle pengarna placeras hos Bergslaget eller hos Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda

²⁶ Samtliga prisuppgifter nedan i 1861/180 års fasta priser.

²⁷ I stort sett alla lån sattes om och löpte under en längre tid än ett år. Exempelvis målaren Rickmans lån fanns kvar ännu 1850 och uppgick vid denna tid till 375 kronor. Från tiden runt seklets mitt benämndes lånekotot i sparbanken ”intresseräkning”. På dessa räkningar kunde krediten utökas, men det var även möjligt att genomföra amorteringar. Vid slutet av seklet tillämpades två slag av lån i sparbanken: stående lån och amorteringslån. Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD.

²⁸ Silow (1926), s. 90–91 och 185–187.

²⁹ Detta styrker resultat från tidigare forskning som visar att sparbankerna i hög grad beviljade krediter till personer inom den egna organisationen. Se vidare i kapitel 2, avsnittet ”Sparbanker”.

³⁰ Silow (1926), s. 243 och 92–93.

bank.³¹ Endast en liten andel av medelsplaceringen hamnade emellertid hos affärsbanken, då räntevillkoren som banken gav inte uppnådde de minimikrav som sparbanken önskade.

Ytterligare restriktioner rörande utlåningen infördes under 1850-talet. Anledningen till detta var att sparbankens utlåning då var spridd på ett större antal låntagare (359 stycken i slutet av 1853) och att en betydande andel av lånen uppgick till mindre belopp (i genomsnitt 750 kronor) mot inteckning (se tabell 6.8). Det fanns stora administrativa problem med att kontrollera de säkerheter som låntagarna lämnat. Problemet löstes genom att sparbanksledningen bestämde att det inte längre var möjligt för personer från mer avlägsna socknar att få låna i sparbanken. Sparbanken valde vidare att inte längre behandla låneansökningar som understeg 1 500 kronor från den omkringliggande landsbygdens befolkning. Vid denna tid hade en länssparbank inrättats i Falun, vilken kunde ta över en del av stadssparbankens utlåningsverksamhet till landsbygden. Restriktionerna för kreditgivningen innebar att antalet låntagare i stadssparbanken minskade. Istället valde sparbanken att bevilja större krediter till enskilda större kunder, bland annat 75 000 kronor till Gefle-Dala Järnvägsbolag mot borgen år 1856 och större inteckningslån till Bergslaget.³² Detta intresse för stora placeringar innebar att de mindre borgens- och inteckningslånen minskade i relativ betydelse. I slutet av 1860-talet bestämde sparbanksledningen även att i större utsträckning placera kapital i obligationer.³³ Ett brott i denna utveckling syns först efter sekelskiftet, då storleken på de utelöpande lånen växte kraftigt för att år 1910 utgöra 51 procent av sparbankens medelsplacering (se tabell 3.3).

Antalet låntagare i Falu stads sparbank var under åren 1825–1900 relativt få för en sparbank av denna storlek (se tabell 6.8).³⁴ Falu stads sparbanks utlåningsrestriktioner – av administrativa skäl och säkerhetsaspekter – kan förklara dessa skillnader, liksom att en geografisk och socioekonomisk uppdelning av kreditmarknaden var möjlig efter att en länssparbank inrättades i

³¹ Lån skulle helst beviljas mot pant i egendom eller värdepapper och till två tredjedelar av tillgångens värde. Lån mot inteckning i bruksegendom eller borgenslån skulle hanteras med försiktighet, då dessa säkerheter ansågs vara förknippade med en större risk för sparbanken. Silow (1926), s. 246–247.

³² Sparbankens expansion av utlåningsverksamheten hade gjort att det i huvudsak frivilliga arbetet blivit alltför betungande för de personer som skötte om medelsplaceringen vid denna tid. I samband med förändringarna i reglementet 1852 valde man därför att anställa en juridiskt kunnig person för att underlätta delar av arbetet i sparbanken. Silow (1926), s. 94–96 och 246–247.

³³ I reglementet från 1864 fastställdes att både borgens- och inteckningslån skulle beviljas med försiktighet. Silow (1926), s. 252.

³⁴ Exempelvis hade Sala stads sparbank, etablerad 1831, 355 låntagare och med en genomsnittlig lånesumma på 366 kronor 1870 och 1 942 låntagare med ett genomsnittligt lånebelopp på 2 649 kronor 1910. Hellgren (2002), s. 55. Sparbanken i Falun hade färre låntagare, men samtidigt var de genomsnittliga lånebeloppen större än de i Sala stads sparbank vid samma tid.

Tabell 6.8 *Falu stads sparbanks utelöpande lån till hushåll och lånens andel av sparbankens totala medelsplacering 1825–1900, i stycken och procent samt löpande priser i tusentals kronor*

År	Utelöpande lån			Andel av den totala medelsplaceringen
	Antal	Summa	Huvudsakliga säkerheter	
1825	4	8	Borgens-/inteckningslån	72
1834	23	34	Borgens-/inteckningslån	93
1845	60	66	Borgens-/inteckningslån	62
1850	208	190	Inteckningslån	95
1870	194	211	Inteckningslån	57
1890	160	256	Inteckningslån	25
1900	139	395	Inteckningslån	26

Källa: Silow (1926), s. 91–92 och 298–299 och Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD.

Anm.: Inrättningar, organisationer och företag (där företaget står som låntagare) har exkluderats från tabellen. Detta gör att uppgifterna gällande de utelöpande lånens andel av den totala medelsplaceringen i tabell 3.3 och i ovanstående tabell inte är helt jämförbara. Att lånens andel av den totala medelsplaceringen 1890 och 1900 inte överensstämmer mellan de båda tabellerna beror dock inte på dessa avgränsningar i beräkningarna, utan är mer svårklarar. Avvikelsen är dock mindre och kan bortses ifrån då detta inte påverkar resultaten i någon avgörande riktning.

staden åren efter seklets mitt. Dessa kreditrestriktioner förefaller dock inte ha tillämpats lika hårt efter 1870, då återigen andelen hemmansägare med mindre lån åter ökade (se tabell 6.9).

Det har redan konstaterats att sparbankens låntagare inte utgjordes av de kategorier av individer som sparbankens första reglemente hade åsyftat (se tabell 6.9). Genom att säkerhetsaspekten betonades i reglementet från 1852 kom inteckningslån att ersätta borgenslån i stor utsträckning (se tabell 6.8). Detta begränsade lånemöjligheterna till förmån för egendomsägande individer. En allt större del av låntagarna bestod från denna tid av hemmansägare

Tabell 6.9 *Falu stads sparbanks låntagare fördelat på socialgrupp 1834-1900, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Andel av de totala lånen samt medelvärde för resp. socialgrupp							
	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3 och 4		Hemmansägare	
	Andel	Medel-värde	Andel	Medel-värde	Andel	Medel-värde	Andel	Medel-värde
1834	43	1 816	39	4 179	17	235	0	-
1845	33	2 844	28	2 918	13	704	25	966
1850	17	3 565	14	3 664	14	821	55	845
1870	5	5 189	14	3 635	4	1 397	78	417
1890	9	4 697	13	5 754	16	1 110	62	476
1900	15	7 732	12	6 583	34	1 526	40	747

Källa: Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Observera att hemmansägarna utgör en egen grupp i tabellen.

och dessa personer kom, som påpekades i kapitel 3, inte bara från den omkringliggande landsbygden, utan från hela länet (se tabell 6.9). Hemmansägarna minskade emellertid kraftigt 1900 till fördel för personer tillhörande socialgrupp tre och fyra, vilka då utgjorde en tredjedel av låntagarna i sparbanken. Dessa personers lån var vidare i genomsnitt på relativt stora belopp, det dubbla mot hemmansägarnas. Denna utveckling med ett minskat antal hemmansägare kan ha varit en konsekvens av att konkurrensen på kreditmarknaden hade ökat vid denna tid. Enligt gällande reglemente från 1893 gällde dock att lån främst skulle beviljas mot pant i obligationer eller i fastighet, medan lån mot namnsäkerhet skulle hanteras med försiktighet och med en löptid på tre månader.³⁵

Endast en mindre andel av låntagarna före 1900 var kvinnor (se tabell 6.10). Även Hilda Hellgren visar att kvinnor sällan hade lån i sparbanken i Sala under åren 1860–1910.³⁶ Det lilla antal kvinnliga låntagare var en konsekvens av att gällande lagstiftning, med avseende på myndighetsålder och målsmanskap, under större delen av undersökningsperioden inte gav kvinnor rätt att själva agera i ekonomiska frågor, utom i de fall de var änkor. Detta gör att man får utgå ifrån att huvuddelen av de kvinnliga låntagarna i sparbanksmaterialet var änkor. I en del fall hade de emellertid själva tagit ett lån. Det fanns även en del ogifta kvinnor som tog lån, exempelvis mamsell Maria C. Rundqvist som 1850 hade ett lånebelopp på 1 500 kronor i Falu stads sparbank. Först år 1890 hade ytterligare två ogifta kvinnor, systrarna Johanna och Maria Wikström, ett lån gemensamt på 1 037 kronor.³⁷ Kvinnornas intåg på den institutionella kreditmarknaden kan dock skönjas kring år 1900. Detta år utgjorde kvinnorna 14 procent av låntagarna (se tabell 6.10). Av dessa var 70 procent ogifta. Detta behöver inte ha inneburit att kvinnorna vid denna tid i större utsträckning lånade pengar än tidigare år (då privat), utan denna utveckling kan vara en konsekvens av att kvinnor i större utsträckning föredrog och gavs möjlighet att låna på den institutionella kreditmarknaden.

Som framgår av tabell 6.11 var medelvärdet på männens lånebelopp tre gånger större än kvinnornas. Om de ogifta kvinnorna studeras separat visar det sig att deras lånebelopp var mindre än gifta kvinnors och änkors. Denna

Tabell 6.10 *Andel kvinnor bland Falu stads sparbanks låntagare 1834–1900, i procent*

År	1834	1845	1850	1870	1890	1900
Andel kvinnor	3 (1 st)	8	6	3	6	14

Källa: Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD.

³⁵ Silow (1926), s. 271.

³⁶ Hellgren (2003), s. 123.

³⁷ Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900, FSS, FD.

Tabell 6.11 *Kvinnliga och manliga låntagares krediter i Falu stads sparbank år 1900, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Medelvärde	Median	Maximivärde	Minimivärde
Kvinnliga låntagare	1 944	958	8 297	211
varav ogifta kvinnor	1 219	699	5 077	211
Manliga låntagare	6 180	847	383 169	76

Källa: Kapitalbok för år 1900, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

grupp, liksom övriga kvinnor, förefaller således ha efterfrågat eller beviljats lån av mindre storlek än männen. De ogifta kvinnornas lån kan i vissa fall ha använts till att starta en rörelse av något slag, som exempelvis ovan nämnda mamsell Rundqvist och systrarna Wikström. Dessa kvinnor tillhörde sällan arbetarhushåll, utan istället ett socialt mellan- eller övre skikt vilka hade möjlighet att lämna en säkerhet eller få en borgensman som garant för sitt lån.

Sammanfattning och slutsatser

Undersökningen i detta kapitel har visat att en femtedel av de boupptecknade hushållen var nettolåntagare vid dödstillfället och att två av tre boupptecknade hushåll hade skulder. Hushållens krediter bestod under åren 1820–1902 i huvudsak av privata skulder. Först 1900–1902 hade tio procent av hushållen ett lån i någon bank. Att hushållen ännu vid denna tid hade både privata och institutionella skulder visar att majoriteten hushåll hade ett stort behov av krediter och att olika kreditgivare nyttjades i kompletterande syfte. Sammantaget ger undersökningen en bild av att hushållens möjligheter att låna var beroende av om de kunde erbjuda någon form av säkerhet. Detta innebar att det var de mer ekonomiskt starka hushållen som hade både det största antalet krediter och de största kreditbeloppen. Vidare visar förekomsten av borgensförbindelser vikten av personkontakter. Ett utbrett kontaktnät innebar att hushållet fick en bredare krets av potentiella kreditgivare att vända sig till, privata såväl som institutionella. Samtidigt kunde kreditrelationer, av olika anledningar, vara ett sätt att knyta personer till sig.

Undersökningen visar att det fanns tydliga skillnader mellan hushållens skuldsättning. Det var huvudsakligen mer bemedlade personer som hade lån i stadens kreditinrättningar. Först 1900–1902 hade arbetarhushåll i någon större utsträckning lån i kreditinrättningar och då främst i en sparbank. För de allra fattigaste fanns det möjlighet att få låna i stadens sociala organisationer och kassor av olika slag.

Stadssparbanken förefaller ha haft en relativt blygsam kreditgivning omedelbart efter det att den hade bildats 1825 och det var i huvudsak stadens övre sociala skikt som gavs krediter. Av administrativa och säkerhetsmässiga skäl föredrog sparbanksledningen många gånger att placera det inlånade

kapitalet i exempelvis värdepapper. Sparbankens kreditgivning ökade emellertid under senare delen av 1800-talet. Vid sekelskiftet 1900 utgjordes sparbankens låntagare av en bredare kundkrets, inkluderande samtliga sociala skikt. Förändringar i lagstiftningen gällande målsmanship innebar att också allt fler av sparbankens låntagare var kvinnor. Den relativt kraftiga ökningen av antalet kvinnliga låntagare i sparbanken visar att sparbankerna kan ha haft en viktig del i finansieringen av ett kvinnligt företagande vid denna tid.

KAPITEL 7

Bergslaget på den lokala kreditmarknaden

Det var i städerna som det institutionella kreditsystemet först etablerades och för befolkningen i stora delar av landet förbättrades tillgängligheten till en kreditinrättning inte förrän under senare delen av 1800-talet. Som framkom i föregående kapitel dröjde det dock till sent 1800-tal innan de institutionella kreditinrättningarna fick något större genomslag för invånarna i Falun. Under större delen av 1800-talet fungerade istället den privata kreditmarknaden parallellt med de institutionella kreditinrättningarna.

Ett huvudsakligt syfte i detta kapitel är att undersöka vilken roll Stora Kopparbergs Bergslag hade som kreditgivare för hushåll och anställda i Falun. Genom att undersöka det företag som dominerade näringslivet i Falun under större delen av 1800-talet är det möjligt att diskutera i vilken utsträckning företaget även fungerade som kreditgivare till hushållen.

Det andra huvudsakliga syftet med kapitlet är att analysera arbetarnas löneutveckling vid Bergslaget för att därigenom kunna diskutera inkomstförändringar i relation till sparande och skuldsättning under livstiden i detta kapitel och i kapitel 8.

Brukens agerande på en lokal kreditmarknad

Tidigare forskning har visat att bruken och bruksägarna hade en central roll i den lokala ekonomin, inte bara som viktiga arbetsgivare, utan även som ekonomiska aktörer på en privat kreditmarknad. Dessa kreditrelationer grundades inte enbart på mer kortsiktiga ekonomiska motiv, där bruksägarna såg en möjlighet till avkastning på det egna kapitalet, utan även på sociala överväganden som många gånger syftade till att knyta motparten till sig.¹ En ekonomisk relation till affärspartners, liksom till hel- och deltidsanställd arbetskraft, kunde leda till att ett mer långsiktigt ekonomiskt kontrakt mellan de två parterna utvecklades som båda kunde dra nytta av. I den äldre bruks-historiska forskningen framhävs många gånger att skuldsättningen användes

¹ Äldre tiders kreditsystem grundades till stor del på personligt förtroende. Ylva Hasselberg visar att det omfattande nät av ekonomiska och sociala relationer som fanns kring brukspatron Clason på Furudals bruk i nordöstra Dalarna 1804–1856 var en viktig del i en ekonomisk strategi för att kunna bedriva en fungerande affärsverksamhet. Hasselberg (1998), kapitel 4.

av brukens ägare som ett sätt att knyta arbetskraften till sig.² Samtidigt som bruket kunde ha en hållhake på sina arbetare, kunde man säkra både arbetstagarens överlevnad och brukets produktion.³

Det traditionella avlöningssystemet, där anställda gavs en möjlighet till varuuttag ur bruksmagasinen på kredit i löpande räkning, eller i rena kontantuttag, ledde vanligtvis till att de anställda hamnade i skuld till arbetsgivaren. Detta var i grunden en konsekvens av ett lågt löneläge. Skuldsättningsnivån begränsades på en del bruk genom att gäldenärernas arbetsinsats jämfördes med arbetstagarens möjligheter att betala tillbaka krediten.⁴ De ekonomiska konjunkturer påverkade även de anställdas möjligheter att få ett överskott på lönekontot. Avgörande för hushållets löneutveckling var också barnens arbetsprestationer.⁵

Viljan att knyta de anställda till sig kan ses som del i de patriarkala förhållanden som i stor utsträckning karakteriserade relationen mellan arbetsgivare och anställda på många arbetsplatser ännu efter sekelskiftet 1900. Den anställda och hans familj hade förutom lön för sitt arbete, ofta rätt till ekonomiskt stöd vid exempelvis sjuk- och ålderdom. Som motprestation för denna ekonomiska och sociala trygghet förväntades de vara lojala mot arbetsgivaren. Arbetsgivaren hade långtgående rättigheter som bland annat innebar att han hade rätt att bestraffa olydiga underlydande. De patriarkala förhållandena kan tänkas ha utvecklats, dels som en konsekvens av att det fanns en brist på utbildad arbetskraft, som exempelvis smeder, dels utifrån insikten om att de sociala förhållandena hade betydelse för arbetskraftens prestationer. Undersökningar visar att avsaknaden av samhällliga lösningar som skolor, sjuk- eller ålderdomsstöd innebar att privata alternativ inrättades vid flera stora arbetsplatser redan under 1800-talets första hälft. Sociala lösningar kunde utvecklas i företagen parallellt med att kommunala reformer

² Till exempel Maria Ågren behandlar skuldsättningen bland de anställda och underlydande vid Grängshammars bruk i södra Dalarna 1690–1850. Ågren sammanfattar även äldre historikers argumentering huruvida skuldsättningen var ett sätt att knyta de anställda till sig. Ågren (1992), s. 198–204 och 217–226. Se även Heckscher (1949), s. 470.

³ Ylva Hasselberg menar, utifrån sin studie av den sociala ekonomin vid Furudals bruk i nordöstra Dalarna 1804–1854, att denna strategi var en del av det patriarkala beroendeförhållande som fanns mellan arbetsgivare och arbetstagare. Hasselberg (1998), s. 250–251. På landsbygden kunde de anställdas kvarstående medel hos arbetsgivaren totalt sett ha spela en viktig roll för företagets likviditet. Även företagets krediter till anställda mot ränta borde ha givit företaget en inte alldeles obetydlig inkomst. Forskningen har dock visat att arbetstagarna endast sällan uppnådde ett överskott på personkonton i företaget före 1800-talets andra hälft. Se kapitel 2, avsnittet ”Ekonomiska relationer mellan företag och arbetare i bruksmiljö”.

⁴ Hugo Montelius menar att dessa krediter ansågs ingå i företagets normala lönekostnader och att skulder sällan drevs in på rättslig väg, utan till sist avskrevs som en osäker fordran eftersom arbetarna inte hade möjlighet att återbetala skulden. Maria Ågren visar att självägande bönders skuldsättning vid Grängshammars, södra Dalarna, 1750–1850 kunde leda till att de föll ett steg nedåt i den sociala hierarkin och blev jordlösa landbor eller arrendebönder på den jord de tidigare hade ägt. Montelius (1962), s. 267–268 och Ågren (1992), s. 217–226.

⁵ Larsson (1989), s. 363–374.

infördes, eftersom arbetsgivare ansåg sig ha ett socialt ansvar för sina anställda och deras familjer.⁶

Den brukshistoriska forskningen visar att skuldsättningen till arbetsgivare var vanligt förekommande och först under senare delen av 1800-talet ökade de bruksanställda sina tillgodohavanden.⁷ En stor andel av de anställda var dock skuldsatta och då främst de sämst betalda arbetarna.⁸ För att uppmuntra till sparsamhet gav bruksledningen på en del platser ränta på de anställdas inestående fordringar, som till exempel vid Bredsjö bruk i Örebro län på 1860-talet samt vid Ramnäs bruk i Västmanland under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. För dessa arbetare fungerade brukskontot på samma sätt som ett sparbankskonto. Samtidigt var skulden på personkontot i dessa fall räntefri.⁹

För den anställde innebar detta system en trygghet, då konsumtionsbehovet inte behövde ligga i nivå med inkomsten vid varje enskilt tillfälle. Den agrara ekonomins inkomstvariationer under året behövde inte bli ett problem, då arbetstagaren hade möjlighet till en lättillgänglig kredit utan några nämnvärda transaktionskostnader. Samtidigt innebar skuldsättningen att arbetaren bands till arbetsgivaren, då krediten naturligtvis måste betalas.¹⁰ I Mats Larssons undersökning av ett antal hushålls skuldsättning och kvarstående medel vid Bredsjö bruk 1830–1905 var skuldsättning vanligast förekommande bland yngre hushåll (huvudmannen var yngre än 50 år), medan äldre hushåll istället hade fordringar på bruket. Det kan förklaras med att familjen i det förra fallet endast kunde tillgodoräkna sig makens och kanske i en del fall även makans arbete, medan det äldre hushållet antogs ha haft barn

⁶ Jacobsson (1976), s. 62–64, kapitel 4 och 146–154. Se även Magnusson, U. (1996).

⁷ De anställda i smedjan vid Horndals bruk i södra Dalarna hade under långa perioder i slutet av 1700-talet tillgodohavanden hos bruket och utgjorde därmed ett undantag från den generella bilden vid denna tid. Vid samma bruk kunde smederna 1810–1811 flytta med sig skulderna till nästa arbetsplats – i detta fall Stjernsund bruk i södra Dalarna, vilket motsäger skuldsättningens betydelse för bundenheten till arbetsgivaren. Montelius (1959), s. 47–49 och 112–121. Kvalificerade arbetare som till exempel smeder hade i ökad utsträckning fordringar på bruken under 1800-talets andra hälft. Se även till exempel Essemyr (1989), s. 51 och Larsson (1989).

⁸ Vid Söderfors bruk i norra Uppland var cirka hälften av de anställda i skuld till bruket 1895 och 1905. Vanligtvis rörde det sig om skulder på mindre belopp hos brukshandeln. I ett fåtal fall motsvarade skulden till bruket en halv årslön. Jakobsson (1976), s. 30.

⁹ Räntenivån på fordringarna uppgick till fem respektive tre och en halv procent under respektive år 1885, 1895 och 1905. Kvalificerade arbetare hade i en del fall uppemot en tredjedel av hela årslönen inestående vid denna tid. Ingenting tyder däremot på att bruket krävde ränta på de anställdas krediter i företaget. Någon räntekostnad för krediten förefaller inte ha utgått och amorteringar genomfördes oregelbundet. Larsson (1989), s. 362.

¹⁰ Forskning visar att de anställdas möjlighet till uttag i natura eller i pengar innebar att konsumtionsnivån kunde upprätthållas under inflationsperioder på 1700-talet. Inflationen ledde till att arbetarnas kredit tilläts öka och i den mån skulderna inte kunde återkrävas, innebar den vidgade krediten i realiteten en löneförhöjning. Montelius (1959), s. 47–49 och Ågren (1992), s. 200.

vars arbete bokfördes på faderns konto i företaget. Inkomstutvecklingen påverkades även av att huvudmannens skicklighet i yrket ökade.¹¹

Källmaterialet

Ett företags bokföringsmaterial gör det möjligt att belysa i vilken utsträckning arbetsgivare kan ha fungerat som kreditgivare till anställda. Bruksmaterial har tidigare använts i begränsad utsträckning för att belysa frågeställningar av detta slag, trots att materialet i många fall är mycket rikt och kan besvara flera frågor om de anställda hushållens ekonomiska relationer till arbetsgivaren under en längre tidsperiod.¹²

För att undersöka hur inkomsten utvecklades under individens livstid och därmed möjliggöra en analys av hushållens inkomstutveckling studeras ett kontinuerligt och individrelaterat källmaterial. Arbetet vid gruvan kan antas ha varit ett heltidsarbete, då majoriteten av de anställda arbetarna bodde i eller strax utanför Falun och att arbetarnas möjlighet till andra sidoinkomster, i exempelvis jordbruket, därför syns begränsade.¹³ Detta innebär att lönen från gruvan bör ha utgjort de anställda arbetarnas huvudsakliga inkomst.

I detta kapitel används bokföringsmaterial från Stora Kopparbergs Bergslag 1820–1860 för att belysa Bergslagets kreditrelationer under räkenskapsåren. Bergslaget omorganiserades, som redan konstaterats, 1862 och i samband med detta ändrades företagens bokföring. Detta har gjort att undersökningen i detta kapitel slutar 1862.

I huvudkontorets huvudböcker finns en sammanställning över Stora Kopparbergs Bergslags utestående privata fordringar och privata skulder vid räkenskapsårets slut. Det är dessa källor som studeras för att klargöra om och i så fall vilka hushåll Bergslaget hade fordringar på och skulder till. I huvudkontorets avräkningsböcker återfinns de anställda gruvarbetarna vid Falu gruva. Där framgår arbetarnas ställning på personkontot i företaget vid räkenskapsårets slut samt den anställdes lön under året.

¹¹ Larsson (1989).

¹² Mats Larssons undersökning av anställdas sparande och skuldsättning vid Bredsjö bruk i Västmanland under åren 1830–1905 visar att bruksmaterial kan användas för ekonomiska livstidsanalyser. Larsson (1989).

¹³ Inom den agrara sektorn var det annars vanligt att arbeten i gruv- och skogsindustrin kompletterades av jordbruksarbete. Se till exempel Larsson (1986) och Henriksson (1994). Som tidigare påpekades i kapitel 4 bodde arbetarna vid Falu gruva av tradition många gånger i egna bostäder i staden och detta innebar att det inte heller fanns så goda möjligheter att i någon större omfattning producera förnödenheter för det egna hushållets försörjning.

Bergslagens kreditgivning

Stora Kopparbergs Bergslag hade vid tiden för undersökningens början 1820 utelöpande fordringar och skulder vid sidan av gruvrörelsen. På företagens balanskonto i huvudböckerna redovisas dessa engagemang som Bergslagens privata fordringar respektive privata skulder.¹⁴ Dessa fordringar och skulder löpte både med och utan ränta. Räntenivån låg (i förekommande fall) på sex procent under åren 1820–1845. Denna nivå gällde både för räntebärande skulder och fordringar. Åren 1850 och 1855 var räntenivån fem procent. Det finns det inga uppgifter om att ränta skulle ha utgått 1860.

Som framgår av diagram 7.1 var huvuddelen av Bergslagens fordringar inte räntebärande före 1845. Åren 1820–1830 uppgick de utestående räntebärande fordringarna till i storleksordningen 20 000 kronor, medan fordringarna utan ränta uppgick till cirka 120 000 kronor.¹⁵

De räntefria fordringarna halverades i storlek fram till 1835. En del av minskningen kan ha orsakats av att Bergslaget inte längre hade möjlighet att hålla en lika stor del utestående fordringar. De sjunkande tillgångarna kan ha berott på att företaget hade hamnat i en försämrad ekonomisk ställning efter flera ras i gruvan i början av 1830-talet. Utvecklingen under 1840-talet pekar även på att Bergslaget i ökande utsträckning krävde ränta på de krediter som företaget gav. Fordringarna med ränta steg kraftigt från och med år 1850. År 1860 redovisas samtliga fordringar och skulder som en sammanslagen kategori på balanskontot i huvudböckerna och det framgår inte längre om de ekonomiska relationerna var räntebärande eller inte. Alltjämt översteg fordringarna emellertid skulderna i storlek.

För att mer utförligt kunna diskutera Stora Kopparbergs Bergslags ekonomiska engagemang måste Bergslagens fordringar respektive skulder studeras mer ingående.

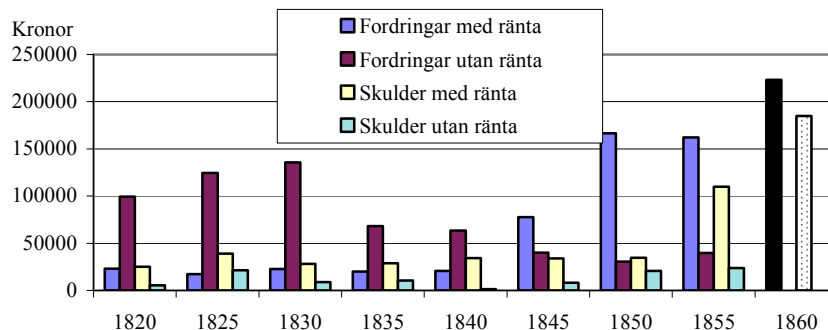
Stora Kopparbergs Bergslags *fordringar med ränta* var i huvudsak på ett mindre antal personer, varav majoriteten hade en koppling till företaget, antingen som bergsmän eller som anställda tjänstemän.¹⁶ Dessa fordringar kan ha varit betalningar för ett arbete som personerna hade utfört vid Bergslaget, men då flera av fordringarna var på omfattande belopp förefaller det snarare som om krediterna utgjordes av penninglån. Övriga personer på vilka företaget hade fordringar mot ränta tillhörde i huvudsak ett övre socialt skikt

¹⁴ En tredje kategori var den ”Egna rörelsen”, men denna post redovisas inte då dessa uppgifter är av mindre betydelse för denna studie.

¹⁵ Samtliga prisuppgifter i återstoden av kapitlet redovisas i 1861/180 års fasta priser.

¹⁶ Undantag var 1820 när Bergslaget hade en fordran på Stora Kopparbergs kyrka på cirka 4 200 kronor och 1855 fanns en fordran på närapå 16 700 kronor på Falu Kristine kyrka.

Diagram 7.1 Stora Kopparbergs Bergslags fordringar och skulder 1820-1860, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Huvudböcker 1819–1860, G1:62 s. 1077–1086; 74, s. 295–306; 82, s. 939–944; 92, s. 801–806; 102, s. 865–870; 114, s. 231–234; 124, s. 805–810; 139, s. 889–892; 154, s. 781–784, Huvudkontoret, SKB, SEC.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Observera att det inte längre framgår om fordringar eller skulder är räntebärande år 1860. Samtliga fordringar respektive skulder redovisas därför som en kategori.

i Falun. Detta antyder att en koppling till företaget eller innehav av en högre position i samhället kan ha varit en förutsättning för att få en kredit hos företaget.¹⁷

I en del fall kvarstod Bergslagens fordran under några år, ibland till oförändrad storlek. Mellan åren 1820 och 1840 minskade antalet räntebärande fordringar med en tredjedel, från 27 till 18 stycken, men storleken på de totala fordringarna förändrades inte i någon större utsträckning, utan låg kvar på cirka 20 000 kronor under hela perioden. Med andra ord hade färre personer kredit hos Bergslaget, men de belopp de var skyldiga ökade i storlek.¹⁸ Från år 1840 hade i huvudsak endast bergsmän och tjänstemän vid gruvan räntebärande skulder hos Bergslaget. Detta kan ha varit en konsekvens av att Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank hade etablerats i staden och att personer utanför företaget istället vände sig till banken för att få lån. Denna bank fungerade i realiteten som Bergslagens affärsbank vid denna tid, vilket gör det rimligt att anta att Bergslaget hänvisade personer utanför företaget till denna bank.

¹⁷ År 1820 hade Stora Kopparbergs Bergslags räntebärande fordringar på Stora Kopparbergs kyrka och på personer med följande titlar: två geschworn, en proviantmästare, en regementsfältskär, nio bergsmän, en handlare, en bokhållare, en kassör, en kunglig räntmästare, två assessorer, en bergsnämndeman, en fru, en kronobefallningsman, tre stigare och en kamrer. Fordringarna var vanligtvis på några hundratals och upp till ett par tusen kronor. Även under följande år var det individer med liknande titlar som ingick under denna rubrik. Från och med 1845 hade Bergslaget en fordran på Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank.

¹⁸ Mellan åren 1820 och 1860 minskade antalet personer som Bergslaget hade räntebärande fordringar på successivt från 27 till 16 individer. De genomsnittliga beloppen som Bergslaget hade att fordra ökade under samma period från drygt 700 till 6 000 kronor.

Mellan 1840 och 1845 växte Bergslagens fordringar med ränta, men den ökningen bestod i stort sett av en enskild fordran på Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank på totalt cirka 54 000 kronor. Bergslagens fordran på affärsbanken var i realiteten en insättning i banken.¹⁹ Även om Bergslagens fordran på denna bank exkluderas, så ökade storleken på posten räntebärande fordringar mellan åren 1845–1855. Antalet fordringar var inte fler, utan istället större än tidigare. År 1855 uppgick Bergslagens sammanlagda räntebärande fordringar till drygt 165 000 kronor. Två tredjedelar av fordringarna var på privatpersoner.

Stora Kopparbergs Bergslags räntebärande fordringar motsvarade i genomsnitt två årslöner för en gruvarbetare 1820.²⁰ Detta år var Bergslagens största räntebärande fordringar på två bergsmän, vilka vardera var skyldiga 2 000 kronor. En kamrer hade en skuld på 1 775 och en kassör på drygt 1 300 kronor. De belopp som de två tjänstemännen var skyldiga motsvarade i runda tal fyra årslöner för arbetare vid gruvan. Det var med andra ord betydande skuldbelopp.

Bergslagens *fordringar utan ränta* bestod av tre kategorier av fordringar. En kategori var fordringar på andra verksamheter inom det egna företaget. En andra kategori var fordringar på institutioner i staden, som exempelvis stadens fattigvårdsinrättning och flera lokala fögderier. Den tredje kategorin, med det största antalet fordringar utan ränta (49 stycken), var år 1820 fordringar på personer tillhörande socialgrupp ett och två.²¹

Bergslagens fordringar utan ränta minskade efter 1830 (se diagram 7.1). Från 1835 hade företaget endast halvdussinet fordringar på personer tillhörande ett övre socialt skikt. År 1855 ökade posten åter, men denna ökning bestod till stor del av att företagens fordringar på andra verksamheter inom det egna företaget hade växt.

Under posten *skulder med ränta* fanns inga privatpersoner. Istället var det olika inrättningar vid gruvan och i Falun; pensionskassor, skolor, hospital, fattigvården, samt stadens sparbank som hade placerat medel hos Bergslaget. Stora Kopparbergs Bergslags styrelseledamöter återfanns troligtvis i flera av dessa inrättningars styrelser.

Åtagandet att förvalta ett kapital och därtill göra det räntebärande var av stor betydelse, både ur säkerhetssynpunkt och utifrån en ekonomisk syn-

¹⁹ Denna fordran var 1850 cirka 85 000 kronor, 1855 cirka 33 000 kronor och 1860 cirka 15 300 kronor.

²⁰ Gruvarbetarnas årslöner vid Falu gruva har beräknats och redovisas i diagram 7.3.

²¹ Dessa fordringar utan ränta var på två brukspatroner, en häradshövding, en bergsfiskal, en materialskrivare, en länsman, en kamrer, en bergmästare, en bergshauptmästare, en inspektor, två befallningsmän, en medicine doktor, en fältkamrer, en rådman och ytterligare personer ur dessa sociala skikt. Flera av dessa personer antecknades som avlidna. Likheterna mellan det sociala skikt av personer som nämns här och de som redovisas under posten *privata fordringar med ränta* gör att en del av de avlidnas skulder kan tänkas ha varit mot ränta tidigare, men de ansågs som ”osäkra fordringar” och därför redovisades utan ränta.

vinkel, för de enskilda inrättningarnas verksamhet. Genom att förvalta inrättningarnas kapital kunde Stora Kopparbergs Bergslag agera i välgörenhetssyfte och samtidigt använda kapitalet för företagets verksamhet. År 1855 ökade posten skulder med ränta kraftigt. Denna bestod emellertid i stort sett helt av en bokföringsmässig skuld på cirka 70 000 kronor till ett av företagets egna konton (gruvstyrelsens konto).

Bergslagets skulder med ränta översteg *skulderna utan ränta* under hela perioden. De senare bestod i huvudsak av interna skuldfördelningar inom företaget. Denna post varierade därför främst med den egna verksamhetens behov och bokföringsmässiga överväganden.

Privatpersoners och anställdas konton i företaget

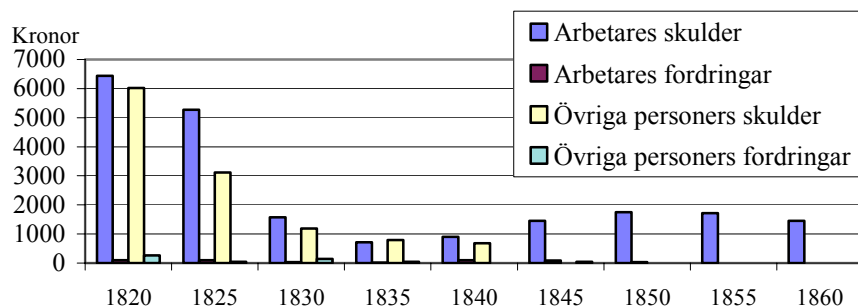
I Stora Kopparbergs Bergslags huvudböcker redovisades de anställda arbetarnas uttag och förtjänst i företaget under posten privata fordringar och skulder utan ränta. Den anställdes konto i räkning var en traditionell redovisningsform där de anställdas ekonomiska relationer (prestationer och uttag) reglerades på ett personkonto i företaget.²² I föreliggande avsnitt studeras de ekonomiska relationerna mellan Stora Kopparbergs Bergslag och företagets arbetare med avseende på arbetarnas fordringar och skulder i företaget. Dessa uppgifter framgår, som tidigare nämnts, av företagets avräkningsböcker. Relationen till arbetsgivaren nedtecknades som debet och kredit. På debetsidan angavs uppgifter om den anställdes tillgångar eller skulder från året innan, eventuella nya skulder (till storlek och återbetalningsplan) samt storleken på årets kronoskatt. På kreditsidan angavs den anställdes överskott som skulle överföras till nästkommande bokföringsår. Här bokfördes även avbetalningar på skulder. Varken skulder eller fordringar var räntebärande.

Företagets arbetare stod i allmänhet i skuld till Bergslaget under hela perioden 1820–1860 (se diagram 7.2). År 1820 hade cirka 650 arbetare kredit hos arbetsgivaren, vilket innebar att i stort sett samtliga arbetare stod i skuld till arbetsgivaren detta år. Sammantaget uppgick skulden till knappt 6 500 kronor.²³ Arbetarnas skuldsättning i företaget sjönk därefter och uppgick 1825 till knappt 5 300 kronor. Vid denna tid var 200 arbetare, det vill säga uppemot varannan anställd gruvarbetare, skuldsatt. Skuldsättningen bland gruvarbetarna hade minskat än mer 1830, då var tredje anställd arbetare hade en skuld till arbetsgivaren. Detta slag av skuldsättning ökade emellertid åter från och med 1840-talet.

²² Se kapitel 6 avsnittet "Kreditens olika sidor".

²³ Inte bara de arbetare som hade lön under året, utan även individer som hade en kvarstående skuld till Stora Kopparbergs Bergslag fanns upptagna i företagets balansräkning.

Diagram 7.2 Arbetare och ”övriga” personers skulder och fordringar hos Stora Kopparbergs Bergslag 1820–1860, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Avräkningsböcker 1820–1851, G2:194, s. 1–26; 198, s. 1–16; 203, s. 1–12; 208, s. 1–8; 213, s. 1–12; 218, s. 1–12; 607, onummerade sidor, Huvudkontoret, SKB, SEC.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

För åren 1855 och 1860 fanns det inga så kallade ”övriga” personer i balansräkningen.

Under åren 1830–1860 varierade arbetarnas sammanlagda skulder mellan drygt 700 och 1 700 kronor. I ett fåtal fall var enskilda anställda skyldiga uppemot 100 kronor. Majoriteten arbetare hade dock endast mycket små skuldbelopp motsvarande några kronor och upp till cirka tio kronor 1845.

Endast några procent av arbetarna hade en fordran på företaget under åren 1820–1860. I dessa fall låg fordringarna oftast på mellan en och två kronor. Under 1830- och 1840-talen var det vanligt att en fordran på företaget delades gemensamt av flera arbetare. Det är troligt att dessa arbetare tillhörde samma arbetslag, rote, och att fordran bestod av ett överskott från arbetslagets kollektivt intjänade arbetslön.

Arbetarnas sammanlagda fordringar utgjorde sammantaget ett mindre belopp och i slutet av perioden hade endast ett fåtal arbetare kapital inestående hos arbetsgivaren. I de fall arbetaren lyckades få ett överskott på sitt lönekonto lät han sannolikt inte detta stå kvar. Istället kan kapitalet ha placerats i sparbanken för att ge en stabil förräntning. Däremot var möjligheten att utjämna inkomst- och utgiftssvängningar under året, med hjälp av de räntefria krediter som arbetsgivaren kunde tillhandahålla, en fördelaktig lösning för arbetaren. Möjligheten att erhålla ett lån för detta syfte i någon av stadens kreditinrättningar var liten.

I avräkningsböckerna redovisas även ett fåtal personer som inte tillhörde kategorin arbetare. År 1820 hade bland andra en kyrkoherde, en kamrer, en bonde och en repslagare kredit hos Bergslaget. Dessa benämns i diagram 7.2 som ”övriga” personer. En del personer återkommer under flera år. År 1820 hade tolv ”övriga” personer skulder på totalt cirka 6 000 kronor. De enskilda skuldbeloppen låg ofta mellan 100 och 200 kronor. I en del fall var det frågan om större belopp, som exempelvis en repslagare som var skyldig 2 650

kronor, ett ansenligt belopp vid denna tid. Från och med 1830-talet var endast mellan fem och tio ”övriga” individer skyldiga företaget mindre belopp och 1845 finns inte längre några personer tillhörande denna grupp kvar. ”Övriga” individers fordringar på företaget var endast på mycket små belopp före 1850. År 1850 hade gruppen ”övriga” inga som helst fordringar på företaget.

Arbetsinkomst under en livstid

Inkomsterna under livstiden bestod i huvudsak av arbetsinkomster, men kunde även utgöras av kapitalinkomster (avkastning från kapitalplaceringar, arv eller penninggåvor) eller andra inkomster som exempelvis hyresintäkter och diverse bidrag. Slagen av inkomster och inkomsternas storlek varierade i hög grad mellan olika individer, men också under livstiden och med vilken historisk period som studeras. I detta avsnitt studeras arbetsinkomsten för en grupp arbetare vid Stora Kopparbergs Bergslag. Dessa arbetares löner kan antas ha utgjort den huvudsakliga inkomstkällan för hushållet.

Majoriteten av de anställda vid Stora Kopparbergs Bergslag arbetade i gruvan med malmbrytning och var anställda vid gruvstaten. Även skrädningsarbetarna, som var sysselsatta med att separera malmen från gråberg och jord, tillhörde gruvstaten. Det andra stora arbetsstället vid Bergslaget var konststaten och de anställda vid konststaten ansvarade för teknik och mekanik vid gruvan.²⁴ År 1820 fanns mer än 500 arbetare vid gruv- och konststaten och år 1830 cirka 400.²⁵ Antalet arbetare vid gruvan varierade under åren, då verksamheten i hög grad var beroende av brytningsförhållandena i gruvan samt efterfrågan på kopparmalm.

Att även andra familjemedlemmar arbetade och deltog i hushållets försörjning var många gånger en förutsättning för överlevnaden under 1800-talet. Omyndiga hushållsmedlemmars arbetsinkomster redovisades ofta på den anställde huvudmannens personkonto. De sämst betalda arbetsuppgifterna utfördes av kvinnor, barn och åldringar.²⁶ På en del platser i Bergslagen utgjorde kvinnor och barn en stor andel av den totala arbetsstyrkan i gruvorna. Den kvinnliga arbetsstyrkan i gruvindustrin minskade emellertid un-

²⁴ Arbetet vid gruvan beskrivs av Lindroth (1955), del I, skrädningsarbetet på s. 525–526.

²⁵ De individer som hade rätt att delta i arbetet i gruvan var enligt Lindroth (1955), del I, s. 527–528 inskrivna i ”rullan”. I källor som exempelvis Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser anges ett större antal anställda än som utifrån Bergslagens arkivmaterial arbetade och erhöll lön. Det är därför rimligt att anta att antalet anställda i gruv- och konststaten 1820 inte var 647 stycken, utan cirka 526, trots att anställningsnumren i rullan löpte från nummer 1 till nummer 647. Det fanns med andra ord luckor i materialet, något som även Sten Lindroth konstaterar. Sammanställning av uppgifter i Avräkningsböcker 1818–1853, D3: 944, 953, 954 och 1354, Gruvkontoret, SKB, SEC och Lindroth (1955), del I, s. 528.

²⁶ Vid Bredsjö bruk i Västmanland redovisades sönernas arbetsinkomst på faderns lönekonto under 1800-talet. Larsson (1986), s. 15 och 141–143.

der andra hälften av 1800-talet i samband med att gruvarbetet blev en heltidssysselsättning av industriell karaktär.²⁷ Det finns dock inga uppgifter i källmaterialet från Stora Kopparbergs Bergslag som visar att kvinnor eller barn utgjorde en del av arbetskraften vid Falu gruva 1820–1862. Troligt är att kvinnor och omyndiga barn trots att de inte syns i källmaterialet deltog i arbetet, men att arbetsinkomsten redovisades på hushållsföreståndarens lönekonto. Däremot är det möjligt att kvinnor och barn inte i lika stor utsträckning som vid andra gruvor arbetade vid Falu gruva under denna tidsperiod, eftersom arbetet i koppargruvan tidigt bedrevs av mer eller mindre heltidsanställda arbetare. Detta gjorde att arbetet vid Falu gruva inte heller fungerade som agrar sidoverksamhet. Vid tiden för undersökningen fanns inte heller någon arbetskraftsbrist och detta kan vara ytterligare en anledning till att kvinnor inte återfinns i källmaterialet. Att det fanns kvinnor som arbetade i Falu gruva nämns emellertid i annat källmaterial, som exempelvis Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser för Kopparbergs län från sent 1800-tal.²⁸

En grupp av arbetare, totalt 70 individer, som var anställda vid Falu gruva 1830 och framåt studeras i fortsättningen av detta kapitel.²⁹ Av dessa 70 var 18 anställda vid konststaten och 52 vid gruvstaten. Två av de anställda vid gruvstaten var anställda för att utföra skrädningsarbete. Skrädningsarbetet var ett okvalificerat arbete och en syssla främst för yngre personer, från 15 års ålder.³⁰ Efter att ha arbetat i skrädningen under några år kunde man från 19–20 års ålder söka annan anställning vid gruv- eller konststaten.³¹ I föl-

²⁷ Håkan Henriksson har studerat det kvinnliga gruvfolket i Örebro län under 1800-talet. Här utgjorde kvinnorna uppemot halva arbetsstyrkan under 1800-talets första hälft. Två tredjedelar av kvinnorna vid Dalkarlsberget 1830 var gifta och ingick i samma arbetslag som maken. Endast ett fåtal, tio procent, av gruvpigorna hade män som inte arbetade som ordinarie i gruvan och lika många pigor var änkor. Liksom vid Bredsjö bruk (se ovanstående not) betalades lönen inte ut till varje enskild arbetare utan bokfördes på huvudmannens konto. Även barnen deltog tidigt i arbetet vid gruvan. Som små kunde de hjälpa till med att plocka malm eller fungera som hantlangare till föräldrarna. En del barn utförde sitt första dagsverke i de yngre tonåren för att vid 16 års ålder bli ett fullvärdigt gruvhjon vid Dalkarlsbergs gruvfält. Antalet kvinnor vid gruvan minskade runt 1800-talets mitt. Henriksson (1994), s. 120–135, 140 och 148–153.

²⁸ I Lindroth (1955), del I, s. 526 nämns att tio kvinnor och en pojke arbetade med skrädning år 1728. Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser, Kopparbergs län, 1891–1895, s. 31 skriver att 7 kvinnor och barn fanns bland de totalt 328 anställda vid gruvan vid denna tid. Lagerqvist & Nathorst-Böös (1997), s. 93 återger att lönen för kvinnors dagsverke i Falu gruva 1840 var 24 skilling riksgäld.

²⁹ Dessa personer tillhörde de som öppnade ett konto i Falu stads sparbank åren 1830–1833 och som därför ingick i 1830–1833 års kohort i kapitel 5.

³⁰ Unga män fick ett eget konto då de anställdes i skrädningen vid 15 års ålder. Avräkningsböcker 1820–1821, D3:944, Gruvkontoret, SKB, SEC.

³¹ Detta gällde åtminstone 18 av totalt 68 gruvdrängar och 1 konststatsanställd, vilka hade arbetat med skrädning under tonåren. Då materialet för tiden före 1830 endast har undersökts i begränsad omfattning kan antalet individer ha varit fler. Avräkningsböcker 1820–1821, D3:944, Gruvkontoret, SKB, SEC.

jande avsnitt studeras dessa arbetares löneutveckling över tid för att analysera inkomstutvecklingen under en livstid.

Arbetsinkomsten

Arbetarnas löneutveckling var bland annat beroende av konjunkturen och brytningsförhållandena vid gruvan. Den ekonomiska ersättningen för specifika arbetsuppgifter påverkades av hur arbetsteknik och produktivitet värderades. Utgångspunkten för beräkningen av arbetslönen under livstiden tas i Stora Kopparbergs Bergslags räkenskaper 1830–1862. I avräkningsböcker återges den anställde personens namn, anställningsnummer, födelseort och -år samt när personen första gången fick anställning vid gruvan. Vidare framgår den anställdes arbetsuppgift/-ställe och lön under året. Eventuella avbrott i anställningen och orsaken till detta, skador i arbetet och orsaken till anställningens upphörande finns också nedtecknad. För en del arbetsställen, som vid skrädningen, uppgavs veckolöner.

De anställda arbetarnas arbetslön, som under perioden redovisades i avräkningsböckerna, varierade beroende på individens arbetsuppgifter och arbetsprestationer. Prestationerna (skicklighet, erfarenhet och ork) påverkades i sin tur av ålder, arbetsförhållandena i gruvan samt förekomsten av kopparmalm. Vidare var den arbetstid som den anställde kunde arbeta avhängigt av årstiden. För de individer som ingick i ett arbetslag, en rote, påverkade hela lagets arbetsprestation den enskilde arbetarens inkomst. Det är dock rimligt att anta att varje enskild arbetare eftersträvade maximal prestation och därmed maximal lön utifrån givna förutsättningar.

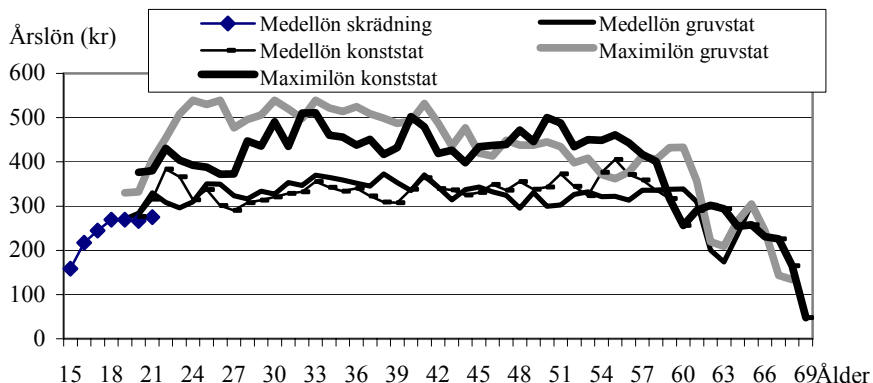
De anställdas löner bestod under åren 1830–1862 av två delar, en penninglön och en naturallön. Det uppnådda värdet på arbetsinkomsten fördelades mellan kontantuttag och naturauttag.³² De två delarna utgjorde tillsammans den totala arbetslönen och det är denna sammantagna lön under året som utgör underlaget för undersökningen av arbetarnas löneutveckling under livstiden. Det är tre olika yrkeskategoriers (skrädnings-, gruv- och konststatarbetare) löneutveckling som undersöks. Därmed är det möjligt att se om yrkeskategoriernas lön utvecklades på likartat eller skilda vis under en livstid.

De skrädningsanställdas löner nedtecknades månadsvis i gruvdrängsrullorna. Genomsnittsårlönen för arbetet låg på runt 200 kronor vid denna tid, men flitiga personer kunde uppnå en årlön på drygt 250 kronor (se diagram 7.3). Årsarbetstiden antas ha legat vid cirka 300 dagar.³³

³² I en genomgång av 15 av de 70 anställda arbetares löneuttag hos Stora Kopparbergs Bergslagslag under perioden 1854–1862 visade det sig att runt två tredjedelar av lönen bestod av pengar, medan återstoden utgick i form av naturauttag och då främst i form av spannmål som råg och korn, men även andra råvaror. Ingen av de 15 arbetarna hade en bostad som naturaförmån. Avräkningsböcker 1853–1862, G2:610–629, Huvudkontoret, SKB, SEC.

³³ Se exempelvis Larsson (1986), s. 119.

Diagram 7.3 Årslön för 70 gruvarbetare utifrån ålder 1830–1862, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Avräkningsböcker 1820–1853, D3:944–945 och 954, Gruvkontoret och Avräkningsböcker 1853–1862, G2:610–629, Huvudkontoret, SKB, SEC.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Då skrädningsarbetarna endast var få har inte maximilönen beräknats.

Lönen för de anställda vid gruv- och konststaten varierade under året. Detta berodde bland annat på att en del individer periodvis inte var verk-samma vid gruvan. Flera personer var dessutom tidvis sjuka och hade därför nedsatt arbetsförmåga eller kunde inte alls arbeta, vilket i hög grad påver-kade lönen. De svåra arbetsförhållandena i gruvan och riskerna för olyckor kan förklara varför en stor andel individer dog relativt unga.³⁴ Av de ursprungliga 70 arbetare 9 kvar i gruvan 1862 och var då 55 år eller äldre. Lokalbefolkningen hade deltagit i brytningen av koppar i generationer och man var väl införstådd med riskerna i gruvbrytningen. Att många individer, trots svåra förhållanden, stannade kvar vid gruvan under en lång tid berodde sannolikt på att befolkningen hade få alternativ.

Genomsnittslönen för de gruvstatsanställda låg på drygt 300 kronor per år i åldersintervallet 20–25 år (se diagram 7.3). Mellan 30 och drygt 40 års ålder var årslönen i genomsnitt 350 kronor. Därefter rörde sig lönen runt 325 kronor per år till dess att den gruvanställda uppnådde 60 års ålder, då lönen minskade. Vid denna ålder arbetade endast tre av de ursprungliga 50 gruvarbetarna kvar, varför uppgiften skall tolkas med försiktighet.

De gruvstatsanställdas löneutveckling gällde även för anställda vid konststaten, men nu med en något annorlunda formad samt förskjuten kurva. De fåtal (två, tre eller fyra) individer som befann sig mellan 20–25 år hade en årslön på i genomsnitt 350 kronor. Från 25 års ålder låg årslönen lägre, runt 325 kronor, för att återigen hamna på cirka 350 kronor per år mellan 40–55 års ålder. Den tillfälliga nedgången var troligtvis en konsekvens av att

³⁴ Hälften av de 70 individerna arbetade i gruvan tills dess att de dog. Genomsnittsåldern för de avlidna arbetarna var 41 år.

gruvbrytningen under en längre period under 1830-talet och början av 1840-talet bedrevs med stora problem efter ras i gruvan.³⁵ De två som arbetade kvar i gruvan vid 55 års ålder hade runt 375 kronor per år. Att genomsnittslönen för de anställda vid konststaten var hög vid denna ålder kan ha berott på att arbetet i hög grad innehöll kvalificerade inslag av teknisk kunskap och erfarenhet från arbetet och inte var lika beroende av fysisk styrka och uthållighet som arbetet vid gruvstaten.

Detta syns än tydligare då de anställdas maximala årslön kopplas till individens ålder (se diagram 7.3). För gruvstatens anställda uppnåddes maximal årslön (510 kronor) mellan 20 och 40 års ålder, medan maximal lön för konststatens anställda inföll senare i livet.

Att en del arbetare förmådde att uppvisa en konstant eller till och med stigande årslön även efter 45–50 års ålder kan också ha varit en konsekvens av att omyndiga familjemedlemmars arbetslön redovisades på hushållsföreståndarens konto i företaget.³⁶ För gruvarbetarnas söner var detta sannolikt ett steg på vägen mot en senare anställning vid gruv- eller konststat.³⁷

Krediter som förskott på lönen

I avräkningsböckerna fanns inte samtliga anställda arbetare upptagna under åren, utan endast de som betalade olika former av skatter (kronoutskylder eller från och med 1838 stadsutskylder), avgifter (fattigvårdsavgifter³⁸ och extraavgifter³⁹), hade en skuld till eller gjorde avbetalningar på en skuld till arbetsgivaren under räkenskapsåret.⁴⁰ Även arbetare med ett tillgodohavande på personkontot fanns upptagna i dessa liggare, men detta var något mycket ovanligt vid denna tid. I den mån ett under- eller överskott uppstod, redovi-

³⁵ *Manuskript- och avskriftssamling*, volym 1010, tabell 1, SKB, SEC.

³⁶ Söner som hade uppnått arbetsför ålder och som inte hade lämnat föräldrahemmet hade en viktig del i familjens försörjning. Vid Bredsjö bruk i Västmanland under 1800-talet visar Mats Larsson att sönerns arbete, som redovisades på fädernas konton, i hög grad påverkade hushållets totala inkomstbild. Här kulminerade arbetarnas löner vid 55–60 års ålder. För hushåll med söner i åldern 14–16 år var detta än mer utmärkande. Larsson (1986), s. 140–143 och Larsson (1989), s. 363–367.

³⁷ Diskussionen utgår från ett antagande om att barnens födelse inträffade efter det att hushållsföreståndaren fyllt 30 år och att barnen när så var möjligt deltog i arbetet vid gruvan.

³⁸ En fattigvårdsavgift betalades av en del av Bergslagens anställda från och med 1836. Avräkningsböcker 1835–1836, G2:208; Huvudkontoret, SKB, SEC. Fattigvårdsavgiften infördes allmänt i städerna under 1840-talet och var en personlig kommunal skatt. Avgiften betalades årligen och uttogs, enligt Peter Gårestad, med en lika stor summa för samtliga personer med vissa undantag. Kvinnor betalade vanligtvis halva beloppet jämfört med män. Fattigvårdsavgiften avskaffades 1861. Gårestad (1987), s. 43.

³⁹ Exempelvis togs avgifter för reparation av prästgården samt för inköp av en orgel till kyrkan under senare hälften av 1830-talet.

⁴⁰ Av källmaterialet framgår att kostnaderna för de arbetsredskap som den anställde eller hans arbetslag använde i gruvbrytningen drogs av från lönen.

sades detta i slutet av räkenskapsåret. Åtminstone hälften av de anställda gruvarbetarna hade en skuld till arbetsgivaren 1830.

För att ytterligare studera hur arbetarna använde sig av möjligheten att låna av arbetsgivaren följs de 70 arbetarna för åren 1830–1843.⁴¹ Efter 1843 finns endast knappt hälften av de 70 arbetarna kvar, varför undersökningen inte fortsätter efter denna tid.

Ingen av de 70 arbetarna hade ett tillgodohavande hos arbetsgivaren åren 1830–1843. Däremot hade tre fjärdedelar av dessa arbetare någon gång en kredit hos arbetsgivaren. I samtliga fall bestämdes en återbetalningsplan vid kredittillfället och denna bestod av lika stora månadsvisa avbetalningar under räkenskapsåret. I stort sett samtliga lån var återbetalda i slutet av räkenskapsåret. I de fall som arbetaren inte lyckades fullfölja avbetalningen kvarstod skulden och överfördes till nästa räkenskapsår.⁴²

I genomsnitt tre fjärdedelar av de 54 arbetarna som någon gång hade en skuld till bruket 1830–1843 lånade pengar vid mer än ett tillfälle under åren. I genomsnitt rörde det sig om tre eller fyra lån. En del arbetare (6 av 54 stycken) lånade under mer än hälften av de totalt 14 studerade åren. Det var dock sällan som arbetare hade mer än ett lån under samma räkenskapsår.

Åren 1835–1840 ökade antalet lån kraftigt jämfört med tidigare år. Två tredjedelar av de kvarvarande gruvarbetarna satte sig i skuld under 1839 och detta år ökade den genomsnittliga storleken på lånen som mest under perioden 1830–1843. Under återstående år till och med 1843 hade cirka hälften av arbetarna ett lån. Antalet nya krediter minskade markant och skuldbeloppen sjönk något. Den relativt utbredda skuldsättningen vid denna tid var sannolikt en konsekvens av lågkonjunkturen och av att inkomsterna från gruvbrytningen minskade, eftersom det var svårt att bedriva en fungerande gruvdrift åren efter gruvrasen på 1830-talet.

Under perioden 1830–1843 som helhet var den genomsnittliga storleken (medelvärde såväl som median) på de lån som arbetarna tog knappt 30 kronor.⁴³ Majoriteten skulder var emellertid på än mindre belopp. Detta kan jämföras med årslönen för en gruvarbetare som i genomsnitt uppgick till 350 kronor vid denna tid (se diagram 7.3). Storleken på krediterna och den relativt korta lånetiden indikerar att lånebeloppen i huvudsak kan ha använts för

⁴¹ Hälften av de cirka 400 arbetare som var anställda vid Falu gruva och hade lön under räkenskapsåret i början av 1830-talet fanns upptagna med ett personkonto i avräkningsböckerna. Detta innebär att de 70 arbetare som studeras utgjorde en tredjedel av de individer som hade skulder eller tillgodohavanden vid denna tid. Avräkningsböcker 1820–1853, D3:944 och 954; Gruvkontoret och Avräkningsböcker 1829–1862, G2:202–220, 604 och 606–629, Huvudkontoret, SKB, SEC.

⁴² I en del fall kvarstod skulderna under några år utan att några återbetalningar gjordes. I vissa fall registrerades arbetaren slutligen som förlupen.

⁴³ Det var främst gruvanställda som var runt 30 år som hade en skuld till arbetsgivaren. Lånebeloppen uppgick i genomsnitt till knappt 30 kronor för individer mellan 24 och 44 års ålder. Yngre arbetare lånade sällan, men om det förekom var det till mindre belopp – i genomsnitt tio kronor. Detsamma gällde för de fem arbetare som var mellan 45 och 54 år.

att betala andra skulder som arbetarna hade samlat på sig hos exempelvis handlare. Krediten hos arbetsgivaren var med andra ord en form av rörelsekredit som användes för hushållets löpande konsumtion. De större kreditbeloppen kan ha använts för att bekosta delbetalningar för fastigheter, förbättringar av den egna fastigheten eller för att lösa ut syskon i samband med ett arv. Ingen skrädningsanställd hade kredit hos arbetsgivaren. Detta kan ha berott på att dessa i huvudsak yngre personer inte i lika stor utsträckning hade ett behov av att låna pengar som de personer som förestod ett hushåll.

Sammanfattning och slutsatser

Stora Kopparbergs Bergslags ekonomiska engagemang i lokalsamhället förefaller inte ha bedrivits utifrån ett ekonomiskt vinstintresse (då in- och utlåningsräntan inte skilde sig åt), utan var istället ett sätt att lösa den lokala bristen på krediter. Under 1840-talet minskade Bergslaget en del av kreditengagemangen och hänvisade troligtvis potentiella låntagare till stadens institutionella kreditinrättningar. Alltjämt beviljade Bergslaget bergsmän och anställda tjänstemän krediter, men nu mot ränta.

För arbetarna vid Falu gruva fungerade kontot hos arbetsgivaren under åren fram till 1862 som en typ av öppen checkräkning där intjänad lön under året jämfördes med diverse olika uttag i företaget. Bergslaget gav de anställda krediter utan ränta, men samtidigt utgick inte heller ränta på de belopp som den anställde lät stå kvar i företaget. Det var emellertid sällan som arbetarna lyckades få ett överskott utan istället var man skuldsatt, något tidigare forskning visat var vanligt vid denna tid. De ofta förekommande och räntefria lånen visar att kreditmöjligheterna troligtvis var en nödvändighet för hushållen och bidrog till att inkomstvariationerna utjämnades under året. Flertalet av Bergslagets arbetare använde sig också av möjligheterna att få en tillfällig kredit under året. De småbelopp som krediterna utgjorde visar att det i huvudsak rörde sig om rörelsekrediter.

För att diskutera kreditbehovet under olika perioder i livet analyserades i detta kapitel gruvarbetarnas löneutveckling i relation till ålder. Den bild som framkom visar att lönen för majoriteten arbetare var som störst mellan 30 och drygt 60 års ålder. Samtidigt var det vanligt att arbetarna i detta åldersintervall hade en kredit hos arbetsgivaren. Detta visar sammantaget att tillgången på krediter var viktig för hushållens överlevnad under framförallt de år som hushållets försörjningsbörda kan antas ha varit som allra störst.

KAPITEL 8

Att spara och låna under en livstid

Enligt ett livscykelantagande förändras hushållens nettoförmögenhet allt eftersom hushållen passerar olika stadier i sin utveckling. Olika slag av hushåll har dock skilda förutsättningar beroende på inkomst och försörjningsbörda, de skiljer sig åt bland annat avseende benägenheten att ta eller avstå från risker. Det är rimligt att anta att mer förmögna hushåll och hushåll med större inkomster har högre ställda livstidsförväntningar för den egna förmögensutvecklingen än fattiga hushåll. Välbärgade hushåll har även större möjligheter att efterlämna någon form av arv. I detta kapitel är syftet att undersöka hur hushållen sparade och lånade under olika perioder av livet och att analysera historisk empiri utifrån teoretiska antaganden rörande ett livscykelperspektiv.

Utgångspunkter

Inkomst- och förmögensutvecklingen påverkas, liksom benägenheten att spara och konsumera, i hög grad av i vilket skede i livet som individen och hushållet befinner sig. Även individens uppfattning om den egna ekonomiska utvecklingen påverkar självfallet hur individen väljer att spara och konsumera. I det nybildade och växande stadiet antas hushållen vara nettolåntagare, medan hushållet i ett moget stadium kan antas vara nettosparare. Även unga personer som ännu inte har hunnit bildat egna hushåll utgör enligt dessa utgångspunkter nettosparare.

Hushållens ekonomiska förutsättningar och behov varierade bland annat beroende på försörjningsbörda. Under 1800-talet födde kvinnorna ofta många barn, men då barnadödligheten var stor uppnådde inte alla barn vuxen ålder. Här fanns dock stora sociala skillnader.¹ Hur många barn kvinnorna hann föda påverkades även av hur gamla de var när de gifte sig. Under 1800-talets första hälft var giftermålsåldern i Sverige cirka 27 år för både kvinnor och män, men även här fanns sociala skillnader. Dessutom gifte man i flera fall om sig, speciellt i de lägre socialgrupperna där dödligheten var hög. De

¹ Bland hantverksfamiljer i Örebro ökade antalet hemmavarande barn under 15 år från i genomsnitt 2,2 till 3 under 1800-talet. Andra studier från Örebro visar att drängar och arbetare i genomsnitt fick 5,5 barn och att hantverkare och handlare i genomsnitt fick 3,7 barn per familj. Lunander (1983), s. 153 och Norman (1983), s. 109.

övre sociala skiktens män väntade med att gifta sig tills de var färdiga med sin utbildning, hade inkomst och kunde försörja en familj. Däremot gifte de sig med betydligt yngre kvinnor. I bland städernas lägre sociala skikt rådde det motsatta förhållandet. Här var männen yngre än kvinnorna och medianåldern uppgick till 25 respektive 26 år. Giftermålsåldern var beroende av när det ansågs vara ekonomiskt möjligt att bilda ett hushåll. De två parterna borde ha fått en ekonomisk grund för att kunna bilda hushåll och kvinnorna skulle dessutom ha hunnit få tillräcklig erfarenhet för att kunna förestå ett hushåll.² Det är rimligt att anta att giftermålsåldern inte hade förändrats radikalt i slutet av 1800-talet och att majoriteten hushåll bildades av individer mellan 25 och 30 års ålder.

Metod och material

För att kunna genomföra en livscykelanalys krävs uppgifter från enskilda hushåll om inkomster, sparande, krediter samt försörjningsbörda under en längre tidsperiod. Hushållens ekonomiska förutsättningar, liksom de ekonomiska behoven, varierade både mellan olika slag av hushåll och under skilda historiska perioder. En undersökning baserad på historiskt material gör det möjligt dels att följa ett antal hushåll under en längre tidsperiod, dels att studera ett större källmaterial under olika tidsperioder för att urskilja eventuella förändringar. Tvärsnittsundersökningarna liksom de longitudinella undersökningarna i detta kapitel genomförs med olika källmaterial för att göra det möjligt att besvara frågor om ett livscykelmönster.

Förmågan att hålla ett överskott som kan sparas antas, utifrån ett livscykelperspektiv, avspegla hushållets inkomster i relation till försörjningsbördan. I de fall hushållets inkomster inte är i nivå med konsumtionsbehovet tvingas man att låna. För att kunna undersöka under vilka skeden i livet som hushållen hade förmåga att spara respektive låna studeras fordringar och skulder i det bouppteckningsmaterial som användes i avhandlingens kapitel 4 och 6. Sparförmågan är även möjlig att diskutera utifrån Falu stad sparbanksmaterial som presenterades i kapitel 5.

Bouppteckningsmaterial gör det möjligt att analysera hushålls ekonomiska status vid dödstillfället. Av samtliga 605 boupptecknade 1820–1902 har 464 individer kunnat åldersbestämmas. Ingen var under 20 år. Samtliga individer har delats in i kohorter utifrån femårsintervall (20–24, 25–29 och så vidare) och tolv åldersindelade kohorter har därmed uppkommit. Dessa ålderskohorter markeras i diagrammen utifrån respektive kohorts genom-

² Carlsson (1983), s. 46; Hörsell & Nelson (1983), s. 60; Lunander (1983), s. 149 och Norman (1983), s. 104–105. Se även exempelvis Matović (1984), s. 184–190.

snittsålder (det vill säga 22, 27, 32 och så vidare).³ Däremot ingår inte de 39 boupptecknade som var 80 år eller äldre, då antalet individer i denna ålderskohort blir alltför litet för att behandla vidare.

Samtliga boupptecknade oberoende av socialgrupp och tidsperiod analyseras, utifrån åldern vid dödstillfället. Detta gör det möjligt att studera när i livet man hade fordringar eller skulder samt hur nettoförmögenheten utvecklades under en livstid. I analysen ingår samtliga åldersbestämda individers fordringar, skulder och nettoförmögenhet i beräkningarna även om de, ifråga om nettoförmögenhet, utgjorde ett negativt belopp. För att spegla den spännvidd som finns i bouppteckningarna redovisas både medelvärde och median.

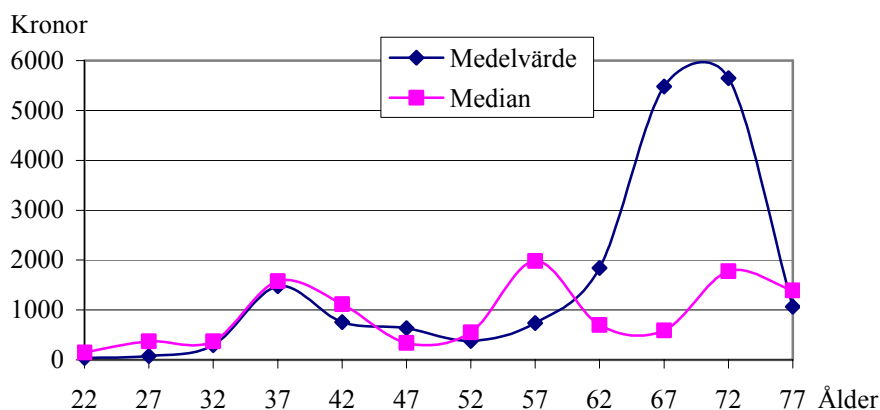
Fordringar

För att få en uppfattning om under vilka perioder av livsrytmen hushållen hade förutsättningar för att skapa ett utestående överskott, studeras de boupptecknades fordringar i relation till individens ålder. Privata respektive institutionella fordringar analyseras separat för att göra det möjligt att se eventuella skillnader i när i livet hushållen hade tillgångar av respektive slag.

I diagram 8.1 urskiljs ett mönster som väl överensstämmer med de antaganden som kan göras om den ekonomiska förmågan att hålla utestående fordringar under olika perioder av livstiden. Före 30 års ålder var de privata fordringarnas genomsnittliga värden som allra minst. Individer mellan 30 och 40 år hade större fordringar, medan individer mellan 40 och 60 års ålder hade fordringar till ett genomsnittligt lägre värde än 30–40 åringarna. Mellan 40 och 50 års ålder kan försörjningsbördan antas vara som störst, medan den minskade i samband med att vuxna barn flyttade hemifrån eller i ökad utsträckning bidrog till familjens försörjning. Efter 50 års ålder ökade behovet av att spara inför ålderdomen, vilket tillsammans med den minskande försörjningsbördan skulle kunna förklara den kraftiga uppgången av de genomsnittliga privata fordringarna för individer som var 60 år och äldre. Utvecklingen kan även förklaras med att det bland dessa äldre individer återfanns några av de mest förmögna bland samtliga boupptecknade, vilket framgår ännu tydligare om medianen studeras. För individer som var 70 år och äldre minskade fordringarna. Detta var sannolikt en konsekvens av att majoriteten inte längre hade ekonomisk förmåga att hålla utestående fordringar utan behövde tillgångarna för konsumtion, eftersom inkomsten hade stagnerat eller upphört. Vidare är det rimligt att anta att en del tillgångar hade överlämnats till barnen eller andra arvingar som del i ett förtida arv eller i samband med att man avvecklade boet.

³ Att analysera hushålls ekonomiska tillgångar under livstiden med hjälp av ålderskohorter i femårsintervall görs exempelvis av nationalekonomen Björn Andersson (2001).

Diagram 8.1 Privata fordringar, 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Bouppteckningar och arvskiften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

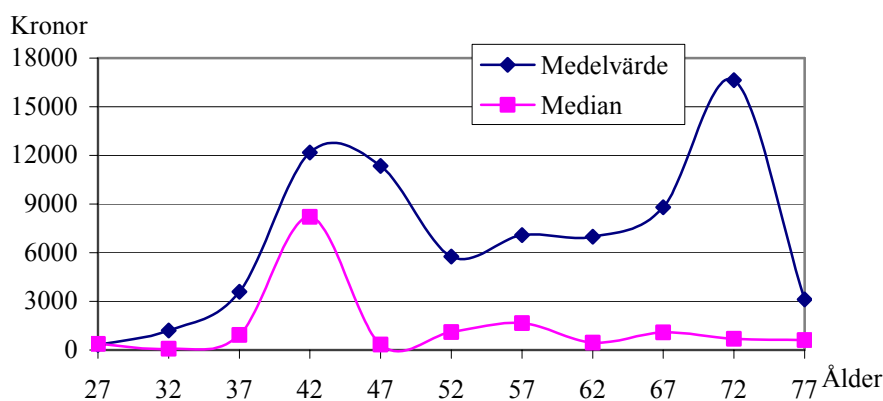
Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

I diagrammet ingår 406 boupptecknade individer som hade privata fordringar och som har kunnat åldersbestämmas. Företagare ingår i analysen i de fall det har kunnat konstateras att deras privata fordringar inte uppkommit i företagsverksamheten. I 18 fall har handlares privata respektive företags fordringar inte säkert kunnat särskiljas, varför dessa inte ingår i diagrammet. Det gör inte heller de 37 boupptecknade med privata fordringar som var äldre än 79 år. Det beräknade genomsnittliga värdet för varje ålderskohort (20–24, 25–29 och så vidare upp till och med 79 år) markeras i femårsintervall (22, 27 och så vidare).

Endast ett fåtal individer under 40 år hade någon form av institutionell fordran och i så fall till relativt små genomsnittliga belopp (se diagram 8.2). Till skillnad från vad som gällde för de privata fordringarna, hade 14 procent (18 personer) mellan 40 och 50 år i genomsnitt stora institutionella fordringar. Dessa personer tillhörde i huvudsak förmögna hushåll ur socialgrupperna ett och två, vilka hade stora tillgångar i värdepapper. Majoriteten av dessa personer hade även stora privata fordringar. De omfattande institutionella såväl som privata fordringarna avspeglar i realiteten förmögna och relativt unga hushålls spridda kapitalplaceringar och att det var unga och förmögna hushåll som valde att placera allt mer av sina ekonomiska tillgångar i ett institutionellt sparande.

Den största andelen individer med institutionella fordringar fanns dock bland dem som var 50 år eller äldre, det vill säga i den ålder då möjligheterna att avsätta kapital för ett sparande kan antas ha förbättrats. Dessa resultat överensstämmer väl med de antaganden som kan göras utifrån en livscykelmodell.

Diagram 8.2 Institutionella fordringar 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

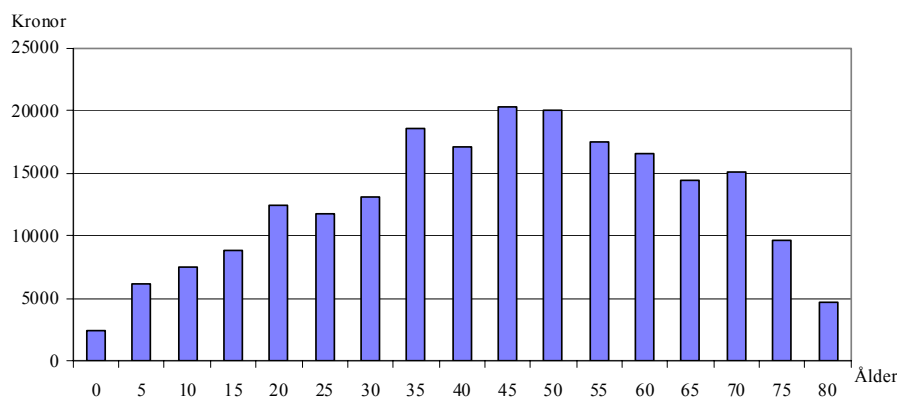
I diagrammet ingår 116 boupptecknade individer som hade institutionella fordringar och som har kunnat åldersbestämmas. I analysen ingår inte de 14 boupptecknade med institutionella fordringar som var äldre än 79 år. Det beräknade genomsnittliga värdet för varje ålderskohort (20–24, 25–29 och så vidare upp till och med 79 år) markeras i femårsintervall (22, 27 och så vidare).

Sparbanksparandet

För att analysera ett hushålls sparförmåga under olika stadier av livet studeras Falu stads sparbanks kontohållare 1830–1910. I likhet med analysen i kapitel 5 följs tre kohorter av kontohållare (nya kontohållare 1830–1833, 1855 och 1880). Genom att lägga samman de enskilda kontohållarnas ackumulerade behållning under hela den tid som deras konton var aktiva tydliggörs hur sparbankssparandet utvecklades i olika åldrar.

En livstidsstruktur på sparandet kan skönjas i diagram 8.3. Det sparande som förekom på barns konton var ett utbrett småsparande, men då kontohållaren fick egna inkomster ökade behållningen på sparkontot. Förutsättningarna för ett sparbankssparande minskade emellertid i samband med familjebildandet, vilket vanligtvis inföll före trettio års ålder. Kostnaderna steg då familjen växte.

Diagram 8.3 De tre kohorternas (1830–1833, 1855 och 1880) sammanlagda saldon i sparbanken 1830–1910, åldersvis, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Avräkningsböcker 1830–1910, FSS, FD och Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

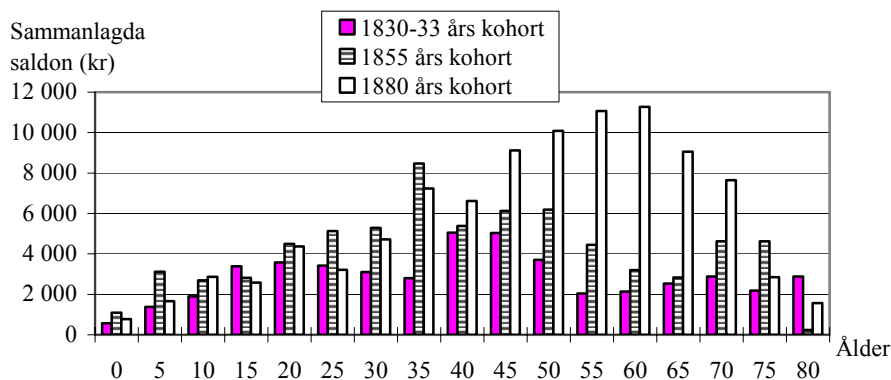
De olika staplarna visar samtliga kontohållare i femårsintervall, det vill säga ålder 0 avser alla individer som var 0–4 år under åren.

Förvärvsarbetande hade generellt sett en positiv inkomstutveckling, vilket kan förklara att sparandet åter steg efter 40 års ålder. Vid denna tid hade i en del fall barnen börjat bidra till hushållets försörjning. En del av sparandet på hushållsföreståndares konton kan i realiteten ha varit ett hushållssparande.

Sparbankssparandet kulminerade, som även visats vid analysen av de institutionella fordringarna i diagram 8.2, runt 50 års ålder. För åldersgruppen 55–59 år minskade saldot på sparbankskontot. Detta kan ha varit en konsekvens av att arbetsinkomsten minskade när man blev äldre och att man därför hade svårare att spara. Minskningen kan även ha orsakats av att kontohållaren tog en del av sparkapitalet för att ge till barnen i samband med att de lämnade föräldrahemmet. Efter 60 års ålder fortsätter sparbankssaldot att minska, men inte lika kraftigt som tidigare. Att behållningen inte minskade mer efter det att arbetsinkomsterna föll för majoriteten kontohållare, berodde sannolikt på att sparbankskontot i allt högre grad nyttjades för ett pensionssparande. En del individer hade någon form av pension eller sålde egendom som kunde placeras på sparbankskontot. De sparade beloppen skulle bekosta konsumtionen under återstoden av livet.

För att kunna urskilja om det fanns några skillnader mellan de tre kohorternas sparande under olika åldrar studeras dessa separat i diagram 8.4. I stort syns stora likheter mellan de tre kohorternas saldoutveckling under olika

Diagram 8.4 Vardera av de tre kohorternas (1830–1833, 1855 och 1880) sammanlagda saldon i sparbanken 1830–1910, åldersvis, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Se diagram 8.3.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

De olika staplarna visar samtliga kontohållare i femårsintervall, det vill säga ålder 0 avser alla individer som var 0–4 år under åren. Antalet kontohållare i de tre kohorterna skiljer sig åt.

åldrar, men en viktig skillnad är att 1880 års sparare i stort sett fortsatte att ackumulera ett sparkapital till och med 64 års ålder. Det ökade sparandet upp i åldersgrupperna kan förklaras av den kraftiga allmänna lönestegringen under slutet av 1800-talet och den samtida välståndsutvecklingen. Det var också 1880 års kohort som sparade de största beloppen.

Skuldsättning

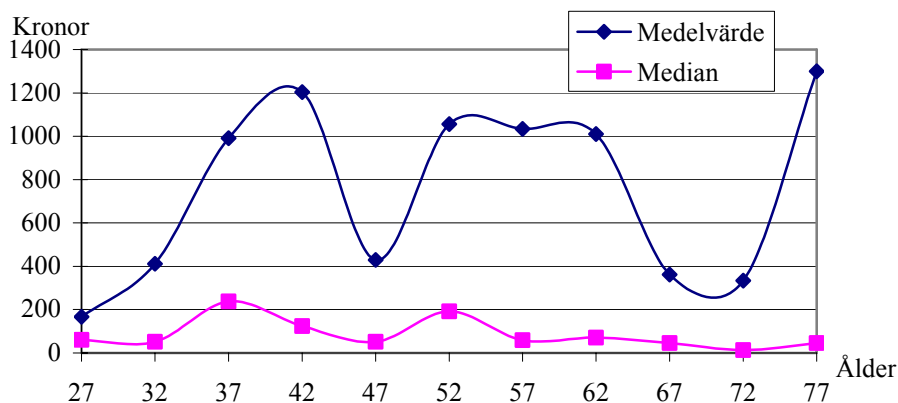
Behovet av krediter varierar under olika stadier i ett hushålls utveckling. Krediter behövs främst under den period när hushållet har en stor försörjningsbörda, det vill säga under de år som familjen växer. Krediter är även av avgörande betydelse för de individer som avser att etablera eller expandera en rörelse av något slag.

De genomsnittliga skuldbeloppen ökade successivt från 25 års ålder fram till det att man uppnått 40 år.⁴ Att skulderna steg mellan dessa år kan avspegla ett ökat kreditbehov under en ekonomiskt aktiv period med investeringar dels i samband med att hushållet växte i storlek och dels för att möjliggöra en näringsverksamhet (se diagram 8.5). Som tidigare nämndes hade individer mellan 40 och 50 år radikalt mindre genomsnittliga skulder än yngre kontohållare,⁵ medan skuldbeloppen åter var höga för individer mellan 50 och 65 år.

⁴ Fyra individer med skulder var under 25 år och kommer därför inte att behandlas vidare.

⁵ Den tillfälliga minskningen i skuldbeloppen framkommer även då medianen beräknas.

Diagram 8.5 Skulder 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Bouppteckningar och arvskiften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

I diagrammet ingår 397 boupptecknade individer som hade skulder och som har kunnat åldersbestämmas. Företagare ingår endast i diagrammet med uppgifter i de fall det har klargjorts vilka skulder som inte uppkommit utifrån företagsverksamheten. I 25 fall har handlares privata respektive företags fordringar inte säkert kunnat särskiljas, varför dessa inte ingår i diagrammet. Endast fyra av sex boupptecknade under 25 år hade skulder och deras fåtal gör att de har exkluderats från diagrammet. Det beräknade genomsnittliga värdet för varje ålderskohort (20–24, 25–29 och så vidare upp till och med 79 år) markeras i femårsintervall (22, 27 och så vidare).

Skuldbeloppen för äldre än 65 år var åter lägre, vilket överensstämmer med antaganden om att hushållen minskade sina skulder under detta skede i livet. Däremot var de genomsnittliga skuldbeloppen åter stora för individer äldre än 75 år, men som medianen i diagram 8.5 antyder var det några få individers skulder som drog upp det genomsnittliga värdet. För majoriteten äldre torde det dock ha funnits begränsade möjligheter att låna några större summor. De som trots allt kunde låna kan ha lämnat en fastighet eller en liknande tillgång som säkerhet.

Resultaten kan jämföras med dem som framkom vid analyser av bouppteckningsmaterial från Locknevi socken i norra Småland under 1800-talet. Här var skuldsättningsgraden hög bland den allra yngsta åldersgruppen (20 till 39 år) i samband med att de bildade hushåll. Dessa hushålls skulder motsvarade drygt 80 procent av tillgångarna. Skuldbördan avtog dock successivt för bönder mellan 40 och 60 års ålder, men steg för individer över 70 år. Att skuldsättningen var större bland yngre bönder berodde främst på att de eta-

blerade sig som egna jordinnehavare under denna period i livet och att detta finansierades med lån. Få Locknevbönder var därför skuldfria.⁶

För att ytterligare belysa under vilka perioder i livet som hushållen i Falun var nettolåntagare studeras relationen mellan skulder och tillgångar i bouppteckningsmaterialet. Resultaten i tabell 8.1 och diagram 8.5 uppvisar stora likheter.

Tabell 8.1 *Nettolåntagare fördelade enligt ålder 1820–1902, i procent*

	Ålder					
	20–30	31–40	41–50	51–60	61–70	71–80
Andel skuldsatta individer	25	33	26	30	12	16

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

En relativt stor andel hushåll i samtliga ålderskategorier hade skulder som översteg tillgångarna (se tabell 8.2), och var med andra ord nettolåntagare.⁷ Individer yngre än 36 år hade små genomsnittliga skulder. Skuldbördan, liksom andelen individer med skulder, var störst bland personer mellan 36 och 65 års ålder. Äldre individer hade inte oväntat en mindre skuldbörda och en fjärdedel hade inte några som helst skulder. Att hushållen under år av hushållsbildande var nettolåntagare, men minskade sina skulder och istället blev nettofordringsägare som äldre, överensstämmer väl med de antaganden som kan göras utifrån ett livscykelantagande.

Då bouppteckningarna analyseras mer i detalj visar det sig att andelen hushåll med skulder som översteg tillgångarna ökade över tid. Detta berodde i huvudsak på att en stor andel av 1900–1902 års hushåll var nettolåntagare.⁸

⁶ Locknevböndernas stora skulder var ofta till nära släktingar, som föräldrar eller svärföräldrar. Persson (1992), s. 249–253.

⁷ Detta kan jämföras med att 26 procent av de allra yngsta av Locknevbönderna (20–39 år) hade skulder som översteg tillgångarna. I övriga åldersgrupper var motsvarande andel betydligt lägre. Persson (1992), s. 250.

⁸ Exkluderas 1900–1902 års bouppteckningar visar det sig att andelen hushåll med en skuldsättningsgrad över 100 procent i runda tal halveras. Andelen nettolåntagare blir då 10, 18, 17 och 8 procent i respektive ålderskategori i tabell 8.2. Detta stämmer väl överens med de resultat som gällde för bondebefolkningen i Locknevi socken under 1800-talet (med undantag för den allra yngsta åldersgruppen). Se ovanstående fotnoter.

Tabell 8.2 *Genomsnittliga skuldbelopp i procent av de sammanlagda tillgångarna samt skuldsättningsgrad fördelat efter ålder 1820–1902, i stycken och procent*

Åldersgrupp	Antal individer	Medelvärde	Median	Individernas skuldsättningsgrad		
				>50%	≥100%	utan skulder
20–35	57	38	21	33	21	32
36–50	100	46	38	45	26	24
51–65	147	48	39	46	34	26
66–79	122	31	7	24	19	41

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Amn.: I tabellen ingår samtliga boupptecknade (oavsett om de hade någon skuld eller inte) som har kunnat åldersbestämmas. I de fall skulder och tillgångar var lika stora eller då skulderna var större än tillgångarna redovisas detta som 100 procent i tabellen. Observera att ett 100 procentigt genomsnitt inte innebär att samtliga i gruppen var nettoläntagare. Även företagare ingår i tabellen.

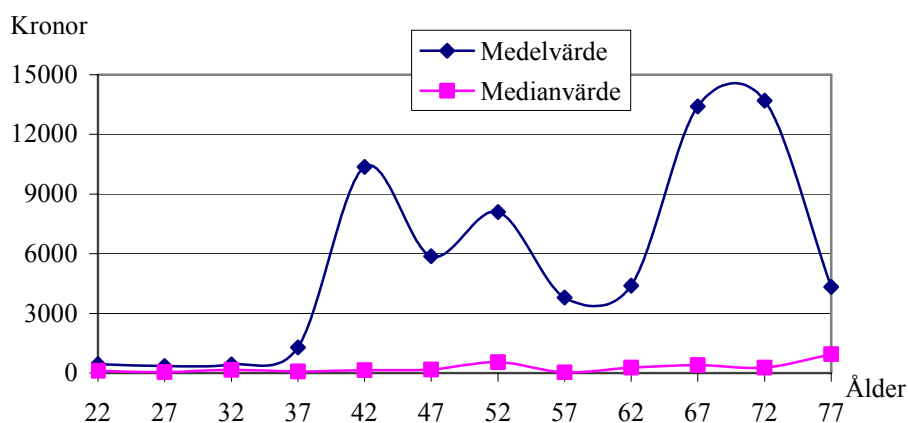
Nettoförmögenhet

Variationerna i nettoförmögenhet över livstiden för de boupptecknade i Falun stämmer väl överens med de teoretiska antagandena (se diagram 8.6). Individer som avled före 35 års ålder hade endast en mindre nettoförmögenhet, vilket troligtvis kom sig av att individer före 35 års ålder inte hade bildat hushåll eller nyligen hade genomfört ett hushållsbildande och därmed varken hunnit ackumulera ett kapital eller hade skuldsatt sig. Detta gjorde dem inte heller intressanta att bouppteckna i händelse av dödsfall.⁹ Nettoförmögenheten, liksom skuldsättningen, ökade därefter för personer mellan 35 och 45 års ålder i samband med att hushållet byggdes upp. Under de år som antalet hushållsmedlemmar kan antas ha ökat steg emellertid försörjningsbördan och detta gjorde att skuldsättningsgraden växte. Hushållens nettoförmögenhet var då den boupptecknade var i åldern mellan 45 till 55 år mindre än för boupptecknade som var yngre än 45. För äldre individer än 55 år syns en tillfällig ökning i nettoförmögenheten. Detta skulle kunna förklaras med att försörjningsbördan åter minskade i samband med att vuxna barn flyttade hemifrån eller att barnen i ökad utsträckning bidrog till hushållets försörjning.

Individer runt 60 års ålder hade i mindre utsträckning vuxna barn boende hemma, vilket kan ha bidragit till en genomsnittlig ökning av nettoförmögenheten (se diagram 8.6). Då inkomsterna inte längre kan antas stiga vid denna ålder var den växande förmögenheten i huvudsak ett resultat av att skuld-

⁹ I huvudsak var de boupptecknade äldre och 190 stycken var mellan 60 och 79 år.

Diagram 8.6 Nettoförmögenhet 1820–1902, åldersfördelat, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

I diagrammet ingår 425 boupptecknade individer som har kunnat åldersbestämmas. De 39 individer som var 80 år eller äldre har exkluderats från undersökningen då de är få för att bilda femårskohorter. Det beräknade genomsnittliga värdet för varje ålderskohort (20–24, 25–29 och så vidare upp till och med 79 år) markeras i femårsintervall (22, 27 och så vidare).

sättningen minskade. Flera individer borde även ha varit änkor eller änkemän och förmögenheten skulle därför endast ha räckt till för att försörja en person.

Bland de allra äldsta, 65 år och äldre, återfinns flera personer med en omfattande nettoförmögenhet. Även efter 70 års ålder finns ett förhållandevis stort antal välmående personer som hade lyckats ackumulera ett kapital som åtminstone till stora delar skulle kunna lämnas i arv. Snedvridningen i källmaterialet – där en stor andel av befolkningen som uppnådde denna ålder inte hade några tillgångar eller skulder och där många ur de mindre bemedlade grupperna inte fick uppleva denna ålder på grund av ett hårt liv – påverkar i hög grad resultatet. De äldsta individerna torde i många fall ha varit beroende av den egna förmögenheten för sin försörjning. Alternativt kan man ha överlätit sitt sparkapital till något av barnen och samtidigt avvecklat det egna hushållet. Storleken på den genomsnittliga nettoförmögenheten som redovisas i diagram 8.6 ska därför tolkas med viss försiktighet.

Det finns även en risk för en social snedvridning som påverkar resultatet då man lägger samman de olika bouppteckningsperioderna. Den sista av de tre kohorterna, 1900–1902, har en viss överrepresentation i materialet (se vidare i kapitel 4). De, i relation till totalbefolkningen, många boupptecknade tillhörande socialgrupp ett och två hade oftast en större nettoförmögenhet

samt kan förutsättas ha levat längre än individer ur socialgrupp tre och fyra. Extremfall, exempelvis mycket stora nettoförmögenheter, kan också ha påverkat utfallet. Denna snedvridning framkommer då man studerar spännvidden mellan medelvärden och medianer i diagrammen ovan.

Vidare förbättrades den ekonomiska situationen under senare delen av 1800-talet, vilket gör att utvecklingen för de olika kohorterna inte är helt jämförbara. I diagram 8.4 framgår exempelvis att de ekonomiska förutsättningarna för att spara förbättrades under 1800-talets sista decennier och att 1880 års sparbankssparare fortsatte att spara fram till 60 års ålder, medan detta inte var en ekonomisk möjlighet för huvuddelen av 1830–1833 och 1855 års sparbankssparare.

För att få en säkrare uppfattning om i vilken utsträckning nettoförmögenheten var beroende av individens ålder har en multipel regressionsanalys genomförts. I denna användes, förutom ålder, socialgruppsstillhörighet och kön (dummy) som oberoende variabler och boupptecknad nettoförmögenhet som beroende. För att undvika inverkan av extremvärden rangordnades nettoförmögenhet från lägsta till högsta värde. Samtliga 464 åldersbestämda individer ingick i beräkningarna. För att urskilja eventuella förändringar som berodde på att förutsättningarna skilde sig åt mellan olika tidsperioder studerades de olika bouppteckningsperioderna separat.

Generellt gäller att andelen variationer som regressionsmodellen täcker in är liten, vilket framgår av värdet på R^2 (se tabell 8.3). Detta gör att modellens förklaringsvärde är relativt lågt. Den boupptecknades kön verkar inte ha haft någon betydelse för nettoförmögenhetens storlek, vilket kunde förväntas då det var hushållets nettoförmögenhet (och därmed i majoriteten fall inte individens nettoförmögenhet) som boupptecknades. Däremot finns ett signifikant samband mellan nettoförmögenhet och socialgruppsstillhörighet för samtliga bouppteckningsperioder. Även detta resultat var väntat och det negativa tecknet visar att socialgrupp ett hade de största och socialgrupp fyra de minsta nettoförmögenheterna i bouppteckningarna. För två perioder (1840–1842 och 1900–1902) finns ett signifikant positivt samband mellan nettoförmögenhet och ålder. Också för åren 1860–1862 är samvariationen stark. Utifrån regressionsmodellen framgår att det finns ett samband mellan nettoförmögenhet och högre åldrar som överensstämmer med antagandet om att man avsåg att efterlämna ett arv.

I regressionsmodellen har ett linjärt samband antagits mellan ålder och förmögenhet. För att ytterligare pröva modellen i förhållande till ett livscykelantagande har residualerna i nettoförmögenhet med avseende på ålder studerats. Enligt de förväntningar som finns utifrån livscykelteorin och den permanenta inkomsthypotesen ska det finnas positiva residualer för individer mellan cirka 30 och 60 års ålder. Residualerna visar emellertid inget entydigt samband mellan nettoförmögenhetens förändring under livstiden och ålder på

Tabell 8.3 *De boupptecknades köns-, socialgrupps- och ålderstillhörighets inverkan på nettoförmögenhet 1820–1902, regressionskoefficienter*

Förklarande variabler	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
C	40,157 (0,000)	26,204 (0,021)	82,246 (0,000)	74,979 (0,000)	92,072 (0,000)
KÖN	0,129 (0,334)	-0,120 (0,305)	0,064 (0,499)	-0,036 (0,704)	-0,093 (0,234)
SOCIALGRUPP	-4,232 (0,017)	-5,142 (0,011)	-10,403 (0,000)	-6,742 (0,016)	-17,809 (0,000)
ÅLDER	0,114 (0,388)	0,433 (0,006)	0,176 (0,063)	0,027 (0,776)	0,437 (0,017)
Antal observationer	54	70	97	109	134
R ²	0,104	0,216	0,153	0,053	0,240

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: P-värden redovisas inom parentes. SOCIALGRUPP = socialgrupp ett utgör det övre och socialgrupp fyra det lägsta sociala skiktet.

det vis som livscykelteorin och den permanenta inkomsthypotesen förutsäger. Detta kan bero på svagheter i materialet och att endast en mindre population har studerats.¹⁰ Det är även möjligt att livscykelmodellen lämpar sig sämre för analyser av 1800-talets hushåll, då levnadsförhållandena för dessa hushåll skiljer sig från de 1900-talshushåll som modellen grundas på. Exempelvis kan det ha varit viktigare för 1800-talets hushåll att fortsätta att spara inför ålderdomen för att därmed slippa leva på släktingar eller vara beroende av fattighjälp. Vidare kan det ha funnits ett högre incitament att efterlämna ett arv för att hjälpa kommande generationer till en god start i livet under 1800-talet än det fanns senare. En indikation på att livscykelantagandet bättre stämmer överens med 1900-talets förväntningar vad gäller den egna livstidens utveckling, är också att ålder har ett större förklaringsvärde i regressionsmodellen för åren 1900–1902.

Sammantaget visar regressionsmodellen att ålder inte har det starka samband med nettoförmögenhet som skulle kunna förväntas utifrån en livscykelmodell, utan att det fanns andra faktorer som påverkade utfallet i denna undersökning av boupptecknade från Falun. Däremot är det möjligt att urskilja ett visst samband mellan nettoförmögenhet och ålder för individer i de högre åldersgrupperna, 60 år och äldre.

¹⁰ Några i detta sammanhang väsentliga svagheter är att bouppteckningsmaterialet inte är representativt, utan består av förhållandevis fler äldre individer.

Sammanfattning och slutsatser

Ett antagande om ett livscykelbeteende då det gäller att spara, låna och ackumulera en förmögenhet under en livstid, bekräftas i detta kapitel. Före den tid då individen kan antas ha bildat hushåll, runt 30 års ålder, var skuldsättning relativt ovanligt. I en del fall fanns till och med ett sparande i unga år. Efter 30 års ålder ökade skuldsättningen, men även hushållens förmögenhet som en konsekvens av ett hushållsbildande. Växande kostnader för det egna hushållet innebar att det blev svårare att avsätta kapital för ett sparande och från omkring 50 års ålder fram till cirka 65 års ålder ökade hushållets skuldsättning. Med avsikt att ackumulera ett sparande inför ålderdom och för att kunna efterlämna ett arv, minskade hushållens skuldsättning och sparandet ökade åter. För individer som blev gamla, äldre än 70 år, och som inte hade ett tillräckligt sparkapital att leva av ökade skuldsättningen åter.

KAPITEL 9

Sammanfattning och slutsatser

Under 1800-talet utvecklades kapitalmarknaden i Sverige och många nya spar- och låneinrättningar etablerades. Samtidigt fanns det alltså individer och företag som fungerade som traditionella kreditgivare på en privat kreditmarknad. Hur denna utveckling på kapitalmarknaden påverkade hushållens möjligheter att spara och låna under olika stadier i hushållsmedlemmarnas liv är den övergripande frågeställningen i denna avhandling.

Avhandlingens huvudsakliga syfte har varit att beskriva och analysera kapitalmarknadens förändring utifrån ett hushållsperspektiv. Fokus har som en följd av detta skiftat mellan marknads- och hushållsnivå. Att undersökningen har utgått från två olika nivåer har i sin tur inneburit att flera teoretiska perspektiv använts för att analysera och förstå förändringar, eller bristen på förändringar. Institutionell ekonomisk teori har fungerat som ett övergripande teoretiskt ramverk. För förståelsen av hushållens beslut om att spara och låna under olika perioder i livet har analysen skett utifrån ett livscykelperspektiv.

Den empiriska analysen av forskningsproblemet utgår från en fallstudie av förhållandena i Falun, som vid tiden för undersökningen var en central ekonomisk knutpunkt i Bergslagsregionen. Valet av Falun som undersökningssort förklaras av att det där tidigt fanns en institutionell spar- och låne-marknad. Ännu ett motiv till valet av Falun är att det vid tiden för undersökningen fanns en stor och dominerande arbetsgivare på orten, nämligen Stora Kopparbergs Bergslag. Det har gjort det möjligt att studera huruvida Bergslaget fungerade som aktör på den lokala kreditmarknaden samt om anställda kunde spara och låna hos arbetsgivaren.

För att analysera vilka möjligheter hushållen hade att spara och låna är det viktigt att klargöra under vilka förhållanden befolkningen levde. Under första hälften av 1800-talet var den ekonomiska utvecklingen i Falun begränsad. Andra hälften av seklet kännetecknades däremot av kraftig ekonomisk tillväxt. Industrialiseringen tog fart efter seklets mitt och antalet arbetstillfällen steg. Detta innebar att också arbetslönerna ökade. En analys av boppteckningsmaterial visar också att hushållens ekonomiska ställning förbättrades under den studerade perioden, och då särskilt under senare delen av 1800-talet.

Marknad och hushåll

Under första hälften av 1800-talet etablerades sparbanker, affärsbanker och hypoteksinstitut runt om i Sverige. Sedan tidigare fungerade också Riksbanken som en affärsbank. Från seklets mitt blev det även möjligt att investera i aktier och obligationer av olika slag. När så 1864 års banklag – genom att tillåta bankaktiebolag – underlättade bildandet av banker steg antalet affärsbanker. Även antalet sparbanker ökade påtagligt under andra hälften av 1800-talet. Den sammantagna utvecklingen innebar att den institutionella kapitalmarknaden växte kraftigt, både vad gällde antalet aktörer och verksamhetens omfattning under perioden fram till 1910.

Tidigare forskning har visat att den privata kreditmarknaden levde vidare parallellt med att den institutionella kapitalmarknaden växte fram. Resultaten i denna avhandling styrker detta antagande och visar att hushållens tillgångar på den institutionella delen av kapitalmarknaden först vid sekelskiftet 1900 översteg tillgångarna på den privata spar- och lånemarknaden. Det innebar att den privata kreditmarknaden då inte längre hanterade den värdemässigt största delen av de krediter som cirkulerade på kapitalmarknaden, utan att kreditmarknaden institutionaliserats. Den utbredda förekomsten av privata krediter visar samtidigt att behovet av lån var omfattande och inte helt kunde tillgodoses av den institutionella kapitalmarknaden.

En frågeställning som har behandlats i avhandlingen är i vilken utsträckning utvecklingen på kapitalmarknaden förändrade hushållens möjligheter att låna kapital. Undersökningen visar att möjligheterna att låna i någon av Faluns kreditinrättningar var relativt begränsade före 1800-talets mitt. I huvudsak var det de övre sociala skikten inklusive företagare av olika slag som beviljades lån i stadens sparbank och affärsbank under 1800-talets förra hälft. Övriga grupper i samhället förefaller i huvudsak ha varit hänvisade till de privata kreditgivarna. Det kunde dels bero på att hushållen inte hade de erforderliga säkerheter att lämna som de institutionella kreditgivarna hade som villkor för att bevilja ett lån, dels på att det endast var mindre belopp som hushållen var i behov av och att de därför inte ville uppsöka en låneinrättning.

I samband med att allt fler aktörer etablerades på den lokala kreditmarknaden under 1800-talets andra hälft förefaller emellertid möjligheterna att låna i en institutionell kreditinrättning i viss utsträckning ha förbättrats även för övriga grupper i samhället. De välbeställda hushållen utgjorde trots detta de institutionella kreditinrättningarnas huvudsakliga kundgrupper. Sparbanker och affärsbanker skiljde sig åt genom att sparbankens lånekunder i huvudsak bestod av bönder och arbetare, medan affärsbankernas kunder i större utsträckning utgjordes av mer bemedlade personer tillhörande de övre sociala skikten, ännu vid sekelskiftet 1900.

Företagare och hushåll tillhörande de övre socialgrupperna hade en värdemässigt stor andel av de krediter som cirkulerade på kreditmarknaden

under samtliga studerade år. En stor del av dessa användes troligtvis för att finansiera någon typ av näringsverksamhet. Att dessa hushåll i växande utsträckning tillhörde kreditinrättningarnas kunder antyder att den institutionella kreditmarknaden hade en viktig del i finansieringen av företagssektorn vid denna tid. Detta var särskilt utmärkande för hushåll tillhörande socialgrupp två (småföretagare, akademiker, tjänstemän samt personer i arbetsledande ställning). Det var nämligen denna grupp av hushåll som höll den värdemässigt största andelen krediter under andra delen av 1800-talet.

Den institutionella kreditmarknaden gjorde det inte bara möjligt för hushållen att bedriva en näringsverksamhet av något slag, utan hjälpte också till att tillgodose hushållens behov av krediter i övrigt. En förutsättning för att låna var dock, som tidigare nämnts, att hushållen hade någon form av säkerhet att lämna. Under 1800-talets andra hälft växte hushållens förmögenhet i samband med att den ekonomiska tillväxten tog fart. Det gjorde att allt fler hushåll kunde leva upp till de krav på säkerhet som ställdes på den institutionella delen av kreditmarknaden. Istället för att acceptera borgensförbindelser blev det mer vanligt att de institutionella kreditgivarna krävde att en realsäkerhet in-tecknades för att lånen skulle beviljas. För hushåll utan tillgångar att lämna som säkerhet, var lånemöjligheterna därigenom begränsade och istället hänvisades man till den privata lånemarknaden eller till någon av de kassor som också gav lån till mindre bemedlade hushåll.

För anställda fanns det också en möjlighet att låna av arbetsgivaren. Dessa lån betalades vanligtvis tillbaka genom att avdrag gjordes på lönen. Detta sätt att erhålla en tillfällig kredit var något som var relativt vanligt förekommande bland arbetarna vid Stora Kopparbergs Bergslag under 1800-talets första hälft. I dessa fall bestod krediten i att arbetaren hade tagit ut pengar och varor till ett större belopp än vad som motsvarade den intjänade arbetsinkomsten under räkenskapsåret. Kontot hos arbetsgivaren fungerade därigenom som en slags öppen checkräkning. Det första år som studerats, 1820, använde sig nästan samtliga anställda arbetare av denna kreditmöjlighet. Därefter var det inte lika vanligt att de anställda arbetarna lånade av arbetsgivaren. Arbetarnas möjlighet att på detta sätt låna utan ränta var uppenbarligen en förmån, men ofta rörde det sig om mindre lånebelopp som skulle återbetalas under räkenskapsåret. Lånemöjligheterna var ett sätt för dessa arbetarhushåll att hantera att inkomster och utgifter inte alltid balanserade varandra under året. Det var dock endast undantagsvis som ett överskott uppstod på de bergslagsanställda arbetarnas konton i företaget åren 1820-1862.

Stora Kopparbergs Bergslag fungerade inte bara som kreditgivare åt de anställda arbetarna, utan även tjänstemän och personer som var kopplade till företaget eller som hade en framträdande position i samhället kunde få låna. Dessa krediter var på relativt stora belopp och räntebärande. Under de år som har studerats, 1820–1862, minskade antalet låntagare av detta slag och efter det att Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank hade bildats

1836 bestod Bergslagens låntagare i huvudsak av anställda eller bergsmän som ingick i den egna organisationen.

Privat kreditgivning var, som nämnts, utbredd ännu vid sekelskiftet 1900. Två tredjedelar av de studerade hushållen hade privata krediter åren 1820-1902, medan en tredjedel av hushållen hade privata fordringar. Detta visar att en stor andel av hushållen valde att låna ut delar av sitt sparkapital. Vidare var det vanligt att hushållen vid samma tid hade både skulder och fordringar. Den privata kreditmarknaden bildade därigenom ett nät av ekonomiska relationer mellan hushållen. Liksom tidigare forskning kunnat visa är det troligt att dessa relationer inte endast hade en ekonomisk funktion, utan att de även fungerade som ett sammanhållande, socialt kitt mellan hushållen.

En del personer förefaller ha haft en mer central funktion på den privata kreditmarknaden. Det var dessa som hushållen kunde söka sig till för att få lån och ibland även för att placera ett sparkapital. De personer som fungerade som intermediärer på en lokal kreditmarknad hade ekonomisk kunskap och vanligtvis ekonomiska tillgångar, men kanske än mer väsentligt var att de kan förmodas ha haft ett väl utvecklat kontaktnät. De mest framträdande personerna på den privata kreditmarknaden tillhörde en social och ekonomisk elit bestående av förmögna, höga statliga tjänstemän, företagare, särskilt handlare, samt personer i arbetsledande ställning. I de fall dessa avled övertog änkan ansvaret för hushållets tillgångar och i en del fall fortsatte änkan, efter makens bortgång, att fungera som privat kreditgivare. Detta var ett sätt att förvalta den egna förmögenheten.

I samband med penningekonomins utbredning ökade förutsättningarna för ett finansiellt sparande, samtidigt som monetariseringen innebar att hushållen inte i lika stor utsträckning valde att hålla föremål i guld och silver. Den institutionella kapitalmarknadens framväxt innebar även att hushållens förmögenhet i mindre utsträckning än tidigare kom att utgöras av fastigheter eller privata fordringar. Istället ökade hushållens förmögenhet i form av institutionellt placerade tillgångar. Den värdemässigt största andelen institutionella tillgångar bestod vid sekelskiftet 1900 av aktier och obligationer. De tillgångar som utgjordes av inlåning i affärsbankerna uppgick till ett värde som relativt väl motsvarade hushållens utestående privata fordringar vid denna tid. Hushållens placeringsval avspeglade i huvudsak vilka ekonomiska förutsättningar de hade att spara. Det innebar att mindre bemedlade hushåll i stor utsträckning sparade i en sparbank eller en personlig försäkring, då endast mindre sparbelopp krävdes för dessa placeringar. Förmögna hushåll hade större möjlighet att placera kapitalet i reala och finansiella tillgångar av olika slag. Detta var delvis ett resultat av att dessa hushåll valde att sprida riskerna med olika slag av placeringar.

Sparandet i sparinrättning

En fråga som ställs i avhandlingen är i vilken utsträckning de institutionella sparinrättningarna förändrade hushållens förutsättningar för att spara. En viktig följdfråga är hur sparandet utvecklades då nya sparinrättningar etablerades under 1800-talet?

Etableringen av Falu stads sparbank 1825 möjliggjorde ett institutionellt sparande vid sidan av ett sparande i kassor av olika slag. Stadens sparbank hade bildats med ett sparsocialt motiv och avsikten var att med löften om ränta och sparpremier uppmuntra mindre bemedlade personer att spara inför hushållsbildande, inkomstbortfall och pensionsåldern. Dessa grupper skulle även förmås att spara för sina barn. Vidare skulle sparbanken stödja kontohållare som avsåg att etablera sig i ett yrke, genom att ge dem en möjlighet att låna i sparbanken. Sparbankens verksamhetsinriktning innebar att majoriteten insättare under den första tiden utgjordes av arbetare. Under sparbankens första verksamhetsår valde även Bergslaget, som haft del i bildandet av sparbanken, att villkora en fortsatt anställning för en grupp arbetare med att dessa avsatte en del av inkomsten som sparande i sparbanken.

Gruvarbetarna hade vanligtvis svårt att spara. Istället var det ett socialt mellanskikt som i större utsträckning kom att nyttja sparbankens inlåningsmöjligheter. Då sparbanken endast tog emot små belopp kunde också ogifta kvinnor, i huvudsak pigor, öppna ett sparbankskonto. I en del fall var det arbetsgivaren som enligt patriarkal tradition öppnade ett konto för den anställda för att däri regelbundet avsätta en del av den anställdes lön. Möjligheten att göra insättningar av små belopp innebar att en betydande andel av sparbankens konton även öppnades för barn och detta gällde för samtliga sociala grupper i samhället.

Sparbankernas reglementen och deras styrelser, bestående av en social och ekonomisk elit, hade som mål att skapa ett förtroende för dessa inrättningar bland befolkningen. Under sparbankens första årtionden bedrevs inlåningsverksamheten periodvis med svårigheter, då både omfattande insättningar och uttag på sparkontona ställde stora administrativa krav på styrelserna. Det gällde att hitta lämpliga placeringsalternativ som kunde ge erforderlig avkastning på det inlånade kapitalet. Successivt kom sparbankens inlåningsverksamhet att växa, både vad avsåg antal konton och de belopp som sparbanken förvaltade, och det var särskilt utmärkande i slutet av perioden 1820–1910. Det patriarkala och sociala drag som ursprungligen funnits avtog över tid och under 1800-talets andra hälft utvecklades sparbanken till en spar- och låneinrättning i vidare bemärkelse.

Sparbankens inlåningsmöjligheter gjorde det möjligt för individer som inte annars skulle ha haft ett institutionellt sparande, att ackumulera ett kapital som de kunde ta ut vid behov. En del kontohållare uppvisade ett regelbundet sparande under en längre tidsperiod och kunde därigenom ackumulera betydande belopp. Vissa individer använde också sitt sparkonto för att

förvalta ett redan befintligt sparkapital. Överlag var det medelålders män som hade de största innestående beloppen på sparbankskontona. Dessa mäns sparande var i realiteten ett sparande för det egna hushållets behov och kunde användas för att finansiera oförutsedda utgifter eller för investeringar av olika slag. Under 1800-talets senare del blev det allt vanligare att också gifta kvinnor hade ett sparbankskonto. Kvinnornas konton kan ha fungerat som komplement till makens konto, då insättningar i sparbanken hade en maximalt tillåten nivå. Från och med 1893 gav Falu stads sparbank gifta kvinnor kontroll över det egna sparkontot, trots att gifta kvinnor enligt lag var underställda makens målsmanskap. Huruvida förändringen i 1893 års reglemente i realiteten formaliserade praxis i detta fall är svårt att säga.

Ogifta kvinnor var en grupp av sparbankssparare som, trots begränsade inkomster, många gånger lyckades med att spara under en längre period och de kunde därigenom ackumulera ett betydande sparkapital. Dessa kvinnor tillhörde, tillsammans med änkor, en grupp av individer som i flera fall också valde att låta arbetsgivaren förvalta ett sparkapital. För dessa kvinnor innebar sparbanken tidigt en möjligt till ett institutionellt sparande, då andra sparinrättningar under större delen av 1800-talet endast tog emot större sparbelopp. En del av sparandet hos sparbanken ersatte också troligtvis det tidigare sparandet hos arbetsgivaren.

Hushållen och livscykelperspektivet

Enligt ett livscykelperspektiv kan ekonomin hos individer och hushåll analyseras utifrån vilket stadium i livet de befinner sig. Med detta perspektiv uppkommer beslut om att spara eller låna som en följd av hur väl inkomst och konsumtionsbehov stämmer överens. Understiger inkomsten konsumtionsbehovet behöver hushållet låna och finns det ett kapitalöverskott så kan detta sparas inför ett framtida behov. Ett grundläggande antagande enligt detta perspektiv är att hushållen vill utjämna inkomstvariationer, och faktiskt hanterar sådana under en livstid, genom att spara eller låna.

Undersökningen visar att nettoförmögenheten i hög grad var beroende av i vilket skede i livet hushållen befann sig. I samband med hushållsbildande ökade skuldsättningen samtidigt som det blev allt svårare för majoriteten hushåll att avsätta kapital för ett finansiellt sparande. Istället investerade hushållen i stor utsträckning i reala tillgångar. Det innebar att nettoförmögenheten, trots en växande skuldsättning, kunde öka. Det växande hushållet tvingades att bekosta en del av konsumtionen med krediter. När barnen flyttade hemifrån minskade hushållets försörjningsbörda. Då kunde skulderna amorteras och det finansiella sparandet öka. Hushållets sparande pågick fram till dess att huvudmannen nått en hög ålder. Därefter minskade sparandet åter och en del hushåll tvingades att låna eller använda det egna sparkapitalet för sin försörjning.

De antaganden som görs utifrån ett livscykelperspektiv stämmer i stort väl överens med de resultat som framkommer i avhandlingen. I enlighet med livscykelteorins och den permanenta inkomsthypotesens antagande uppvisade hushåll ett sparande och ett konsumtionsmönster som var avhängigt inkomst och försörjningsbörd. Under vissa perioder avsattes ett kapital för sparande, som kunde användas senare i livet. Däremot förefaller det som om hushållen i undersökningen, vilket även tidigare historisk forskning visat, under perioder tvingades till ekonomisk åtstramning. Dessa tillfällen inföll i samband med familjebildande (runt 30 års ålder), en omfattande försörjningsbörd då hushållet var som störst (vid cirka 50 års ålder) samt i och med ålderdom och avtagande arbetsförmåga (runt cirka 60 års ålder).

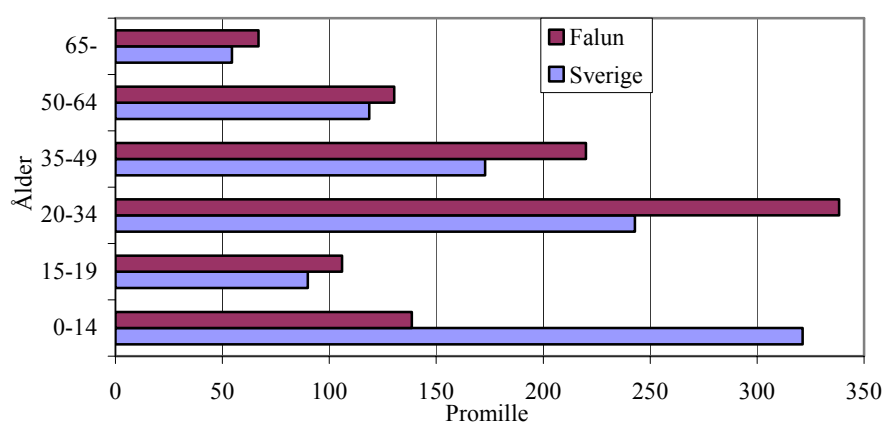
Undersökningen visar även att hushållen sparade inför ålderdomen. I likhet med livscykelteorin pekar analysen på att de växande tillgångarna kan ha varit en del i levnadsförväntningarna och att hushållen därför inte såg någon anledning att minska sparandet, utan detta fortsatte tills dess man inte längre förvärvsarbetade.

Till skillnad från livscykelteorins antagande förefaller emellertid hushållen, att om möjligt, ha avsett att lämna ett arv efter sig. Den slutsatsen grundas på att flera hushåll fortsatte att spara även efter uppnådd pensionsålder. Detta bekräftar den permanenta inkomsthypotesens antagande, att hushållen förväntades kunna hålla den samlade förmögenheten intakt under livstiden.

BILAGA A

Befolkningens åldersfördelning i Sverige och i Falun 1820, 1860 och 1910

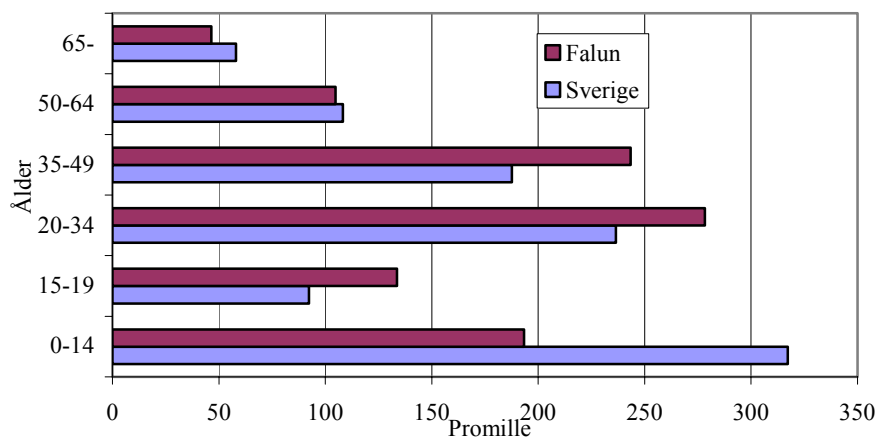
Diagram A1 Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1820

Källa: BiSOS A 1851–1855, Del III, s. 14 och Husförhörlängder 1817–1823 (AI:5), Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Uppgifter om befolkningens ålder i Falun har sammanställts utifrån husförhörlängder, där endast den vuxna delen av befolkningen har beräknats. Uppgifterna i diagrammet bör därför ses som ungefärliga. Observera att åldersfördelningen för Sverige i diagrammet ovan inte är de angivna, utan grundar sig på indelningarna i det statistiska underlaget; 0–15, 16–20, 21–35, 36–49, 50–65 och 66– år.

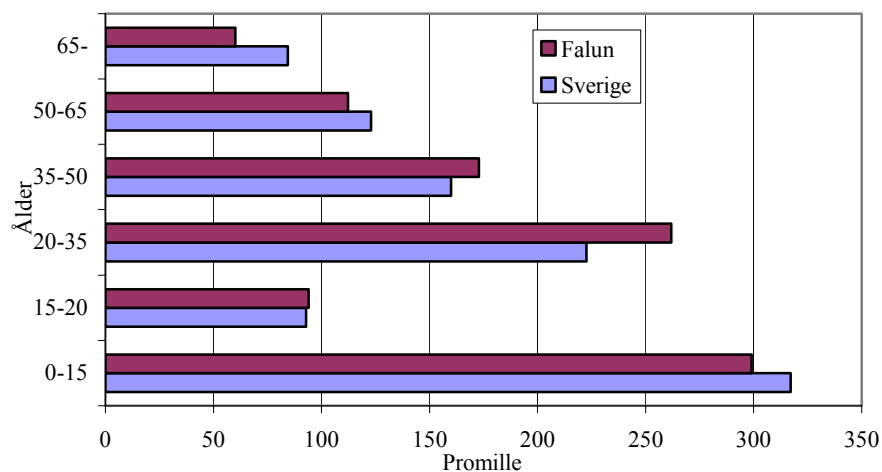
Diagram A2 Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1860

Källa: BiSOS 1865, Del VII, s. 53–55 och Husförhörlängder 1860–1863 (A1:9), Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Se ovan anmärkning, diagram A1.

Diagram A3 Befolkningens åldersfördelning i Falun och Sverige 1910

Källa: SOS Folkräkningen den 31 december 1910. Del II. Folkmängdens fördelning efter kön, ålder och civilstånd, s. 20 och 30–31.

Anm.: Observera att åldersintervallen i diagrammet skiljer sig från åldersintervallen i diagram A1–A2.

BILAGA B

Uppgifter om särskilda yrkesutövare och industrier i Falun 1830–1910

Tabell B1 *Antalet hantverkare och deras anställda 1830–1910, i stycken*

Yrke	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
Hantverkare	101	81	67	69	63	89	69	75	89
Hantverksanställda	170	133	108	223	156	228	242	227	238

Källa: BiSOS D 1839, s. 31; 1850, s. 32; 1860, s. 21; 1870, s. XXVIII; 1880, s. 54; 1890, s. 58; 1900, s. 104; 1910, s. 134; Envall (1924), s. 21 och Östberg (1973), s. 65.

Anm.: De kraftiga variationerna i antalet hantverksanställda (lärlingar, gesäller och arbetare) kan bero på brister i inrapporteringen av uppgifter till det statistiska materialet.

Tabell B2 *Antalet handlare samt ämbets- och tjänstemän 1861–1910, i stycken*

Yrke	1861	1870	1880	1890	1900	1910
Handlare	101	81	67	69	63	89
Ämbets- och tjänstemän	170	133	108	223	156	238

Källa: Uppgifter om Falun i Sveriges Handelskalender 1861/1862; 1871/72; 1879/1880; 1889/1890; 1900 och 1910.

Anm.: Antalet individer ska ses som ungefärliga uppgifter. De olika kategorierna är inte helt jämförbara över tid, då noggrannheten i inrapporteringen förefaller ha förbättrats under slutet av 1800-talet. Kalendern var en slags frivillig yrkesregistrering, där kalenderredaktionen bestämde vilka företag som skulle få ingå i materialet. Mindre handlare förefaller ha fallit bort, till förmån för större. Kategorin ämbetsmän och tjänstemän exkluderar lägre tjänstemän. Uppgifter för år 1860 finns inte separat redovisade. Istället används uppgifter i 1861/1862 års Handelskalender.

Tabell B3 *Antalet industrier 1865–1910, i stycken*

	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910
Industrier	2	..	5	11	..	7	12	19	25	27

Källa: Uppgifter om Falun i Sveriges Handelskalender 1865/1866; 1871/72; 1875/1876; 1879/1880; 1885/1886; 1889/1890; 1895; 1900; 1905 och 1910.

Anm.: Se anmärkning 1 i tabell B2 ovan.

I tabellen ingår endast de tillverkningsenheter som benämns som industrier i handelskalendern.

BILAGA C

Att kategorisera en befolkning, metodproblem samt använd socialgruppsindelning

De boupptecknade hushållens tillgångar och kapitalplaceringar analyseras utifrån ett socioekonomiskt perspektiv. Detta innebär att de boupptecknade individernas socialgruppsstillhörighet bildar utgångspunkt för den vidare analysen av uppgifterna i bouppteckningen. De indelningsprinciper för socialgruppsstillhörighet som presenteras i detta avsnitt används för att kategorisera individer i återstoden av avhandlingen. Innan dessa socialgrupperingar presenteras ges en översiktlig beskrivning av andra möjliga kategoriseringar av befolkningen och de avgörande metodproblem som finns i samband med befolkningsindelningar.

Att kategorisera befolkningar

Befolkningen delas i olika sammanhang in i samhällsgrupper. Begreppet inbegriper flera skilda kategoriseringar av befolkningen utifrån bestämda kriterier, där socialgruppen är ett exempel. Att analysera individers samhällsposition i förhållande till varandra genom att använda socialgruppsindelningar är vanligt inom både historisk och samhällsvetenskaplig forskning. Socialgruppsindelningarna är dock inte gemensamma inom ämnesdiscipliner eller ens samma forskargrupper. Det förefaller istället som om varje forskare konstruerar sin egen socialgruppsindelning utifrån undersökningens syfte, källmaterial och det geografiska undersökningsområdets näringsstruktur samt utifrån andra forskares befolkningsindelningar. Självfallet påverkar indelningens utformning undersökningens resultat.¹ Flera principiella utgångspunkter och indelningsgrunder delas dock av flertalet forskare, och några av dessa beskrivs översiktligt nedan.

¹ I *Historisk tidskrifts* temanummer 1978 diskuteras befolkningsindelningar i sammanfattande ordalag. Här hävdar Carl Göran Andræ att forskare inte behöver eller kanske inte kan finna en lösning på problemet, utan mycket kan vara vunnit genom att man samarbetar för att finna "standardlösningar på delproblem i sammanhanget. Ty arbetsuppgiftens storlek motiverar rationalisering, och behovet av att göra meningsfulla jämförelser mellan skilda forskares resultat försvarar varje strävan mot en standardisering". Andræ (1978), s. 1.

Indelningar grundade på den officiella statistiken

Under 1800-talet var det vanligare än idag att individer kombinerade flera olika arbeten för sin försörjning. Vanligtvis räknades dock individen till en viss yrkesgrupp, vilken angavs i officiella sammanhang.

Den officiella statistiken utgjordes 1749–1859 av Tabellverkets ståndstatistik och från 1860 av Folkräkningarna². Dessa grundades på kyrkobokföringsmaterial samt skattelängder. Redan från början skilde man individer åt vad gällde ”stånd och villkor³”. Vuxna män, vuxna kvinnor och barn under 15 år utgjorde tre olika grupper som i sin tur delades in i cirka 50 olika kategorier, inkluderande diverse undergrupper. I den officiella statistiken delades dessutom individerna in i yrkesutövare, tjänstefolk och familj och från senare delen av 1800-talet framgick även könsfördelningen av materialet. Ståndstatistiken blev mer homogen under 1800-talet och Folkräkningarna var mer kompletta än den tidigare ståndstatistiken.⁴

Jämförelser över tid är problematiska, då indelningsgrunderna förändrades successivt. Först 1910 bröts arbetarna ut ur de övriga grupperna och samtidigt kom tjänarna att placeras i en särskild grupp, benämnd ”husligt arbete”.⁵ Trots sina brister har denna systematiserade statistik ett högt värde som jämförelse- och som källmaterial för olika forskningsfrågor vad gäller exempelvis förändringar i befolkningens sociala struktur.⁶

Flera forskare har också använt sig av detta material. Erland Hofsten har skildrat den svenska befolkningens historia 1750–1980 och då, som tidigare nämnts, källmaterialet inte är jämförbart över tid har Hofsten valt att dela in de mer än två seklerna i sex tidsperioder. Då systematiseringen av befolkningen utgår från den officiella statistikens uppgifter grundar sig indelningarna på individens yrkestillhörighet och den sociala skiktningen hos befolkningen. De tre första tidsperioderna, 1751–1855, utgår från statistikens in-

² Från 1751 genomfördes befolkningsräkningar var tredje och från 1775 vart femte år. Folkräkningarna från 1870 genomfördes vart tionde år och sammanställdes av SCB. Yrkesuppgifterna togs till och med 1900 från husförhörslängder och församlingsböcker, det vill säga samma källmaterial som använts i denna avhandling. Från och med 1910 nyttjades även mantalslängder, som efter 1950 blev folkräkningarnas huvudsakliga källor. Hofsten (1986), s. 131 och Carlsson (1968), s. 14.

³ Villkor är ett diffust begrepp som här syftar på en vidare definition av individens samhällsposition.

⁴ Erland Hofsten diskuterar problemen med den äldre statistikens tillförlitlighet. Även Sten Carlsson ser flera problem med de statistiska uppgifterna då ständiga förändringar av grupperingsprinciperna genomfördes. Han menar dock att trots både brister och felkällor i materialet, så ger den officiella statistiken en för sin tid exceptionellt komplett bild av alla yrkesutövare. Hofsten (1986), s. 25–30 och Carlsson (1968), s. 14–15.

⁵ Den offentliga statistiken har återgivits i *Minnesskrift med anledning av befolkningsstatistikens tvåhundraåriga bestånd* (1949). SCB-materialet är på ställen aggregerat och uppgifter om enskilda städer framgår därför inte. Detta gör att det finns begränsningar i användningen av materialet.

⁶ Även studier av näringslivets utveckling har genomförts utifrån detta material. Se till exempel Carlsson (1949) och Winberg (1977).

delning efter stånd och villkor.⁷ Indelningen av perioden 1870–1910 utgår istället från individens näringsgrenstillhörighet, vilket innebär att sex breda grupper identifieras. Befolkningens sociala skiktning framgår liksom antalet huvudpersoner och biträden inom olika näringar. Någon ytterligare hänsyn till individens (antagna) ekonomiska ställning eller sociala nivå, något som kan anses väsentligt för en undersökning av det individuella hushållssparandet, tas inte. Det är dock viktigt att diskutera social nivå i relation till ekonomisk hierarki.

Även Sten Carlsson nyttjar den officiella statistiken då han genomför en social gruppering av den svenska befolkningen utifrån deras förändrade yrkesstruktur 1866–1960. Indelningen utgår i huvudsak från de hierarkiska skillnaderna mellan och inom olika branscher och läsaren ges en orientering i hur flertalet yrken och deras samhällsställning har förändrats över tid. De ekonomiska skillnaderna mellan olika individgrupper har därmed till del beaktats.⁸ Carlssons arbete avser att skildra huvudlinjerna i utvecklingen under denna tid och utgör, liksom Hofstens arbete, ett högst intressant material för flera forskningsfrågor och som jämförelsematerial.

Indelningar grundade på yrke och geografiskt område

Befolkningsgrupperingarna utifrån officiell statistik visar på en vanlig indelningsgrund, nämligen en indelning grundad på näringsgrens- och yrkestillhörighet. Denna gruppering blir därtill ofta mer precis för de branscher som är de dominerande, då grupperingarna i huvudsak grundar sig på undersökningsområdets förutsättningar. I 1800-talsstudier utgör jordbruksbefolkningen majoriteten av invånarna på flertalet platser och flera indelningar har dominerats av de agrara grupperna.⁹ Att indelningen av undersökningens befolkning i hög grad påverkats av det geografiska näringsområdets och befolkningens socioekonomiska karaktär framgår i flera forskares arbeten. Detta tydliggörs hos Sture Martinius då han använder två olika befolkningsindelningar för sin undersökning av jordbruks- och stadsbefolkningen i Götaland vid 1800-talets mitt.¹⁰

⁷ De tidsperioder som tangerar denna undersökning är Erland Hofstens period tre, 1805–1855, och period fyra, 1870–1910. Den förra periodens användbarhet är begränsad då socialgruppsindelningen bygger på drygt 20 vida yrkes- och näringskategorier, med undergrupper. Befolkningsindelningen inbegriper alla män över 15 år, men för perioden 1805–1855 inbegrips alla män över 10 år. Detta kan bero på att barnarbetet utanför jordbruket blev vanligare. Hofsten (1986), s. 139–141.

⁸ Yrkenas terminologi och utveckling beskrivs, liksom utvecklingen av facklig tillhörighet. Antalet yrkesutövare 1855–1960 anges, både fördelat på näringsgren och på samhällsgrupp. ”Före detta” och icke arbetsutövande redovisas inkonsekvent i den offentliga statistiken och inbegrips därför inte. Carlsson (1968), s. 254–273. Se även Carlsson (1966).

⁹ Se till exempel Martinius (1970) och Winberg (1977).

¹⁰ Martinius (1967), s. 16 ff och 38 ff. Se även till exempel Sandin (1986); Jansson (1987); Edgren (1987) och Nilsson (1994).

En liknande geografisk distinktion mellan stads- och jordbruksdominerande områden användes i två avhandlingsarbeten inom Migrationsforskningsgruppen i Uppsala under 1970-talet. Dessa socialhistoriker visar även på svårigheterna med att enas kring en generell indelning. Det är istället undersökningens syfte och undersökningsobjektens specifika karaktär som avgör utformningen av socialgruppsindelningen. I Hans Normans avhandling, som behandlar en grupp emigranter från Örebro län 1851–1914, ingår grupper som man kan förvänta sig att finna i och runt en stad av Örebros karaktär vid denna tid. Inger Erikssons och John Rogers undersökning av jordbruksbefolkningen i Mälardalen 1750–1900 domineras däremot av agrara indelningsgrupper, där flera kategorier finns för de nedre samhällsgrupperna. Denna indelning förklaras av att syftet var att undersöka olika grupper sociala rörlighet över tid.¹¹ En slutsats är att en kategorisering av en befolkning rimligtvis bör utgå från syftet med undersökningen och påverkas av den undersökta befolkningens specifika förutsättningar på de vis som ovan nämnda forskare arbetat.

Klassbegreppet

Klassamhället växte fram under 1800-talet i och med att det svenska näringslivet omvandlades. Med industrialiseringen ökade de arbetande gruppernas betydelse. Medelklassen¹², som uppkommit under ståndsutjämningen från slutet av 1700-talet, var fram till 1866 en viktig politisk och social enhet, men blev därefter alltför vid och svårdefinierad. Allt fler yrkeskategorier kom att ingå i medelklassen och det blev oklart hur denna klass skilde sig från överklassen. Sten Carlsson menar att klassbegreppen är otillräckliga och vilseledande och att de ger en ensidig bild av den horisontella skiktningen.¹³ Istället bör forskaren ta hänsyn till det moderna organisationsväsendets struktur och till individernas ställning i produktionen, då det gäller att dela in befolkningen i socialgrupper och för att få en mer differentierad indelning än vad den ”diffusa” klassterminologin tillåter.¹⁴

I 1911 års valstatistik tillämpades för första gången klassbegreppet i den svenska statistiken; högre, medel och den kroppsarbetande klassen, vilka

¹¹ Norman (1974) och Eriksson & Rogers (1978).

¹² Medelklassen avser de grupper som tidigare inbegripits i borgarståndet. Därtill kommer ett stort antal individer som inte tillhörde över- eller under-/arbetarklass. Överklassen kännetecknas av adlig börd, högre utbildning och en (betydande) förmögenhet. Under-/arbetarklass kännetecknas av låg utbildningsnivå och små tillgångar, förutom den egna arbetskraften. Borgerlighet och medelklass är komplexa begrepp. Martin Åberg påpekar att medelklassen under 1800- och tidigt 1900-tal kan delas in i en övre- och en småborgarklass som inte såg sig som någon gemensam klass. Åberg (1998), s. 695.

¹³ Carlsson (1950), s. 76–116 beskriver stånds-cirkulationen från sent 1700- till 1800-talets slut. Flera forskare vill som Sten Carlsson undvika begreppen över-, medel- och underklass. Carlsson (1968), s. 17.

¹⁴ Carlsson (1962), s. 39–40.

sedermåra kom att utgöra socialgrupp I, II och III.¹⁵ Dessa indelningsgrunder har använts som utgångspunkter för flera undersökningar som exempelvis Låginkomstutredningen i slutet av 1960-talet rörande svenska folkets levnadsförhållanden¹⁶ och studier rörande det individuella hushållssparandet.¹⁷

En del forskare har valt att arbeta med klassterminologin istället för med en socialgruppsindelning. Martin Åberg använder den tredelade klassindelningen, men utformar den något olika för stads- respektive landsbygd. Vidare framgår befolkningens fördelning i strata, utifrån geografisk hemvist, på ett tydligt sätt.¹⁸ Liksom för befolkningskategoriseringar med hjälp av socialgrupperingar, positioneras olika grupper i förhållande till varandra. Konfliktperspektivet sammankopplas dock i högre grad med klassindelningen. Klassbegreppet kan därför upplevas som laddat. Vidare kan en tredelad kategorisering av befolkningen utifrån klasstillhörighet innebära vissa begränsningar i analysen. Exempelvis fanns det flera likheter mellan de två övre klassernas relativa fåtal, medan många skillnader fanns mellan individer ur de många kroppsarbetande bland befolkningen. Utifrån avhandlingens syfte är det därför rimligt att istället dela in befolkningen i socialgrupper.

Metodproblem

Under perioden 1830–1914 pågick en genomgripande omvandling av de ekonomiska, politiska och sociala förhållandena i Sverige. Nya metoder inom den industriella tillverkningen och en växande tjänstesektor innebar att nya yrkesgrupper växte fram. Även synen på yrkens ”status”¹⁹ förändrades, bland annat genom att skråväsendet avskaffades 1846 och att hantverksyrkets tidigare exklusivitet övergavs.²⁰ Från 1830-talets mitt till 1880-talet inföll den första svenska industrialiseringen i Sverige. För Faluns del skedde den mest omfattande 1855–1900.²¹ De svenska städerna och landsortens sam-

¹⁵ Yrkesindelningen i röstlängderna 1911 kom att utgöra grunden för yrkesgrupperingen i valstatistiken under flera decennier. Andrae (1978), s. 3–4.

¹⁶ De olika undersökningarna publicerades under 1970-talet, till exempel Johansson (1970), s. 84 ff.

¹⁷ Se till exempel Wallberg (1963). I exempelvis Spardelegationens expertrapport delar utredarna in befolkningen i fem socioekonomiska grupper; arbetare, tjänstemän, högre tjänstemän, ålderspensionärer och övriga. Kashefi, Agell & Edin (1988), s. 27 ff.

¹⁸ Åberg (1991).

¹⁹ I SAOL definieras status som ”tillstånd, läge utifrån ekonomisk ställning och socialt anseende”. Statusbegreppet inkluderar variabler som inkomst, förmögenhet, marknadsvillkor (utbildning och kontakter), yrkets prestige (socialt anseende), livschanser (social rörlighet) och föreningstillhörighet (nätverk) etcetera. Utformningen av statusskalor kan med andra ord se olika ut beroende på vad och hur man värderar det som inbegrips i begreppet.

²⁰ Sten Carlsson ger en översiktlig bild av hur olika yrkesgruppers politiska, ekonomiska och sociala ställning utvecklades i under åren 1680–1950. Förvånansvärt lite vikt läggs vid de största grupperna i landet, arbetstagarna, som senare kom att ingå i under-/arbetarklassen. Möjligen kan detta bero på att de inte ingick i de fyra stånden. Carlsson (1950), s. 86–98.

²¹ Nilsson (1989), s. 306 och 322.

hällen utvecklades och ändrade karaktär, liksom dess invånare. Allt detta förklarar tillsammans svårigheterna med att genomföra en generell och heltäckande socialgruppsindelning för olika historiska perioder.

Fördelen med att genomföra en socialgruppsindelning är att det blir möjligt att göra analyser för individgrupperna. För att möjliggöra en generalisering krävs dock att både definieringen och antalet grupper noga konstrueras utifrån syftet, undersökningsområdet specifika förutsättningar²² och andra forskares tidigare erfarenheter. Att begränsa sig till ett fåtal socialgrupper innebär att flera i förhållande till varandra olika kategorier av individer hamnar i samma grupp och att varje däri inbegripen individ skiljer sig åt från gruppens genomsnitt. Graden av likhet mellan individ och socialgrupp kan däremot öka med ett större antal socialgrupper. Alltför många grupper kan emellertid bli svåra att hantera då generaliserbarheten blir låg och gruppindelningen till och med tappar i betydelse.

För att kunna genomföra en idealisk socialgruppsindelning krävs att man tar hänsyn till ekonomiska och sociala förhållanden och uppskattad status. Ett sätt att göra detta är att förutom yrkes- eller annan titel även söka uppgifter om eventuella fastigheter eller andra tillgångar. Bouppteckningar och taxeringslängder kan användas för att beräkna individens ekonomiska ställning. Den sociala ställningen kan fås genom att bostadens belägenhet, föreningstillhörighet, sittplats i kyrkan eller dylikt undersöks. Denna kvalitativt mycket krävande arbetsmetod kan endast användas för studier av ett mindre antal personer och är inte en möjlig metod i denna avhandling. Istället bygger socialgruppsindelningen på yrkestillhörighet (och undantagsvis på annan titel) och en därifrån uppskattad social tillhörighet.

Undersökningens fyra socialgrupper

Endast en socialgruppsindelning kommer att användas trots att undersökningen sträcker sig under en längre tidsperiod. Den befolkningsindelning som används i den officiella statistiken under senare delen av 1800-talet utgår från individernas näringstillhörighet och tar därmed inte någon hänsyn till de ekonomiska förutsättningarna. Denna indelning är därför inte lämplig för denna undersökning.²³

²² I detta fall avses undersökningsområdets befolknings specifika karaktär som i hög grad påverkas av regionens näringsstruktur.

²³ Den officiella statistiken delar in befolkningen i Kopparbergs läns städer i fem grupper 1855; 1 Jordbruk med binärningar, 2 Industri, 3 Handel och samfärdsel, 4 Allmän tjänst, 5. Obestämt yrke, inklusive tjänstehjon samt arbetare. Gruppernas huvudutövare (kvinnor och män) samt biträden anges till antal och före detta yrkesutövare utgör en särskild grupp. Indelningarna har ändrats till sju grupper 1880. Kategori 5 inbegriper nu undervisning och konstnärliga yrken, 6 Sjuk- och fattigvård och 7 Obestämt yrke inklusive före detta yrkesutövare. BiSOS A 1851-1855, del II, s. LX, LXXII och 87-88 och 1880, del III, s. 36, 64, 71, 75, 80 och 81 ff.

Individernas titlar i källmaterialet utgör utgångspunkten vid bestämning av individernas socialgruppstillhörighet. För vissa individer har både kontohållarens yrke (exempelvis snickare) och förtroendepost (nämndeman) angetts. I dessa fall har yrket fått utgöra grunden för socialgruppsindelningen. I ett fåtal fall (totalt tre procent) framgår inte titel eller yrke av sparbanks- eller kyrkobokföringsmaterialet. Dessa individer har därför exkluderas från sparbanksundersökningen i kapitel 5. Möjligen var en del individer relativt fria säsongsarbetare utan någon fastare förankring till Falun. Detta skulle kunna förklara varför deras identitet inte är klargjord i materialet.

Den kvinnliga delen av befolkningen syns inte i lika hög grad som männen i den officiella statistiken eller i källmaterialet. Vid denna tid var kvinnorna sällan yrkesverksamma som gifta²⁴, utan skötte hushållet och deltog i makens arbete. Gifta kvinnor, flickor och systrar samt änkor²⁵ ingår därför i makens, faderns, broderns eller den döde makens socialgrupp, det vill säga i hushållsföreståndarens socialgrupp.²⁶ Majoriteten ogifta kvinnor förvärvsarbetade emellertid och då ofta som pigor²⁷, vilket bestämmer deras socialgrupp.

Det finns självfallet problem med detta tillvägagångssätt. Kvinnor gifte sig och kunde byta socialgruppstillhörighet. Även mäns socialgruppstillhörighet kunde förändras. Gesäller blev mästare och personer kunde avancera socialt genom att de gjorde karriär eller genom att de gavs förtroendeuppdrag i olika organisationer. Den sociala klättringen var dock relativt begränsad för majoriteten individer vid denna tid, vilket även framkommit i denna avhandling.²⁸ Individerna kommer därmed att konsekvent kategoriseras utifrån den sociala tillhörighet som de hade i ett initialskede trots att de i en del fall följs under en längre tidsperiod.

²⁴ Kvinnor och barn tillförde hushållet inkomster, men detta beaktas sällan i källmaterialet, utan deras position i förhållande till hushållsföreståndaren anges. I husförhörslängderna anges gifta kvinnor därför som hustru trots att hon förvärvsarbetade. Berglund (1978), s. 72 ff.

²⁵ Inom handel och hantverk kunde änkan överta sin makes verksamhet och inom jordbruket fanns ett undantagssystem, men många änkor var i en svår ekonomisk situation. Flera av änorna i städerna härrörde från de övre samhällsskikten och de var beroende av släktingars välvilja, av avkastning på ärvt kapital eller av de olika änkekassor som inrättats från sent 1700-tal. Carlsson (1977), s. 22–25.

²⁶ Indelningar av den kvinnliga delen av befolkningen finns i till exempel Hörsell (1983); Göransson (1988) och Artaeus (1992).

²⁷ Jungfru används synonymt med piga. Skillnaden mellan de båda titlarna är att den förra vanligtvis syftade på en ”innepiga” hos mer välbeställda personer, medan den senare användes i vidare bemärkelse. Sten Carlsson menar att benämningen jungfru fram till 1800 var synonym med mademoiselle, men användes därefter för ogifta döttrar ur det lägre borgerskapet eller grupper som höjde sig över allmogen. I mitt källmaterial förekommer inte denna definition. Pigorna kom ur de lägre samhällsgrupperna och bestod av kvinnor som tjänstgjorde som pigor under ett par år innan de gifte sig, men en del kvinnor förblev pigor i hela sitt liv. Carlsson (1977), s. 16.

²⁸ En allmän regel var att kvinnan sällan tog mer än ett steg upp- eller nedåt i den sociala hierarkin i samband med giftermål. Carlsson (1977), s. 67 ff. Se not i kapitel 5, avsnittet ”Långsiktiga sparbanksparare”.

Denna undersöknings socialgruppsindelning utgår från uppsalahistorikern Hans Normans kategorier i hans avhandling rörande en grupp emigranter från Örebro län 1851–1914.²⁹ Förutom att undersökningarna behandlar delvis samma tidsperioder, finns en geografisk koppling till Bergslagsområdet³⁰ då båda undersökningarna är lokaliserade till en residensstad med omgivningar. Vidare har Normans socialgruppsindelning använts av flera forskare för att skildra ekonomiska och sociala förändringsmönster under slutet av 1800-talet.³¹

Socialgruppsindelningen anpassas till undersökningen på ett antal punkter. Till skillnad från Normans indelningar används fyra och inte fem socialgrupper med undergrupper. Individer ur de agrara grupperna utgör nämligen inte något nämnvärt antal i denna undersökning, vilket motiverar att de inte ges en särskild socialgrupp. Det fåtal hemmansägare som återfinns i de tre kohorterna placeras i socialgrupp två a; småföretagargruppen. Vidare modifieras gruppindelningarna något genom att hantverkare med eller utan mästartitel placeras i samma socialgrupp, socialgrupp två.³² Änkor placeras i samma grupp som de tillhörde som gifta och i de fall detta inte är specificerat i en egen grupp, fyra c. I denna grupp placeras även icke yrkesverksamma. Ogifta kvinnor med titeln mamseller³³ och madammerna förefaller ha tillhört ett socialt mellanskikt i Falun och de förs därför till socialgrupp tre. Under senare delen av 1800-talet tillhörde madammerna det lägre sociala skiktet och kategoriserades därmed till socialgrupp fyra.³⁴ De fyra grupperna med undergrupper framgår av tabell C1.

²⁹ Hans Normans socialgruppsindelning utgår från följande gruppering: 1a Storföretagare, godsägare, 1b Högre tjänstemän, akademiker, 2a Småföretagare inom industri och handel, hantverkare med mästartitel, 2b Lägre tjänstemän, affärsanställda, arbetsledare, 3 Bönder, brukare, arrendatorer, 4 Hantverkare utan mästartitel, kvalificerade yrkesarbetare, 5a Okvalificerade arbetare inom industri och stadsnäring, 5b Jordbruksarbetare, anställda inom husligt arbete. Norman (1974).

³⁰ Falun ingår i den geografiska regionen Bergslagen med dess speciella näringsstruktur bestående av järn-, koppar- och skogshantering samt ägostruktur bestående av bergsmän och brukspatroner. Ekman (1996), s. 21 ff.

³¹ Mats Rolén har i sin studie över förändringar i ägande och proletarisering tagit utgångspunkt i Normans sociala stratifieringsschema, men han har infört flera undergrupper för kategorierna jordbrukare och arbetare för att bättre passa sin undersöknings syfte. Rolén (1979). Se även Hellgren (2003).

³² Hantverkare benämns ibland med mästartitel och ibland utan i källmaterialet. Skråordningens upphörande 1846 förefaller med andra ord endast ha påverkat användandet av mäster-, gesäll- och lärlingstiteln marginellt, då titlarna användes i Falun även efter detta år. Därmed särskiljs inte individer med respektive utan mästartitel från varandra.

³³ Mademoiselle används synonymt med demoiselle. Detta franska låneord fick sin svenska form, mamsell, på 1700-talet. Titeln användes för ogifta kvinnor och kom under ståndstidens senare år att användas om ogifta döttrar till präster, ofrälse ståndspersoner och förmögna borgare. Titeln tappade i status under 1800-talet och då mer i städerna än på landsbygden. I slutet av seklet ersattes benämningen mamsell med fröken. Carlsson (1977), s. 16.

³⁴ Madam kommer från franskan. Användes före 1800-talet för högre ståndets kvinnor, men ersattes under 1700- och 1800-talen av benämningen fru. Titeln sjönk i status och vid 1800-talets slut användes madam i första hand för gifta och ogifta kvinnor ur samhällets lägre skikt

Tabell C1 *Socialgruppsindelning av befolkningen i Falun 1820–1910*

1a	Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel
1b	Högre tjänstemän, akademiker
2a	Småföretagare, hantverkare, hemmansägare
2b	Lägre tjänstemän, arbetsledare och affärsanställda
3	Kvalificerade yrkesarbetare
4a	Okvalificerade arbetare, lärlingar och gesäller, drängar
4b	Husligt anställda
4c	Diverse icke yrkesverksamma

och särskilt sådana som försörjde sig med grövre sysslor eller enklare handel (till exempel "skur-madam" och "torg-madam"). "Madam" (1993), *NE*.

BILAGA D

Källkritik av bouppteckningsmaterial och den boupptecknade populationen

Bouppteckningar är en viktig historisk källa som kan ge oss en uppfattning om ekonomiska och sociala förhållanden. Användandet av bouppteckningar är dock inte helt utan problem och både representativiteten och tillförlitligheten till materialet bör diskuteras. Syftet med denna bilaga är att diskutera vilka problem och möjligheter det finns i användandet av bouppteckningar i den ekonomisk-historiska forskningen och då särskilt när det gäller att använda bouppteckningar som källa för att uppskatta befolkningens förmögenhet, tillgångar och skulder.¹ I denna bilaga återfinns därför en källkritisk diskussion rörande bouppteckningarnas historiska värde och några för undersökningen centrala resultat i detta avseende presenteras. Sist i bilagan redovisas tabeller över de boupptecknade i Falun som analyseras i avhandlingens kapitel 4 och 6.

Bouppteckningars historiska värde

Undersökningar utifrån bouppteckningsmaterial kritiserar främst för att de ger en skev bild av verkligheten. Det har diskuterats huruvida uppgifterna i bouppteckningarna kan sägas vara representativa för befolkningen som helhet och om de på ett tillförlitligt vis kan anses återspegla befolkningens samtliga tillgångar och skulder. I realiteten boupptecknades inte samtliga avlidna individer under den perioden som studeras i avhandlingen, utan bara de personer som hade tillgångar eller skulder. Under en lång tid efter det att 1734 års lag rörande arvsrätt fastställde en skyldighet att genomföra en bouppteckning, var det bara en mindre andel av de avlidna bland befolkningen som boupptecknades. Runt sekelskiftet 1800 boupptecknades en större andel av befolkningen, men generellt sett varierade bouppteckningsgraden alltså mellan olika platser i landet.² Bouppteckningsfrekvensen för Saleby och Jungs pastorat på Skaraborgs västra slättbygd uppgick åren 1820–1824 till

¹ I kapitel 4 beskrivs lagstiftningen angående bouppteckningar och deras innehåll.

² Till exempel Qvist (1973), s. 130; Isacson (1979), s. 211; Gadd (1983), s. 56–57 och Lindgren (2002), s. 818.

cirka 40 procent.³ Samma andel av den avlidna befolkningen boupptecknades under åren 1840–1860 i By socken, Kopparbergs län, i Sala 1870 och i Kalmar åren 1841–1845 och 1871–1875. I Kalmar uppgick bouppteckningsgraden 1901–1905 till 52 procent, medan den var 61 procent i Sala 1900. Detta kan jämföras med en 85 procentig bouppteckningsgrad i Djura församling i Leksand socken i Dalarna under andra hälften av 1800-talet.⁴ Det fanns med andra ord stora regionala skillnader i bouppteckningsfrekvens, vilket bland annat var en konsekvens av skillnader i näringsstruktur. Bouppteckningsstudierna visar emellertid att allt fler boupptecknades över tid. En förklaring till denna utveckling kan vara att efterlevnaden av 1734 års lag rörande arvsrätt förbättrades över tid. Håkan Lindgren menar dock att Sverige redan under 1700-talet hade en väl utvecklad statsapparat som på både central och lokal nivå såg till att statliga direktiv och lagar efterlevdes. Vidare fanns det flera aktörer som hade ekonomiska intressen av att det genomfördes en bouppteckning efter en avliden person (se kapitel 4 avsnittet ”Lagstiftning angående bouppteckningar”). Den huvudsakliga förklaringen till varför befolkningen i högre grad boupptecknades, torde emellertid vara att den ekonomiska utvecklingen under framförallt 1800-talet innebar att allt fler hade tillgångar och därför borde boupptecknas.⁵

Det har vidare hävdats att delar av dödsboms tillgångar kunde ha avyttrats eller gömmts och att samtliga tillgångar därför inte fanns med i bouppteckningen. Sigvard Montelius anser att detta inte borde ha varit fallet, då samtliga av dödsboets delägare borde ha varit intresserade av en seriös värdering av boets tillgångar.⁶ Boets samtliga tillgångar redovisades dock inte i praktiken, utan en del föremål undandrogs. Nils-Arvid Bringéus framhäver att dessa bestod av personliga ägodelar som inte tillhörde den avlidne men som fanns i boet, som till exempel övriga personers kläder.⁷ Vidare har det diskuterats huruvida värderingen om hushållets tillgångar verkligen uppgick till marknadsvärdet. Värderingen av hushållets tillgångar samt uppställningen av en förteckning utfördes av en tjänsteman eller annan utnämnd person. Vanligtvis var en av hushållets arvtagare närvarande vid bouppteckningstillfället. Skulder och fordringar upptogs till sitt penningvärde, medan fastigheter och annan fast egendom var bestämt av taxeringsvärdet. Lösöret värderades av de personer som genomförde bouppteckningen. Trots att dessa tjänstemän utifrån skatte- och ersättningssynpunkt bör ha varit intresserade av att inte underskatta storleken på dödsboet, menar Maths Isacson att värderingarna i

³ Gadd (1983), s. 57.

⁴ Isacson (1979), s. 211–212; Ihlis-Pettersson (2001), s. 7; Lindgren (2002), s. 820 och Hellgren (2003), s. 65.

⁵ Se även Lindgren (2002), s. 816–819.

⁶ Montelius (1993), s. 452–453.

⁷ En del föremål tillmättes inget värde och medtogs därför inte i bouppteckningen. Föremål som exempelvis fickur kunde ha givits bort på dödsbädden. Bringéus (1974), s. 64 och 71.

bouppteckningarna från By socken, både för fast egendom och lösöre, normalt låg under marknadspriset.⁸ Slutsatsen är att såväl brutto- som nettoförmögenheten var större, än vad som framgår av bouppteckningarna. Underskattningen av förmögenhetsstorleken gällde för samtliga boupptecknade vid samma tidsperiod. Utifrån ett antagande om att värderingarna inte under senare delen av 1800-talet bättre motsvarade ett marknadspris, så är det möjligt att anta att resultaten i denna avhandling inte påverkas i någon avgörande utsträckning av denna undervärdering i bouppteckningsmaterialet.

Ytterligare ett representativitetsproblem, som inte går att bortse ifrån, var att en mer eller mindre långvarig sjukdomsperiod kunde ha föregått dödsfallet. Detta kunde ha inneburit ökade kostnader för sjukvård och läkemedel, samtidigt som inkomsterna kraftigt sjunkit. För att kunna diskutera detta problem har Håkan Lindgren i sin studie av bouppteckningsmaterial från Kalmar studerat avlidna personers förmögenhet 1871–1875 och 1901–1905. De boupptecknade har delats in i tre socialgrupper; en övre, en mellan och en lägre socialgrupp. Lindgrens slutsats är att medianhushållets förmögenhet inte skilde sig nämnvärt åt oavsett om en avliden person hade haft eller inte hade haft kostnader för läkarvård. Däremot hade den övre socialgruppen bättre råd med medicinsk vård och unnade sig också detta i högre utsträckning.⁹ Denna bild får man även när man studerar bouppteckningar i Falun 1820–1905, men detta är inte något som undersöks vidare i denna avhandling.

Ett problem med bouppteckningar är att materialet inte är representativt för befolkningen som helhet. Under en lång tidsperiod boupptecknades fler män än kvinnor och en större andel ur de övre sociala skikten än arbetare. I flertalet studier var andelen kvinnor och män lika överlag, liksom att den sociala skiktningen bland de boupptecknade utjämnades något under senare delen av 1800-talet.¹⁰ Det fanns dock alltså en social snedvridning, vilket orsakades av att avlidna utan tillgångar i högre grad återfanns bland gruppen arbetare.

Av förklarliga skäl är den boupptecknade andelen av befolkningen inte representativ då det gäller åldersfördelning. Fler äldre än yngre individer boupptecknades och endast sällan boupptecknades barn (0–14 år) och ungdomar (15–19 år). Bouppteckningsgraden för personer som var 65 år eller äldre var många gånger relativt låg. Exempelvis var bouppteckningsgraden 40 procent för befolkningen på Skaraborgs västra slättbygd under åren

⁸ Isacson (1979), s. 139 och 217–225.

⁹ Lindgren (2002), s. 819–820.

¹⁰ Isacson (1979), s. 210–217 och Lindgren (2002), s. 820–823. I en undersökning av 3 500 bouppteckningar från 1891 års befolkning i Ontario, Canada, var äldre män av utländsk härkomst överrepresenterade, det vill säga de ekonomiskt starka personerna bland befolkningen. Di Matteo (1997), s. 911–913.

1820–1824.¹¹ Motsvarande bouppteckningsgrad gällde även för personer tillhörande denna ålderskategori i Kalmar 1841–1845, medan mer än 51 procent i ålderskategorin boupptecknades 1901–1905. I Håkan Lindgrens undersökning från Kalmar framkom vidare att det var personer ur åldersgruppen 35–49 år som främst boupptecknades under åren 1841–1845, 1871–1875 och 1901–1905.¹² Den relativt höga bouppteckningsgraden för personer i detta åldersintervall berodde på att det var i denna åldersgrupp som de ekonomiskt mest aktiva personerna återfanns.¹³ Bouppteckningsgraden för yngre personer (20–34 år) var däremot synbart mindre än genomsnittet för respektive tidsperiod. Åldersgruppen 50–64 år motsvarade relativt väl genomsnittet för de boupptecknade år 1841–1845 och 1871–1875. Under åren 1901–1905 ökade andelen och två tredjedelar av de avlidna boupptecknades i denna åldersgrupp.¹⁴

Maths Isacson menar att den boupptecknade populationen i By socken 1850 i genomsnitt var tio år äldre än den aktiva bondebefolkningen.¹⁵ Denna relativa snedfördelning i bouppteckningsmaterialet är viktig att ta hänsyn till i resonemang som rör de boupptecknade individernas ålder.

Tabeller över de boupptecknade i Falun 1820–1902.

Tabell D1 *Avlidna i Falun fördelat på socialgrupp 1820–1902, i stycken*

Socialgrupp	1820–1822	1840–1842	1860–1862	1880–1882	1900–1902
1	21	15	12	12	11
2	50	44	52	62	84
3	45	50	66	63	66
4	160	126	169	159	240

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

¹¹ Om även de jordlösa bland befolkningen hade ingått i uppgifterna ovan hade bouppteckningsgraden kraftigt försämrats. Gadd (1983), s. 58.

¹² Lindgren (2002), s. 820–821.

¹³ I sin undersökning om Göteborgs handlande borgerskap 1750–1805 konstaterar Bertil Andersson, utifrån förekomsten av skulder och fordringar i bouppteckningsmaterial, att mer än hälften av de avlidna var aktiva företagare vid dödstillfället. Andersson (1988), s. 93.

¹⁴ Håkan Lindgren har delat in befolkningen i åldersgrupper om 15–19, 20–34, 35–49, 50–64 och 65- år. Lindgren (2002), s. 821.

¹⁵ Isacson (1979), s. 216.

Tabell D2 *Social fördelning av män och kvinnor 1820–1902, i stycken*

År	Män (m)/kvinnor (k)			
	Socialgrupp 1	Socialgrupp 2	Socialgrupp 3	Socialgrupp 4
1820–1822	7 m/5 k	11 m/8 k	3 m/6 k	17 m/19 k
1840–1842	3 m /7 k	17 m/8 k	6 m/5 k ¹	17 m/18 k ¹
1860–1862	4 m /4 k	5 m/21 k	8 m/6 k	21 m/48 k ¹
1880–1882	7 m /9 k	19 m/17 k	9 m/14 k	29 m/35 k
1900–1902	7 m/6 k	38 m/25k	18 m/28 k	32 m/43 k ²
S:a	28 m/31 k	90 m/79 k	44 k/59 k	116 m/163 k

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: 1. En bouppteckning genomfördes samtidigt för både make och maka.

2. Två av bouppteckningarna genomfördes samtidigt för både make och maka.

Tabell D3 *Boupptecknade kvinnor i Falun 1820–1902 och deras civilstånd 1820–1902, i stycken och procent*

År	Antal (st)	Ogifta (%)	Gifta (%)	Änkor (%)
1820–1822	38	18	24	58
1840–1842	38	11	45	45
1860–1862	79	28	27	46
1880–1882	75	25	38	36
1900–1902	102	18	51	31

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Tabell D4 *Antal avlidna, antal och andel boupptecknade fördelade på åldersgrupper 1820–1902, i stycken och procent*

Åldersgrupp	Avlidna (st)			Boupptecknade (st)			Andel boupptecknade av de avlidna (%)		
	1820–1822	1860–1862	1900–1902	1820–1822	1860–1862	1900–1902	1820–1822	1860–1862	1900–1902
0–14	77	104	123	0	0	0	0	0	0
15–19	10	4	10	0	0	0	0	0	0
20–34	37	17	37	8	8	14	22	47	38
35–49	46	44	60	12	22	21	26	50	35
50–64	36	40	62	20	29	44	56	72	71
65–	70	90	109	16	41	55	23	46	50

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat; Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat och Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10, Falu Kristine församling, ULA.

Anm.: Inte alla boupptecknade individer har gått att finna i död- och begravningsböckerna och därför har inte deras ålder vid dödstillfället kunnat konstateras. För åren 1820–1822 kunde 56 av 76 (74 procent) boupptecknades ålder fastställas och för 1860–1862 100 av 116 (86 procent) samt för 1900–1902 134 av 195 (69 procent) av de boupptecknade dessa år.

Tabell D5 Tillgångar i guld och silver samt kontanter 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

År	Guld och silver		Kontanter	
	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median
1820–1822	244	69	312	61
1840–1842	363	52	888	135
1860–1862	144	29	388	84
1880–1882	195	23	264	78
1900–1902	100	30	340	132

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Tabell D6 Tillgångar i fastigheter och inventarier 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)

År	Fastigheter		Inventarier	
	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median
1820–1822	2 189	463	887	169
1840–1842	4 442	606	991	168
1860–1862	3 148	186	367	60
1880–1882	5 310	844	1 035	107
1900–1902	8 265	2 146	1 348	172

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Tabell D7 Inventariernas procentuella andel av de olika socialgruppernas sammantagna tillgångar 1820–1902

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median	Medelvärde	Median
1820–1822	25	15	30	20	40	32	37	24
1840–1842	23	17	27	18	56	41	36	25
1860–1862	7	3	35	16	34	16	33	20
1880–1882	18	8	28	12	35	20	27	11
1900–1902	9	4	27	12	37	12	44	26

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Tabell D8 *Fordringar av övrigt slag 1860–1862 och 1900–1902, i stycken*

År	Inrättning	Antal
1860–1862	Stora Kopparbergs Bergslag	1
	Kopparbergs enskilda banks ¹ styrelse	1
1900–1902	livförsäkring hos typografförbundet	1
	livförsäkringar i templarorden	1
	livförsäkringar hos tusenmannaföreningen	2
	livförsäkringar av annat slag	2
	försäkringar i sjuk- och begravningskassor	6
	försäkringar i hundramannaföreningens sjuk- och begravningskassa	7
		3

Källa: Bouppteckningar och arvskiften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Åren 1820–1822, 1840–1842 och 1880–1882 fanns inga ”övriga” fordringar.

1. År 1858 hade Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank bytt till detta namn. Wallerstedt (1995), s. 81.

Tabell D9 *Boupptecknade med tio eller fler privata fordringar eller som lånade ut kapital¹⁶ 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

	Nettoförmögenhet	Antal fordringar	Summa fordringar	Summa skulder
1820–1822				
Materialskrivare	9 499	124 stycken	2 037	1 247
Fru till guld- & silververksarbetare	7 932	Diverse enligt bok	1 409	592
Änka efter boktryckare	1 139	11 stycken enligt bok med ränta, varav en mot 6% ränta	1 745	1 480
Handlare	2 205	17 stycken varav några mot revers	1 551	199
Handlare/garmakare	6 231	240 stycken enligt bok; 73 å revers	20 925	19 374
Änka efter plankkarl	442	Enligt förteckning	172	183
Änkefru efter rådmän/handlare	-4 239	94 stycken (+19 företags)	2 256	23 001
Fru till bergsman	46 283	11 stycken	8 025	10 557
Kunglig ståthållare	23 325	14 stycken	10 186	2 664
Fru till kopparslagare	-338	20 stycken	302	1 500
Bolagshandlare	4 561	Stort antal	24 827	36 039
1840–1842				
Fru till skräddarmästare	-636	Fordringar enligt bok	389	2 435
Källarmästare	356 656	Flertalet	56 386	7 895
Kopparslagarålderman	75 893	6 stycken enligt bok eller revers	27 915	359
Änka efter handelsman	-870	12 stycken	169	3 145
Fru till rådmän	21 675	61 stycken; flera mot inteckning och pant	19 061	16 125
Änka	158	10 stycken	53	1 396
Fd stadssekreteraren	38 293	28 stycken mot revers	33 527	1 556

(forts.)

¹⁶ Lånade ut kapital innebär i detta fall att fordringarna var mot revers, inteckning eller mot ränta.

Tabell D9 forts.

	Nettoförmögenhet	Antal fordringar	Summa fordringar	Summa skulder
<u>1860–1862</u>				
Förste kommunister	30 283	15 stycken	14 823	1 364
Änka efter källarmästare	377 764	Flertalet; flera mot in-teckning eller revers	212 171	13 152
Fru till postinspektör	170 640	Flertalet; varav 5000 kr hos bankstyrelse	157 634	25 424
Rådman	43 262	19 stycken	41 236	14 038
Demoiselle	–216	Enligt förteckning	396	1 364
Fru till bokhandlare	15 264	34 stycken	33 593	22 394
<u>1880–1882</u>				
Fil.dr., adjunkt	6 192	15 stycken	5 894	874
Bergsrådman/rid-dare	712 389	210 stycken	296 445	9 263
Handelsidkerska	63 433	30 stycken	2 474	1 943
Fru till brukspatron	187 338	20 stycken	28 373	9 189
Handlare/skräddare	73 135	111 stycken	17 259	1 927
<u>1900–1902</u>				
Fd förman	15 802	9 stycken; några mot 6% ränta	15 900	48
Fru till grosshandlare	32 977	247 (93414 kronor) enligt bok och 17 enligt revers (5514 kronor)	153 260	165 951
Fru till instrumentmakare	4 753	39 stycken	538	6 659
Änkefru	669 446	7 stycken mot ränta	22 533	1 098
Kyrkvård/nämndeman	10 602	Flera stycken mot 5% ränta	5 949	404
Fabrikör	39 477	131 stycken	16 114	9 029
Fd källarmästare	3 666 873	8 stycken mot ränta	28 278	11 133
Grosshandlare	80650	281 stycken	64 683	85 090
Änka landskamrer	149625	7 stycken mot ränta	41 906	3 839
Grosshandlare	39678	Fler än 12 stycken	20 102	55 753
Läderhandlare	81	386 stycken	13 607	39 334
Murare	4372	19 stycken	295	7 256
Järnhandlare	93062	Fler än 32 stycken	13 841	19 150
Trädgårdsmästare	44582	65 stycken	1 306	4 536
Fröken/butiksinnehavare	2041	26 stycken	1 836	5 900
Bruksägare	683457	13 stycken till 5–6% ränta	16 436	1 425
Vattendelnings-entreprenör	3330	82 stycken	4 923	13 064
Handlare	1651	134 stycken	2 256	1 245

Källa: Bouppteckningar och arvskiften 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiften 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Boupptecknade individer där samtliga fordringar uppenbarligen är utifrån en företagsverksamhet ingår inte. Däremot ingår de hushåll där de privata fordringarna inte har kunnat särskiljas från de fordringar som uppstått i den rörelse som den boupptecknade individen (eller maken) bedrev. Detta gör att antalet handlare med fordringar i tabellen är något mindre än i bouppteckningsmaterialet.

Tabell D10 *Skulder fördelat på socialgrupp 1820–1902, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

År	Socialgrupp 1		Socialgrupp 2		Socialgrupp 3		Socialgrupp 4	
	Min. värde	Max. värde	Min. värde	Max. värde	Min. värde	Max. värde	Min. värde	Max. värde
1820–1822	1 200	23 425	63	36 039	10	1 500	20	616
1840–1842	47	17 756	66	4 929	29	404	9	4 477
1860–1862	28	11 755	5	26 354	5	309	2	1 129
1880–1882	75	15 194	22	141 488	43	8 602	3	2 164
1900–1902	37	42 766	15	198 928	18	7 187	3	4 583

Källa: Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35–FII:61, Falu rådhusrätt och magistrat och Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65–FI:66, Falu stad, rådhusrätt och magistrat, ULA.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

BILAGA E

Tabell- och diagrambilaga till
sparbanksmaterialetTabell E1 *Genomsnittliga saldon under 25 år 1830–1855, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

	Efter antal år					
	1	5	10	15	20	25
1830–1833	11	36	35	55	59	56
1855	35	71	57	21	76	42
1880	25	55	95	62	17	118

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

År ett anger slutet av det år då sparkontot öppnades och så vidare.

Tabell E2a *1830–1833 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

	Efter antal år (kvinnor – män)					
	1	5	10	15	20	25
Medelvärde	31 – 8	108 – 61	247 – 69	366 – 147	538 – 218	472 – 66
Median	21 – 8	59 – 24	71 – 16	168 – 7	469 – 9	376 – 6

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Tabell E2b *1855 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

	Efter antal år (kvinnor – män)					
	1	5	10	15	20	25
Medelvärde	31 – 22	149 – 109	202 – 97	196 – 184	274 – 388	474 – 245
Median	34 – 14	83 – 16	112 – 6	29 – 2	75 – 270	66 – 95

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Tabell E2c *1880 års kohorts kvinnors – mäns saldon under 25 år 1830–1905, fast pris i kronor (basår = 1861/1870)*

	Efter antal år (kvinnor – män)					
	1	5	10	15	20	25
Medelvärde	70 – 53	161 – 105	363 – 184	449 – 169	903 – 318	1014 – 308
Median	47 – 26	80 – 29	169 – 24	109 – 26	293 – 28	284 – 26

Källa: Avräkningsböcker 1880–1905, FSS, FD.

Anm.: Deflator: Myrdal (1933), Table A, column 17, budget b.

Tabell E3 *Kopparbergs läns befolknings och de tre kohorternas åldersfördelning vid tillfället för öppnandet av sparbankskontot, i procent*

Kohort	0–14	15–25	26–35	36–45	46–55	56–	S:a
Kopparbergs län	33	16	15	12	10	14	100
1830–1833	19	40	19	12	5	5	100
1855	29	25	25	9	4	8	100
1880	30	29	18	14	5	4	100

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD; Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA; BiSOS A 1851–1855, del III, s. XIX och 1880, del III, s. 10.

Anm.: I statistiken är befolkningen indelad i femårsintervall; 0–5, 5–10 och så vidare. Detta innebär att en viss skevhet finns i uppgifterna ovan. Länets befolknings åldersfördelning är ett genomsnitt av åren 1830, 1855 och 1880.

Tabell E4 *Sparande i de olika åldersgrupperna under 25 år fördelat på kvinnor – män, löpande värden i kronor*

Undersöknings- population	Genomsnittlig behållning på sparkontona efter antal år (medelvärde)					
	1	5	10	15	20	25
<u>1830–1833</u>						
	kv. – män	kv. – män	kv. – män	kv. – män	kv. – män	kv. – män
0–14 år	17 – 16	57 – 48	103 – 28	240 – 27	316 – 32	44 – 23
15–25 år	8 – 6	27 – 15	36 – 7	33 – 7	42 – 10	0 – 0
26–35 år	6 – 15	15 – 143	7 – 383	7 – 224	10 – 447	0 – 382
36–45 år	28 – 9	80 – 8	194 – 6	202 – x	413 – x	171 – x
46–55 år	24 – 10	40 – 19	48 – 13	196 – 10	296 – 2	463 – 1
56– år	22 – 33	64 – 74	186 – x	221 – x	132 – x	4 – x
<u>1855</u>						
0–14 år	28 – 19	114 – 141	126 – 98	143 – 114	360 – 316	833 – 579
15–25 år	25 – 17	53 – 59	22 – 14	14 – 66	58 – 360	104 – 112
26–35 år	29 – 29	198 – 132	314 – 262	184 – 637	310 – 718	467 – x
36–45 år	30 – 24	114 – 107	133 – 220	247 – 330	222 – 375	649 – 0
46–55 år	52 – 28	133 – 5	98 – 4	5 – 2	53 – 2	70 – 2
56– år	49 – 54	364 – 543	844 – x	975 – x	784 – x	x – x
<u>1880</u>						
0–14 år	40 – 46	78 – 31	237 – 81	127 – 122	219 – 658	5 – 97
15–25 år	34 – 30	116 – 54	67 – 316	27 – 78	94 – 230	298 – 310
26–35 år	38 – 98	179 – 222	169 – 346	78 – 366	203 – 22	42 – 81
36–45 år	62 – 49	311 – 147	966 – 32	1264 – 29	2556 – 24	2466 – 8
46–55 år	116 – 137	299 – 354	63 – 286	190 – 412	462–1369	180 – x
56– år	79 – x	195 – x	390 – x	584 – x	1724 – x	543 – x

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833; 1835–1838; 1840–1843; 1845–1848; 1850–1853; 1855–1858; 1860; 1865; 1870; 1875; 1880; 1885; 1890; 1895; 1900 och 1905, FSS, FD; Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA.

Anm.: Observera att endast ett fåtal kontohållare fanns kvar efter tio års sparande. x anger att ingen kontohållare fanns kvar det året.

Tabell E5a 1830–1833 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent

Socialgrupp	0–14	15–25	26–35	36–45	46–55	56–
1	1,8	0,0	0,9	0,9	0,0	0,0
2	8,1	3,6	3,2	2,2	0,9	3,2
3	2,3	1,8	0,9	0,9	0,5	1,8
4	5,9	33,9	14,9	7,2	4,5	0,5

Källa: Se tabell E3.

Tabell E5b 1855 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent

Socialgrupp	0–14	15–25	26–35	36–45	46–55	56–
1	3,8	0,0	0,8	0,8	0,0	0,8
2	17,4	3,8	3,8	2,3	1,6	2,3
3	1,6	1,6	4,5	0,0	0,0	1,6
4	8,3	17,5	15,9	6,8	1,6	3,8

Källa: Se tabell E3.

Tabell E5c 1880 års kohort fördelat på ålders- och socialgrupper, i procent

Socialgrupp	0–14	15–25	26–35	36–45	46–55	56–
1	5,6	0,8	1,6	0,0	0,0	0,0
2	11,1	4,0	3,2	5,6	2,4	0,8
3	4,0	0,0	4,8	1,6	0,8	1,6
4	8,7	26,2	10,3	4,0	1,6	1,6

Källa: Se tabell E3.

BILAGA F

Socialgruppsindelning av sparbankssparare

1830–1833	
1a	Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel: fältprostinna, dotter till prost, dotter till smidesdirektör, son till överauditör, demoisell
1b	Högre tjänstemän, akademiker: magister, rektor, landskanslist
2a	Småföretagare, hantverkare, hemmansägare handlande, handelsman, 2 döttrar till byggmästare, son till hattmakare, änka efter guldsmedsmästare, dotter till guldsmed, son till guldsmed, 3 kopparslagare, skomakare, son till skomakare, 2 söner till pappersmästare, sadelmakare, fru till sadelmakare, glasmästare, sämskmakare, son till tapetsere, skräddarålderman, son till skräd-dare, änka efter rustmästare, bergmästare, fru till bergmästare, 2 döttrar till bergmästare, hemmansägare, änka efter hembrukare
2b	Lägre tjänstemän, arbetsledare och affärsanställda: fru till landskamrer, 2 döttrar till kamrer, son till kamrer, extra ordinarie landskanslist, 2 bokhållare, 2 inspektorer, dotter till inspektör, son till inspektör, vice pastorn, gruv-predikant/lärare, fru till källarmästare, befättningsman, fru till gruvfogde, son till gruvfogde, uppsyningsman, 7 musikanter, fru till organist, notarieelev, änka efter överstigare
3	Kvalificerade yrkesarbetare: 2 smältare, dotter till smältare, son till smältare, tenngjutare, fru till klensmed, dotter till klensmed, son till klensmed, silververksarbetare, timmerman, son till svarvare, 14 mamseller, 2 madammer
4a	Okvalificerade arbetare, lärlingar och gesäller, drängar: 4 konststatarkarlar, 9 konststatararbetare, sjuderiarbetare, 6 plankkarlar, 2 dagkarlar, 2 söner till dagkarlar, son till arbetskarl, 15 gruvarbetare, 43 gruvdrängar, fru till gruvdräng, 3 drängar, 2 lärlingar, urmakarlärling, guldsmedslärling, 4 gesäller, 4 skomakarlärlingar, 6 skomakargesäller, son till skomakargesäll, 8 skräd-dargesäller, 2 kopparslagaregesäller, bleckslagargesäll, son till fånggeraldin, fru till vaktmästare, son till vaktmästare, musikelev (son till kusk), 2 kypare, änka efter gruvdräng
4b	Husligt anställda: 31 pigor, dotter till piga, 3 jungfrur, 2 hushållerskor
4c	Diverse icke yrkesverksamma: son till före detta kronofogde, lärgosse, 3 ynglingar, 4 änkor, dotter efter änka
1855	
1a	Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel: dotter till direktör, fabrikkör, 2 döttrar till garvarfabrikkör, 2 söner till garvarfabrikkör, bergmästare/borgmästare/riddare
1b	Högre tjänstemän, akademiker: dotter till kronofjärdingsman

- 2a Småföretagare, hantverkare, hemmansägare**
3 döttrar till handlare, fru till bokhandlare, dotter till bokhandlare, vagnmakarmästare, garvarmästare, dotter till garvarmäster, änka efter garvare, son till bokbindare, boktryckare, snickare, fru till snickare, kopparslagarmästare, 2 skraddarmästare, 2 döttrar till skraddarmästare, 2 söner till skraddarmästare, 2 skraddare, dotter till skomakarmästare, dotter till skomakare, son till pappersmakarmästare, fosterdotter till svarvaremästare
- 2b Lägre tjänstemän, arbetsledare och affärsanställda:**
2 döttrar till bokhållare, 2 söner till bokhållare, rättare, fru till rättare, 4 döttrar till rättare, dotter till inspektor, son till inspektor, änka efter gruvfogde, handelsbetjänt, bodbetjänt
- 3 Kvalificerade yrkesarbetare:**
fru till mjölnare, änka efter mjölnare, son till mjölnare, 2 smältare, fru till smältare, dotter till smältare, änka efter smed, 2 madammer, 4 mamseller
- 4a Okvalificerade arbetare, lärlingar och gesäller, drängar:**
2 gruvarbetare, 3 fruar gruvdrängar, dotter till gruvdräng, styvdotter till gruvdräng, 2 söner gruvdräng, hyttarbetare, fru till hyttarbetare, dagkarl, fru till konststatarbetare, 5 skomakargesäller, 3 skomakarlärlingar, skraddarlärling, sadelmakargesäll, garvarlärling, glasmästarlärling, gelbgjutarlärling, guldsmedslärling, målargesäll, änka/förestånderska för fattigvården, änka efter trumslagare, änka efter dagkarl, änka efter skomakargesäll, son efter soldatänka, son till fänggeraldin, fru till vaktmästare, 6 drängar
- 4b Husligt anställda:**
23 pigor, 4 jungfrur
- 4c Diverse icke yrkesverksamma:**
dotter till nämndeman, änka efter nämndeman, gamla pigan, yngling, dotter till lägenhetsägare

1880

- 1a Storföretagare, höga statliga ämbetsmän, adel:**
dotter till överstelöjtnant, fru till direktör, fröken, son till garvarefabrikör
- 1b Högre tjänstemän, akademiker:**
son till ingenjör, 3 döttrar till gruvingenjör, son till gruvingenjör, dotter till filosofie doktor, son till apotekare
- 2a Småföretagare, hantverkare, hemmansägare**
handlare, dotter till handlare, byggmästare, son till agent, skomakare, fru till skomakare, dotter till bryggare, fru till bagare, snickare, fru till snickare, 2 döttrar till snickare, skraddare, smed, 2 döttrar till smed, son till smed, dotter till murare, son till garvmakare, son till sadelmakare, urmakare, trädgårdsmästare, hemmansägare, fru till hemmansägare
- 2b Lägre tjänstemän, arbetsledare och affärsanställda:**
dotter till häradsarkivare, son till materialskrivare, dotter till poliskonstapel, fru till postiljon, verkmästare, dotter till snickarförman, befallningsman, rättare, son till rättare, dotter till inspektör, krogföreståndare, föreståndare för dövstummeinstitutionen, föreståndarinna för Falu barnhem, handelsbiträde, änka efter gruvfogde
- 3 Kvalificerade yrkesarbetare:**
boktryckerikonstförfant, dotter till åkare, eldare, fru till sågare, dotter till sågare, son till sågare, gjutare, dotter till gelbgjutare, dotter till klensmed, son till bleckslagare, stenhuggare, dotter till barberare, smörjare, fru till smörjare, dotter till torghandlare, sömmerska, 3 mamseller

4a Okvalificerade arbetare, lärlingar och gesäller, drängar:

son till järnvägsarbetare, stationskarl, arbetare, fru till arbetare, dotter till arbetare, son till arbetare, pumpare, 2 kolare, gruvarbetare, fru till gruvarbetare, 2 döttrar till gruvarbetare, son till gruvarbetare, 2 bergslagsarbetare, dotter till bergslagsarbetare, plankbärare, brädgårdsarbetare, 2 döttrar till dagkarl, byggardräng, kusk, 3 söner till kusk, ölkusk, son till ölutkörare, fru till nattvakt, bokbindarelärling, 2 bagarlärlingar, snickarelärling, 3 hjälpsågare, 2 kypare, barberarelev, skrädgosse, dräng

4b Husligt anställda:

10 pigor, 10 jungfrur, ladugårdspiga, ladugårdskulla

4c Diverse icke yrkesverksamma:

barnhemsflicka, 9 elever vid dövstummeinstitutionen, yngling, 2 änkor, dotter till ogift, son till ogift

Källa: Avräkningsböcker 1830–1833, 1855 och 1880, FSS, FD och Husförhörslängder 1825–1835, Aspeboda församling, AI:9; Husförhörslängder 1817–1933, Falu Kristine församling, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11; Husförhörslängder 1827–1894, Stora Kopparberg församling, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18; Husförhörslängder 1825–1835, Sundborn församling, AI:11; Husförhörslängder 1829–1838, Vika och Hosjö församling, AI:7a–AI:7b och Mantalslängder 1830–1833, Länsräkenskaper, Kopparbergs län, EIII:39–32, ULA.

SUMMARY

Market and Household. A study of savings and credit on the local credit market in the town of Falun 1820–1910 from a life-cycle perspective

Swedish credit institutions in the early nineteenth century were still very much influenced by traditional ways of doing business, where credits to industry and households were given by merchant houses, money brokers, merchants and other private persons. In the institutionalised credit market, the Swedish Riksbank was the major banking establishment, at least until 1820, when savings banks, commercial banks and mortgage institutions began to be established. By the turn of the nineteenth century, Sweden had a banking and credit system that was fairly well developed, even in an international comparison, with a number of actors competing on the savings and loans market. It was very much the development of the institutionalised credit market and the securities market in the second half of the nineteenth century that made it possible to provide for the growing demand for capital from business entrepreneurs, the agricultural sector and the expansion of the Swedish infrastructure. However, parallel with the development of the institutionalised credit market, a traditional way of handling credits between private persons and companies still existed.

The household's need for credit in the nineteenth century was mostly satisfied by friends, relatives, family and employers, which were seen as guarantors in times of economic hardship. They were all part of the private sphere to which one primarily turned when in need of a loan of any kind. In those cases where individuals were totally without assets, and also lacked the ability and/or possibility to support themselves, the only remaining way to survive was by charity that was provided by the church and other local institutions. To live on charity and alms was not desirable, and furthermore, it was a liability for the community. In order to protect the family from the consequences of a possible severe decline in income in times of sickness, in the case of an accident or at old age, individuals and households tried to save some of their income and earnings during periods when they had a surplus. To have money saved, or accumulating valuables that could be converted into money, was also a necessity if one wanted to start up a business or, for that matter, if one wanted to marry and start a household. Another way to

solve a financial shortage was to borrow money, money that surely had to be repaid sooner or later.

The primary aim of this thesis has been to analyse the change that the capital market underwent during the period of study, 1820–1910, from the perspective of the household. Did these changes actually give households and household members additional options with regard to savings and loans? By concentrating on both households and the capital market, it has been necessary to apply different theoretical perspectives in order to be able to analyse and understand possible changes or lack of changes. Institutional economical theory has been applied as a comprehensive theoretical framework; but in order to understand how and why households decided to save and/or borrow money during different stages in life, a life-cycle perspective has been applied.

In order to fulfil the aim of the thesis, it has been necessary to conduct a case study. For that purpose, the township of Falun was chosen. During the period of 1820–1910, Falun was an economically important municipality in the Bergslag region, and, more importantly, it was early the seat of an established institutionalised credit market. Another motive to study Falun is the possibility to study to what extent the largest employer in town, Stora Kopparbergs Bergslag (Falun coppermine), made it possible for workers to borrow from the company, and also to what extent the company functioned as an actor in the local credit market.

Economic development in Falun was slow during the first half of the nineteenth century, but progressed rapidly during the second half of the century. Industrialisation took off during this period, and the number of jobs grew as the wages. Probate inventories show the growing assets in the households during the period of study, particularly in the second half of the nineteenth century.

Methods and material

Extensive primary information from several different archives, both private and public, supplemented by historical statistics and literature, has been in used in order to carry out this study.

Probate inventories from Falu town hall court and magistrate have been collected and used in order to describe the development of assets during the years 1820–1902. Data from these probate inventories make it possible to show the distribution of household assets and debts and how this changed during the period under investigation. Furthermore, the detailed nature of these probate inventories makes it possible to discuss not only what kind of assets households chose to invest in, but also what kind of loans they took.

In order to study savings in savings banks during an early period, material from the Falu stads savings bank's archive has been used. The account

books contain information about all deposits that were made in the savings bank on an individual level. This information, together with information about the account holder's name, title or profession and sometime domicile, were obtained from separate registers within the bank, has been used in order to identify who the account holders were and how their savings developed.

The account books have also been studied in order to find out which individuals were granted loans by the bank.

Primary material from for example early iron and copper works and industrial communities is often extensive and well preserved and has made it possible to do economic historical research about economic and social conditions in the agrarian economy. The Swedish works had a long-lived tradition, not merely as producers but also as close-knit economic and social units in society, which has made it possible for researchers to more fully understand the relationship between employers and employees. In this investigation, primary material from the Stora Kopparbergs Bergslag is used to describe both the company's function as a creditor in the local credit market, as well as the employees' possibilities to obtain a temporary loan from the company. Furthermore, the material from Stora Kopparbergs Bergslag makes it not only possible to follow how individual employees' wages developed during their period of employment, a period that could last a lifetime; it also makes it possible to further analyse savings and loans in individual households over the course of a life-time.

Additional information about the selected population in Falun that is included in this investigation has been collected from parish records and registers of populations.

The local credit market

The institutionalised capital market developed at a brisk pace, as mentioned above, between 1820 and 1910, especially in the latter part of the nineteenth century. Previous research has shown that the private credit market was functioning parallel with an institutionalised credit market during this time. The results from the present investigation strengthen these earlier results and show that the total value of all assets in the institutionalised capital market did not match those of the private capital market until the turn of the twentieth century. The widespread occurrence of private lending shows that the need for credit was extensive and that the institutionalised credit market could not satisfactorily fulfill that need.

So, to what extent did the expansion of the institutionalised credit market alter the household's possibilities to obtain a loan? The investigation shows us that those possibilities were rather small until later on in the nineteenth century. It was mainly the upper classes and entrepreneurs of various kinds who had loans in the savings and commercial banks in the early nineteenth

century. The remaining parts of the population were referred to private creditors. This could partly be a consequence of the lack of the necessary securities that were a condition for taking a loan on the institutionalised credit market and partly due to the fact that these households only wanted to loan smaller amounts and for that reason did not want to find an institutional lender.

This marked variation between different groups and classes in society seems to diminish during the latter part of the nineteenth century, at a time when – and possibly as a consequence thereof – more actors were established in the institutionalised credit market. Still there was a marked difference between groups and classes in society when it came to the institutionalised credit market and what the market considered were its primary clients. However, savings banks and commercial banks differed somewhat in that respect: savings banks mainly gave loans to workers and farmers, while commercial banks still at the turn of the century mainly had the upper classes and more wealthy individuals as clients.

Entrepreneurs and upper class households had a substantial share, in value, of the loans that were given during the investigated period, 1820-1910. Most of these loans were most probably taken in order to finance a business. The fact that these loans were given by the formal credit organisations indicates that the institutionalised credit market was most essential for business and trade at that time. This is even more obvious if one considers that it was in fact households from the middle class (small business-owners, academics, civil servants and men in management positions) that had the largest share, in value, of loans taken in the second half of the nineteenth century.

The institutionalised credit market not only provided loans for businesses, it was also able to meet demands for credit from single households. A condition thereof was, of course, that the household in question had collateral of some kind. The economic growth during the second half of the nineteenth century had a substantial and mostly positive impact on the Swedish households' wealth, which made it possible for these households to meet the demands for collateral that the institutionalised credit market had. Another change in conditions was that formal credit organisations more frequently asked for mortgages on real properties instead of loans against a guarantee, which made it possible for worker households to borrow on the institutionalised market.

Many employees could also get loans from their employers. Repayment was usually made through a wage deduction. This mode of getting temporary credit was relatively common among the workers at Stora Kopparbergs Bergslag during the first part of the nineteenth century. In fact, in 1820 almost every employee used this opportunity for getting a loan, even though this became less common later on. Borrowing from one's employer was advantageous, since there was no interest on these loans; furthermore, they

also made it possible for workers to handle the fact that income and expenditure did not end up evenly week-by-week during a year. The sums were, however, usually very small and were to be repaid by the end of the fiscal year. It was only in a few exceptional cases during 1820–1862 that workers ended up with a surplus at the end of the year.

Stora Kopparbergs Bergslag lent money not only to its workers, but also to shareholders and civil servants within the company; to some extent any person who had a significant enough position in society could also borrow money. Loans to these latter groups were for substantially larger sums, on which interest was to be paid. During 1820–1862 these loans diminished over the years, and by 1836, when a commercial bank, Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank, was established, only employees or company shareholders remained as borrowers.

Private lending was, as mentioned previously, quite common at the turn of the nineteenth century. During all the studied years, 1820–1910, two-thirds of the studied households had taken loans from a private creditor, whilst one third of the households had acted as creditors. This certainly indicates that a rather large share of the households chose to lend money, possibly as a mean to save money. Not infrequently the same household had both borrowed and lent money, and the private credit market constituted a web of economic relationships between households. It is, however, possible that these relationships were more than just economic relationships, as previously research has also shown: it may be in fact that their function was also to strengthen the cohesion among households.

Some people seem to have had a more central position in the private credit market, not only because they had the necessary economic means and the necessary economic knowledge. Their most important characteristic was that they had an extensive network. The most prominent persons in this private credit market belonged to an economic and social elite that was comprised of wealthy individuals, civil servants in high positions, businessmen and men in top-level management positions. Widows to these prominent individuals quite often continued to function as lenders. Since the widow now was in charge of, and had to administer, the household's wealth, private lending might very well have been a good way of managing assets.

With the monetarisation of the economy, the prerequisite for financial savings were met; at the same time monetarisation meant that households no longer needed to accumulate objects in gold and silver as a mean of attaining a surplus. The expansion of the institutionalised capital market also meant that the wealth of the households was no longer made up of real properties and private claims, but instead of institutional assets. Stocks and bonds constituted the largest value thereof at the turn of the twentieth century, and the value of the assets that had been deposited in commercial banks was relatively equivalent to the aggregated value of all private claims that the households had at the time. How households chose to invest their assets reflected

their ability to save. Less wealthy households more often saved their money in savings banks where even a very small amount of money could be deposited, whereas wealthy households invested their money in both real property and financial securities. The diversity of the latter households' placements was also surely an attempt to lessen risks.

Saving money in savings banks

Another question that is dealt with in the thesis is to what extent the expanding institutionalised capital market, especially savings institutions, changed household savings patterns.

The establishing of Falu stads savings bank in 1825 made it possible to save money in an institutionalised capital market and not only in different local funds. The savings bank in Falun was founded partly for philanthropic reasons: the founders wanted to encourage less wealthy individuals to open a savings account, doing so by promising high interest rates and savings bonuses. These savings would then, the founders thought, cover income losses, help individuals to acquire the means necessary to get married and start a household or carry them through old age. The founders also wanted these, less wealthy, individuals to open savings accounts for their children. Furthermore, the savings bank was also to lend enough money to those who wanted to build up a business.

Altogether, this meant that soon after its establishment, most of the people who deposited their money into the savings bank were workers, who were sometimes forced to save. Bergslaget, which was one of the founders, made a regular deposit in a savings account in the bank a condition for continued employment at the company. However, the mineworkers had some difficulties fulfilling this condition. Unmarried women, especially maids were actually better in this respect, i.e. saving regularly. Since the bank only accepted small deposits, quite a large share of the accounts were children's accounts, and these children were from all groups and classes in society.

The purpose of the savings banks' regulations and of the board, which was comprised of the social and financial elite, was to foster confidence for savings institutions among the population. The savings bank had great difficulties with their activities during their first decades, mainly because of administrative shortcomings due to deposits and withdrawals that were larger than expected. A particular difficulty was that it was hard to find suitable, much less attractive, alternative investments for the deposited money, which had to be managed properly.

The savings bank grew steadily over time, both with regard to the number of accounts and to the total amount of money that the bank managed, and this development was even accelerated during the end of the studied period, 1820–1910. The savings bank's original patriarchal and socially minded

features diminished, and during the second half of the nineteenth century the savings bank had developed into a regular savings and loans institution.

What the savings bank managed to do was to give ordinary and less well off individuals an opportunity to accumulate some capital, which could come in handy in times of need. Some account holders managed, by saving regularly during a rather long time, to accumulate significant amounts of money. Others used their savings accounts in order to deposit an existing capital. Most account holders were middle-aged men, and they also had the largest accounts. These men's savings were considered to be a reserve for unforeseen expenditures and for investments of various kinds. During the second half of the century also married women were more likely to have an account in the savings bank. These accounts could have been a supplement to their husbands' accounts, as there was an upper limit on deposits in the savings bank. In the year of 1893 the savings bank in Falun allowed married women to control their own accounts, despite the fact that women were formally under the legal guardianship of their husbands. It is difficult to say whether this change in the regulations of 1893 formalised an established practise.

Unmarried women were one group that successfully used the savings bank. Despite low income, these women managed, by saving on a regular basis, to accumulate rather large amounts of money. Together with widows, unmarried women belonged to a group of individuals that chose to let their employer administer their savings. Since commercial banks and other saving institutions only accepted larger deposits during most of the nineteenth century, the savings bank gave these women an early opportunity to save money in the institutionalised savings market. Over time, it is plausible that for unmarried women and widows, saving in the savings bank replaced the habit of letting their employers administer their savings.

Households and life-cycle perspective

According to a life-cycle perspective, individuals and households are to be analysed with regard to what stage in life they currently are in. The life-cycle perspective states that decisions on savings and loans are based on whether income and consumption requirements are balanced at the present time. If income is lower than consumption requirements, then the household has to borrow, and if there is a surplus, it may be saved for later needs. According to this perspective, one fundamental assumption is that households, at all times, seek to level out income variations and actually do so by saving and borrowing money.

The investigation at hand shows that households' net worth was very much correlated to its present stage in life. When the household was first started, it was prone to get into debt, and at the same time it became more difficult for the majority of households to save any money. Instead, house-

holds tended to invest in real property. This meant that, despite a growing debt, the household's net worth could increase. The growing household was forced to borrow money in order to keep up with consumption. It was possible once again to save and pay off debts when the children had grown up and moved away from home and no longer had to be supported. Household savings then continued to grow until the head of family had reached old age. From that time on, savings began to diminish, and in order to support themselves, some households needed to either borrow money or start to use some of its savings.

The assumptions that are made on the basis of a life-cycle perspective are supported, at least to a greater part, by the findings in this thesis. In accordance with the life-cycle perspective and the permanent income hypothesis, households displayed a savings and consumption pattern that was dependent on income and number of dependents. During some periods of life, capital was set aside, which could be used later on in life. However, as has been shown in other economic historical research, the households that were included in this investigation seemed to have had distinctive periods in life when it was particularly difficult to cover expenses, so-called life-cycle squeezes. The first period was when the household was first started (when the household head was approximately the age of 30), the second when household size was at its peak (approximately the age of 50) and the last period started at old age and coincided with a declining capacity for work (approximately the age of 60). The investigation also shows that household savings were meant for old age. In accordance with the life-cycle theory, the analysis shows that growing assets could have been part of the life plan and that the household therefore did not decrease its savings, but instead went on saving until its members retired.

Contrary to the assumption made in life-cycle theory, households seemed to intend to provide heirs with an inheritance. This conclusion is based on the fact that most households continued to save even after retirement age. This finding is more in keeping with the permanent income hypothesis, which states that households were expected to maintain their assets intact over the course of a life-time.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Primärmaterial från 1858 års finanskommitté (ÅK-nr. 496), vol. 20.
Skogmanska samlingen, vol. 4, *Resanteckningar*, oktober 1812 till februari 1814.

Uppsala Landsarkiv (ULA)

Aspeboda församling:

Husförhörslängder 1825–1835, AI:9.

Falu Kristine församling:

Död- och begravningsböcker 1810–1923, FI:3–FI:8 och FII:9–FII:10.

In- och utflyttningslängder 1841–1894, BI:3–BI:4 och BII:3–BII:4.

Födelse- och dopböcker 1802–1920, CI:11–CI:18.

Husförhörslängder 1817–1933, AI:5–AI:43 och AIIa:1–AIIa:11.

Stora Kopparberg församling:

Död- och begravningsböcker 1799–1930, F:3–F:9.

In- och utflyttningslängder 1851–1894, B:7–B:9.

Födelse- och dopböcker 1797–1922, C:6–C:18.

Husförhörslängder 1827–1894, AIa:7–AIa:15 och AIb:6–AIb:18.

Sundborn församling:

Husförhörslängder 1825–1835, AI:11.

Vika och Hosjö församling:

Husförhörslängder 1829–1838, AI:7a–AI:7b.

Falu rådhusrätt och magistrat:

Bouppteckningar och arvskiten 1820–1882, FII:35, 36, 41, 42, 45, 46, 49, 50, 51 och 61.

Falu stad, rådhusrätt och magistrat:

Bouppteckningar och arvskiten 1900–1902, FI:65 och 66.

Kopparbergs länsstyrelse, II. Landskontoret:

Mantalslängder 1830–1833. EIII:39–32.

Föreningssparbanken Dalarna, Falun (FD)

Falu stads sparbank (FSS):

Avräkningsböcker 1830–1910.

Kapitalböcker 1835, 1845, 1851, 1870, 1890 och 1900.

Stora Ensos Centralarkiv, Falun (SEC)

Stora Kopparbergs Bergslag (SKB):

Gruvkontoret:

Gruvdrängsrullor 1799–1853.

Avräkningsböcker. D3:944–945, 947–951, 953–954 och 1354.

Huvudkontoret:

Årsräkenskaper 1789–1862.

Huvudböcker. G1:62, 74, 82, 92, 102, 114, 124, 139 och 154.

Avräkningsböcker 1789–1862. G2:194, 198, 202–220 och 606–629.

Manuskript- och avskriftssamling, Jonsson, P.A. (1932), "Falun Gruva", volym 1010.

Tryckta källor

Skogman, Carl D. (1819), *Underrättelse om så kallade besparingsbanker*. Stockholm.

Sveriges Rikes Lag gillad och antagen på riksdagen år 1734. Faksimilupplaga (1981), Malmö.

Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser

1823–1827, 1828–1832, 1833–1837, 1843–1847, 1848–1850, 1851–1855, Kopparbergs län.

Bidrag till Sveriges Officiella Statistik (BiSOS)

A), Befolkningsstatistik, 1851–1855, 1865, och 1880.

D), Fabriker och manufakturer 1839, 1850, 1860, 1870, 1880, 1890, 1900 och 1910, Kopparbergs län.

H), Kungl. Maj:ts Befallningshavandes Femårsberättelser 1856–1860, 1861–1865, 1866–1870, 1871–1875, 1876–1880, 1886–1890, 1891–1895, 1896–1900, 1901–1905, Kopparbergs län.

Y), Sparbanksstatistik, 1860–1910.

Sveriges Officiella Statistik (SOS)

Folkräkningen den 31 december 1910. Del II. Folkmängdens fördelning efter kön, ålder och civilstånd. 1913.

Sveriges Handelskalender

1861/62, 1865/66, 1871/72, 1875/76, 1879/80, 1885/86, 1889/90, 1895, 1900, 1905 och 1910. Stockholm.

Offentliga utredningar

Underdånigt betänkande angående Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834–1860, avgivet den 9 februari 1863 (1858 års Finanskommitté III).

Svensk författningssamling (SFS)

1841:60 Kungörelse angående stämpelpappersavgiften samt vad vid kontrollen och uppbörden därav iakttagas bör.

1868:24 Förordning angående bouppteckningars och arvskaftens upprättande i stad.

1875:73 Förordning angående sparbanker.

1880:47 Kungörelse angående stämpelpappersavgiften samt vad vid kontrollen och uppbörden därav bör iakttagas.

1892:59 Lag angående sparbanker.

1894:66 Förordning angående stämpelavgiften.

Uppslagsverk

Nationalencyklopedin (NE):

Svenska akademiens ordlista (SAOL)

Litteratur

Ahlberger, Christer (1988), *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850*. (Institutet för lokalhistorisk forskning, nr 1). Göteborg.

Alter, George, Goldin, Claudia & Rotella, Elyce (1994), "The Savings of Ordinary Americans: The Philadelphia Saving Fund Society in the Mid-Nineteenth Century", *Journal of Economic History*, vol. 54:4.

Andersson, Bertil (1988), "Göteborgs handlande borgerskap 1750–1805", (Rapporter från Göteborgsprojektet vid Göteborgs universitet 7). Göteborg.

Andersson, Björn (2001), "Portfolio Allocation over the Life Cycle: Evidence from Swedish Household Data", *Working Paper Series No. 4*. Uppsala.

Andræ, Carl Göran (1978), "Ett socialhistoriens dilemma. Några försök att definiera sociala grupper och klasser i svensk historia", *Historisk tidskrift*, nr 1.

Andreen, Per G. (1947), *Carl David Skogman*. Stockholm.

Andreen, Per G. (1958), *Politik och finansväsen. Från 1815 års riksdag till 1830 års realisationsbeslut. I. 1815–1818*. Stockholm.

Ando, Albert & Modigliani, Franco (1963), "The "life-cycle" hypothesis of savings. Aggregate implications and tests", *The American Economic Review*, vol. 53.

Aronsson, Peter (1992), *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som politisk arena i tre smålandsocknar, 1680–1850*. Bibliotheca Historica Lundensis 72. Lund.

- Artaeus, Irene (1992), *Kvinnorna som blev över. Ensamstående kvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås*. Studia Historica Upsaliensia 170. Uppsala.
- Asker, Björn (1997), "Uppsala landsarkivs vägledning till bouppteckningar", (Stencil. Landsarkivet). Uppsala.
- Bagge, Gösta (1933), *Wages in Sweden 1860–1930. Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860–1930*, vol. II. Stockholm.
- Bengtsson, Henrik (2003), *Ålder och ekonomisk omvandling. Sveriges tillväxthistoria i ett demografiskt perspektiv, 1890–1995*. Lund Studies in Economic History 26. Lund.
- Bentzel, Ragnar & Berg, Lennart (1980), "The Role of Demographic Factors as a Determinant of Savings", *Working Paper Series No. 2*. Uppsala.
- Bentzel, Ragnar & Berg, Lennart (1983), "Demography and Savings in Sweden", i: Franco Modigliani & Richard Hemming (eds.), *The Determinants of national Savings and Wealth*. London.
- Berg, Lennart (1983), *Konsumtion och sparande – en studie av hushållens beteende*. Studia Oeconomica Upsaliensia 8. Uppsala.
- Berglund, Bengt (1978), "Husförhörlängdernas befolkningsstatistiska källvärde", *Historisk tidskrift*, nr 1.
- Bladh, Christine (1997), "Kvinna med eget företag – från 1700-talets mitt till 1800-talets slut", i: *Mot halva makten – elva historiska essäer om kvinnliga strategier och mäns motstånd*. SOU 1997:113.
- Boëthius, Gösta (1926), *Kopparbergs läns sparbank 1851–1926*. Uppsala.
- Boëthius, Bertil (1965), *Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott; uppkomst, medeltid, tidig vasatid*. Uppsala.
- Bringéus, Nils-Arvid (1974), *Bouppteckningar som etnologisk källa*, (Vetenskaps-societeten i Lund. Årsbok). Lund.
- Brisman, Sven (1924), *Sveriges affärsbanker. Grundläggningstiden*. Stockholm.
- Brisman, Sven (1934), *Sveriges affärsbanker. Utecklingstiden*. Stockholm.
- Carbonell-Esteller, Montserrat (2000), "Using Microcredit and Restructuring Households: Two Complementary Survival Strategies in Late Eighteenth-Century Barcelona", i: Laurence Fontaine & Jürgen Schlumbohm (eds.), *Household Strategies for Survival 1600–2000: Fission, Faction and Cooperation*. International Review of Social History, vol. 45, Suppl. 8.
- Carlsson, Sten (1949), *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*. Lund.
- Carlsson, Sten (1950), *Svensk ståndscirkulation 1680–1950*. Uppsala.
- Carlsson, Sten (1962), *Bonde-präst-ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar*. Stockholm.
- Carlsson, Sten (1966), "Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866", i: *Samhälle och riksdag*, vol. I. Stockholm.
- Carlsson, Sten (1968), *Yrken och samhällsgrupper. Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866*. Stockholm.
- Carlsson, Sten (1977), *Fröknar, mamseller, jungfruar och pigor*. Studia Historica. Upsaliensia 90. Uppsala.
- Carlsson, Sten (1983), "Kvinnoöden i 1800-talets Sverige", i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- Coase, Ronald (1937), "The Nature of the Firm", *Economica*, vol. 4.
- Cronbladh, Åke (1993), "Sparbankerna i Sverige 1820–1992", (Stencil. Institutet för sparbankshistorisk forskning). Stockholm.

- Dandenell, Axel (1921), *Stockholms Stads Sparbank 1821–1921*. Stockholm.
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine (1987), *Family fortunes. Men and women of the English middle class 1780–1850*. London.
- Di Matteo, Livio (1997) “The Determinants of Wealth and Assets Holding in Nineteenth-Century Canada: Evidence from Microdata”, *The Journal of Economic History*, vol. 57.
- Di Matteo, Livio (1998) ”Wealth Accumulation and the Life-Cycle in Economic History: Implications if Alternative Approaches to Data”, *Explorations in Economic History*, No. 35.
- Dusenberry, James S. (1949), *Income savings and the theory of consumer*. Cambridge, Mass.
- Edgren, Lars (1987), *Lärling, gesäll, mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö stad 1750–1847*. Lund.
- Ekman, Ann-Kristin (1996) (red.), *Bortom bruksandan*. Stockholm.
- Englund, Karl (1982), *Försäkring och fusioner 1855–1980*. Stockholm.
- En liten skrift om sparande*. Svenska bankföreningen 1982. Stockholm.
- Envall, Petrus (1924), *Falun*. Falun.
- Erickson, Amy Louise (1995), *Women and Property in Early Modern England*. London.
- Eriksson, Ingrid & Rogers, John (1978), *Rural Labor and Population Change*. Studia Historica Upsaliensia 100. Uppsala.
- Essemyr, Mats (1989), *Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion. Forsmarks bruk 1730–1880*. Uppsala Studies in Economic History 30. Uppsala.
- Fagerlund, Solveig (2002), *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv – Helsingborg ca 1680–1709*. Studia Historica Lundensis. Lund.
- Fagerlund, Solveig (2003), ”Kreditens nätverk – ett genusperspektiv”, i: Maria Ågren (red.), *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*. Uppsala.
- Fisher, Irving (1930), *The Theory of Interest*. New York.
- Florin, Maj (1938), ”Silvrets roll inom bondebygderna kring Dellensjöarna och övre Ljusnan”, i: Sigurd Erixson & Sigurd Wallin, *Svenska kulturbilder*. (Ny följd del XII). Stockholm.
- Fontaine, Laurence & Schlumbohm, Jürgen (2000), “Household Strategies for Survival: An Introduction”, i: Laurence Fontaine & Jürgen Schlumbohm (eds.), *Household Strategies for Survival: fission, faction and cooperation*, *International review of social history*, vol. 45, suppl. 8.
- Friedman, Milton (1957), *A Theory of the Consumption Function*. Princeton, New York.
- Fälting, Lars (2001), *Småhusfinansiering. En studie av kommunens, statens och enskilda aktörers riskhantering i Nyköping 1904–1948*. Uppsala Studies in Economic History 52. Uppsala.
- Gadd, Carl Johan (1983), *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutet, 53, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Gaunt, David (1996), *Familjeliv i Norden*. Stockholm.
- Gerge, Åke (1998), ”I Hummelbo 1861–1871. Om människorna i en by i Garpenberg i östra Dalarna”, (Opubl. uppsats. Höskolan Dalarna). Falun.

- Gratton, Brian & Rotondo, F.M. (1991), "Industrialisation, the Family Economy, and the Economic Status of the American Elderly", *Social Science History*, No. 15.
- Gratton, Brian (1996), "The Poverty of Impoverishment Theory: The Economic Well-Being of the Elderly, 1890–1950", *Journal of Economic History*, No. 56.
- Gunnarsson, Jonas & Wahlund, Richard (1995), "Hushållens finansiella strategier. En explorativ studie", (Forskningsrapport, EFI, Handelshögskolan). Stockholm.
- Gunnarsson, Jonas & Wahlund, Richard (1999), "Household Financial Strategies in Sweden: an Explorative Study", i: Gunnarsson, Jonas, *Portfolio-Based Segmentation and Consumer Behavior. Empirical Evidence and Methodological Issues*, Stockholm School of Economics. Stockholm.
- Gårdlund, Torsten (1955), *Industrialismens samhälle*. Stockholm.
- Gårestad, Peter (1987), *Industrialisering och beskattning i Sverige 1861–1914*. Uppsala Studies in Economic History 28. Uppsala.
- Göransson, Anita (1988), *Från familj till fabrik; teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*. Umeå Studies in Economic History 11. Umeå.
- Göransson, Anita (1993), "Från hushåll och släkt till marknad och stat", i: Birgitta Furuhausen (red.), *Äventyret Sverige*. Stockholm.
- Götlind, Anna (2002), "En dagbok berättar", (*Högskolan Dalarna, Kultur och lärande, Rapport nr 2002:7*). Falun.
- Hanssen, Börje (1952), *Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600–1700-talen i sydöstra Skåne*. Stockholm.
- Hanssen, Börje (1978), *Familj, hushåll, släkt*. Stockholm.
- Hareven, Tamara K. & Vinovskis, Maris A. (1978), "Family and population in Nineteenth-Century America", i: Tamara K. Hareven & Maris A. Vinovskis (eds.), *Family and population in Nineteenth-Century America*. Princeton.
- Hasselberg, Ylva (1998), *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804–1856*. Studia Historica Upsaliensia 189. Uppsala.
- Heckscher, Eli (1949), *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Wasa*. Del 2. Stockholm.
- Hellgren, Hilda (2002), "Med säkerheten i centrum. Sala sparbanks lån, låntagare och borgensmän 1860–1910", *Uppsala Papers in Financial History*, No 15. Uppsala.
- Hellgren, Hilda (2003), *Fasta förbindelser. En studie av låntagare hos sparbanken och informella kreditgivare i Sala 1860–1910*. Uppsala Studies in Economic History 66. Uppsala.
- Henrekson, Magnus & Persson, Håkan (1993), "Kapitalmarknad" och "Kreditmarknad", *Nationalencyklopedin* (NE).
- Henriksson, Håkan (1994), "Kvinnor i gruvarbete", i: *Med hammare och fackla*. XXXIII. Stockholm.
- Hessling, Torbjörn (1990), *Att spara eller inte spara – vilken fråga! Den sparfrämjande verksamheten 1820–1970*. Stockholm.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1946), *Falu stads historia 1641–1687*. Falun.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1957), *Fagerstabrukens historia. I. 1600–1700-talen*. Uppsala.
- Hildebrand, Karl-Gustaf (1970), *Erik Johan Ljungberg och Stora Kopparberg*. Uppsala.
- Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkningen. 1720–1967* (1969). Stockholm.

- Hoffman, Philip T., Postel-Vinay, Gilles & Rosenthal, Jean-Laurent (1992), "Privat Credit Markets in Paris, 1690–1840", *The Journal of Economic History*, vol. 52.
- Hofsten, Erland (1986), *Svensk befolkningshistoria; några grunddrag i utvecklingen från 1750*. Stockholm.
- Holderness, B.A. (1984), "Widows in the pre-industrial society: an essay upon their economic functions" i: Richard M. Smith (ed.), *Land, Kinship and Life-Cycle*. Cambridge.
- Horne, Oliver H. (1947), *A History of Savings Banks*. London.
- Hörsell, Ann (1983), *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna stad och fristad 1750–1850*. Studia Historica Upsaliensia 131. Uppsala.
- Hörsell, Ann & Nelson, Marie Clark (1983), "Familjen i förändring. Giftermål och familjebildning i Eskilstuna fristad", i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- Ihllis-Pettersson, Gertrud (2001), "Lån till åtskillige personer. Skuldsättning och kreditgivning i Djura församling 1850–1895", *Akka. Tidskrift för Kultur och lärande vid Högskolan Dalarna*.
- Isacson, Maths (1979), *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*. Uppsala Studies in Economic History 18. Uppsala.
- Jakobsson, Bertil (1976), *Företaget, kommunen och individen. En studie i relationerna mellan Söderfors bruk AB och Söderfors kommun och dess invånare 1895–1925*. Uppsala Studies in Economic History 15. Uppsala.
- Jansson, Torkel (1985), *Adertonhundralets associationer*. Studia Historica Upsaliensia 139. Uppsala.
- Jansson, Torkel (1987), *Samhällsförändring och sammanslutningsformer: det frivilliga föreningsväsendets uppkomst och spridning i Husby-Rekarne från omkring 1850 till 1930*. Studia Historica Upsaliensia 124, Uppsala.
- Johannesson, Eric (1983), "Den heliga familjen", i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- Johansson, Sten (1970), "Om levnadsnivåundersökningen", (Låginkomstutredningen), Stockholm.
- Johnson, Paul (1985), *Saving and Spending. The Working-class Economy in Britain 1870–1939*. Oxford.
- Jonsson, Ulf (1980), *Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800–1880*. Stockholm Studies in Economic History 5. Stockholm.
- Julander, Claes-Robert (1975), *Sparande och effekter av ökad kunskap om inkomstens användning*. Stockholm.
- Jörberg, Lennart (1972), *A History of Prices in Sweden 1732–1914*, vol. I. Lund.
- Karström, Emil (1921), *Mariestads sparbank 1821–1921*. Mariestad.
- Kashefi, Bettina, Agell, Jonas & Edin, Per Anders (1988), *Hushållens portföljsval och förmögenhetsfördelning*. (Spardelegationens expertrapport). Stockholm.
- Katona, George (1975), *Psychological Economics*. New York.
- Keynes, John M (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London.
- Kotlikoff, Laurence J. (1989), *What Determines Savings?* Cambridge, Mass.
- Kristiansson, Sture (1993), *Falu Kopparvåg 1546–1873*. Falun.
- Kristiansson, Sture (1997), *Strömningar till och från Stora Kopparberget*. Falun.
- Kristiansson, Sture (2002), *Stora Kopparbergs bergslag 1800–1875*. Falun.
- Kyrk, Hazel (1953), *The Family in the American Economy*. Chicago.

- Källemark, Ann-Sofie (1983), "Kommer familjen att överleva?", i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- Köll, Anu-Mai (1983), *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*. Acta Universitatis Stockholmiensis 7. Stockholm.
- Körberg, Ingvar & Wisehn, Ian (1995), "Pantbankerna började som välgörenhet", *Populär historia*, 5.
- Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst (1997), *Vad kostade det?* Stockholm.
- Larsson, Mats (1986), *Arbete och lön vid Bredsjö bruk. En studie av löneprinciper och lönenivåer för olika yrkeskategorier vid Bredsjö bruk 1828–1905*. Uppsala Studies in Economic History 26. Uppsala.
- Larsson, Mats (1989), "Sparandet som historiskt problemområde och ekonomisk teori", *Historisk tidskrift*, nr 3.
- Larsson, Mats (1991), *En svensk ekonomisk historia 1850–1985*. Stockholm.
- Larsson, Mats (1998), *Staten och kapitalet – det finansiella systemet under 1900-talet*. Stockholm.
- Larsson, Mats (2002), "Staten, finansmarknaden och Statshypotek", i: Hans Sjögren, (ed.), *I takt och otakt med tiden. Statshypotek mellan marknad och politik*. Stockholm.
- Le Play, P. G. Frédéric (1982), *On Family, Work, and Social Change*. Chicago.
- Lext, Gösta (1950), *Bok och samhälle i Göteborg 1720–1809*. Göteborg.
- Lext, Gösta (1979), "Mantalskrivningen i Sverige före 1860". Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet. Omtryck från 1967. Göteborg.
- Lilja, Kristina (1995), "Litet i sänder gör mycket omsider. En undersökning av sparandet i Norrtälje stads och Mellersta Roslagens sparbank under slutet av 1800-talet", (Opubl. uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen). Uppsala.
- Lilja, Kristina (1996), "En inrättning för framtida skörd. En undersökning av sparandet i Oppunda Härads sparbank under slutet av 1800-talet", (Opubl. uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen). Uppsala.
- Lilja, Kristina (2000), "Utav omsorg och eftertanke. En undersökning av Falu stads sparbanks sparare 1830–1914", *Uppsala Papers in Financial History*, No. 11. Uppsala.
- Liljenzin, Bengt (1969), "Bygd och näringar från 1600-talets slut", i: *Stora Kopparbergs socken; historik*. Falun.
- Lindgren, Håkan (2002), "The Modernization of Swedish Credit markets, 1840-1905: Evidence from Probate Records", *Journal of Economic History*, No. 3.
- Lindh, Thomas & Malmberg, Bo (1999), "Age Structure Effects and Growth in the OECD, 1950–1990", *Journal of Population Economics*, No. 12.
- Lindh, Thomas (1999), "Age Structure and Economic Policy: The Case of Saving and Growth", *Population Research and Policy Review*, No. 18.
- Lindqvist, Alf (1980), *Hushållens sparande och sparbetende. Utvecklingen av beteendevetenskapliga indikatorer på sparande*. Rapport Nr 3, Stockholm.
- Lindqvist, Alf (1981), *Hushållens sparande – beteendevetenskapliga mätningar av hushållens sparbetende*, EFI, Handelshögskolan. Stockholm.
- Lindqvist, Alf (1982), "Sparande, inflation och skatter. Kommentarer till en enkät", i: Olof Dahlbäck (red.), *Sparande och ekonomisk politik*, Sparbankernas temaserie. Stockholm.

- Lindroth, Sten (1955), *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. Del I och II. Uppsala.
- Lindstedt, Sam (1926), *Civilstatens änke- och pupillkassas verksamhet 1826–1926*. Stockholm.
- Lindström, Stig (1986), *Sveriges allmänna hypoteksbank 1861–1986*. Stockholm.
- Lobell, Håkan (2000), *Växelkurspolitik och marknadsintegration. De utländska växelkurserna i Sverige 1834–1880*. Lund Studies in Economic History 14. Lund.
- Losman, Beata (1986), *Kvinnor, män och barn på 1800-talets svenska landsbygd*. Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg.
- Lunander, Elsa (1983), "Bland handlare och hantverkare i en svensk landsortsstad under 1800-talet", i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- Magnusson, Lars (1983), *Kapitalbildning i Sverige 1750–1860: Godsen*. Uppsala Studies in Economic History 25. Uppsala.
- Magnusson, Lars (1988), *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*. Stockholm.
- Magnusson, Lars (1996), *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm.
- Magnusson, Ulf (1996), *Från arbetare till arbetarklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta – ett mellansvenskt brukssamhälle 1870–1909*. Uppsala Studies in Economic History 38. Uppsala.
- Malmberg, Bo (1994), "Age Structure Effects on Economic Growth: Swedish Evidence", *Scandinavian Economic History Review*, No. 42.
- Malmberg, Bo & Sommestad, Lena (2000), "The Hidden Pulse of History: Age Transition and Economic Change in Sweden 1820–2000", *Scandinavian Journal of History*, No. 25.
- Martinius, Sture (1967), *Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningskede i Sverige*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen, 8, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Martinius, Sture (1970), *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833–1892*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen, 17, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Matović, Margareta R. (1984), *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850–1890*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 57. Stockholm.
- Melkersson, Martin (1997), *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*. Studia Historica Upsaliensia 184. Uppsala.
- Minnesskrift med anledning av befolkningsstatistikens tvåhundraåriga bestånd* (1949). Stockholm.
- Modigliani, Franco and Brumberg, Richard (1954:1980), "Utility Analysis and the Consumption Function: An Interpretation of Cross-Section Data", i: Andrew Abel (ed.), *The Collected Papers of Franco Modigliani. vol. 2. The Life Cycle Hypothesis of Saving*, Cambridge, Mass.
- Modigliani, Franco (1975:1980), "The life cycle hypothesis of saving twenty years later", i Andrew Abel (ed.), *The Collected Papers of Franco Modigliani. vol. 2. The Life Cycle Hypothesis of Saving*. Cambridge, Mass.
- Montelius, Sigvard (1959), "1600–1815", i: Sigvard Montelius, Gustaf Utterström & Ernst Söderlund, *Fagerstabrukens historia del V. Arbetare och arbetarförhållanden*. Uppsala.

- Montelius, Sigvard (1962), *Säfnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865*. Geographica nr 37. Falun.
- Montelius, Sigvard (1993), *Västerås genom tiderna. Del III. Metropol i Mälardalen. Västerås ekonomiska historia 1620–1860*. Stockholm.
- Morell, Mats (1982), *Bondeköpmän. Sörkörarnas arvtagare i Norra Ångermanland under sent 1800-tal*. Örnsköldsvik.
- Munthe, Arne (1934), *Allmänna änke- och pupillkassan i Sverige 1784–1934*. Stockholm.
- Myrdal, Gunnar (1933), *The Cost of Living in Sweden 1830–1930. Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860–1930*, vol. 1. Stockholm.
- Nilsson, Göran B. (1965), ”Svensk fattigvårdslagstiftning 1853–1871”, i: Håkan Berggren och Göran B. Nilsson, *Liberal socialpolitik 1853–1884. Två studier*. Stockholm.
- Nilsson, Göran B. (1981), *Banker i brytningstid. A. O. Wallenberg i svensk bankpolitik 1850–1856*. Stockholm.
- Nilsson, Hans (1994), *Mot bättre hälsa. Dödlighet och hälsoarbete i Linköping 1860–1894*. Linköping Studies in Arts and Science, 105. Linköping.
- Nilsson, Lars (1989), *Den urbana transitionen. Tätorterna i den svenska samhällsomvandlingen 1800–1980*. Stockholm.
- Nilsson, Lars (1992), *Historisk tätortsstatistik, del 1, Folkmängden i administrativa tätorter 1800–1970*. Stockholm.
- Norborg, Lars-Arne (1972), *Källor till Sveriges historia*. Lund.
- Norman, Hans (1974), *Från Bergslagen till Nordamerika: studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915*. Studia Historica Upsaliensia 62. Uppsala.
- Norman, Hans (1983), ”Stor rörlighet – liten förändring”, i: Hans Norman (red.), *Den utsatta familjen*. Stockholm.
- North, Douglass C. (1993), *Institutionerna, tillväxten och välståndet*. Stockholm.
- Nygren, Ingemar (1981), *Svensk kreditmarknad 1820–1875. Översikt av den institutionella kreditväsendets utveckling*. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen, 47, Göteborgs universitet. Göteborg.
- Nygren, Ingemar (1985), *Från Stockholm Banco till Citibank. Svenska kreditmarknad under 325 år*. Malmö.
- Odén, Birgitta (1960), *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handels-historia under senare 1500-talet*. Stockholm.
- Ó Gráda, Cormac (2003), ”Savings banks as an institutional import: the case of nineteenth-century Ireland”, *Financial History Review*, 10.
- Olmstead, Alan (1976), *New York City mutual savings banks, 1819–1861*. Chapel Hill.
- Olsson, Ulf (1997), *I utvecklingens centrum. Skandinaviska Enskilda Banken och dess föregångare 1856–1996*. Stockholm.
- Oppenheimer, Valerie Kincade (1974), ”The Life Cycle Squeeze: The Interaction of Men’s Occupational and Family Life Cycles”, *Demography*, No. 11.
- Oppenheimer, Valerie Kincade (1982), *Work and Family: A Study of Social Demography*. New York.
- Payne, Peter L. & Davis, Lance E. (1956), *The Savings Bank of Baltimore 1818-1866. A Historical and Analytical Study*. Baltimore.
- Payne, Peter L. (1967), ”The Savings Banks of Glasgow 1836–1914”, i: Peter L. Payne (ed.), *Studies in Scottish Business History*. London.

- Perlinge, Anders (1991), "Den mångtydiga krediten. En studie i skuldsättning ur ett kulturellt perspektiv", (Opubl. uppsats, Institutet för folklivsforskning). Stockholm.
- Persson, Christer (1992), *Jorden, bonden och hans familj. En studie av bondejordbruket i en socken i norra Småland under 1800-talet, med särskild hänsyn till jordägande, sysselsättning, familje- och hushållsbildning*. Meddelanden från kulturgeografiska institutionen. Stockholm.
- Petersson, Christer (2001), *Lanthandeln. En studie av den fasta handelns regionala utveckling i Västmanlands län 1864–1890*. Uppsala Studies in Economic History 57. Uppsala.
- Petersson, Tom (1999), "Kreditmarknad i omvandling. En studie av sparbanksverksamhet på lokal nivå: Oppunda härads sparbank och stationssamhället Katrineholm 1881–1916", (Opubl. uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen). Uppsala.
- Petersson, Tom (2000), "Playing it safe? Lending policies of the savings bank in Nyköping 1832–1875", i: Lars Fälting et al. (2000), *Both a borrower and a lender be. Savings banks in the economic development of Sweden 1820–1939*, Uppsala Papers in Financial History, No. 12. Uppsala.
- Petersson, Tom (2001), *Framväxten av ett lokalt banksystem. Oppunda sparbank, Södermanlands enskilda bank och stationssamhället Katrineholm 1850–1916*. Uppsala Studies in Economic History 56. Uppsala.
- Poterba, James M. (ed.) (1994), *International Comparisons of Household Saving*. Chicago.
- Pålsson, Anne-Marie (1988), *Placeringsvalet. Hur svenska hushåll väljer sparform*. Lund.
- Qvarsell, Roger (1993), "Välgörenhet, filantropi och frivilligt socialt arbete – en historisk översikt", i: SOU 1993:82 (Frivilligt socialt arbete. Kartläggning och kunskapsöversikt). Stockholm.
- Qvist, Gunnar (1973), "Bouppveckningar och deras bokbeståndsuppgifter", *Historisk tidskrift*, nr 1.
- Ransom, Roger L. & Sutch, Richard (1986), "Babies or Bank Accounts, Two Strategies for a More Secure Old Age. The Case of Working men with Families in Maine 1890", (Unpublished Conference Paper at the Eleventh Annual Meeting of The Social Science History Association in St. Louis, Missouri, October 17.)
- Rolén, Mats (1979), *Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977*. Studia Historica Upsaliensia 107. Uppsala.
- Ross, Duncan M. (2001), "Between Philanthropy and Entrepreneurship: Two Scottish Savings Banks in the Early Nineteenth Century", i: Magnus Henrekson et al. (eds.) *Entrepreneurship in Business and Research. Essays in Honour of Håkan Lindgren*. Stockholm.
- Ross, Duncan M. (2002), "Penny banks in Glasgow 1850-1914", *Financial History Review*, 9.
- Rotella, Elyce & Alter, George (1993), "Working Class Debt in the Late Nineteenth Century United States", *Journal of Family History*, vol. 18, No. 2.
- Rudbeck, T. G. (1855), *Beskrivning över Sveriges städer I. Svea rike*. Stockholm.
- Rydberg, Sven (1992), *Dalarnas industrihistoria 1800–1980. Några huvudlinjer*. Hedemora.

- Rydén, Göran (1990) *Hammarslag och hushåll*, Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 27. Stockholm.
- Samuelsson, Kurt (1978), *Postbanken – postsparbank och postgiro – 1884-1925-1974*. Stockholm.
- Sandin, Bengt (1986), *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Lund.
- Schön, Lennart (1982), *Industrialismens förutsättningar*. Lund.
- Schön, Lennart (2000), *En modern svensk ekonomisk historia*. Stockholm
- Silow, Alvar (1926), *Falu Stads Sparbank 1825–1925*. Falun.
- Sjögren, Otto (1924), *Sverige*, del VI. Stockholm.
- Sjöländer, Anders (1996), "Sparbankens roll i den lokala ekonomin under slutet av 1800-talet. En studie av Gefle stads sparbanks utlåning", (Opubl. uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen). Uppsala.
- Sjöländer, Anders (2003), *Den naturliga ordningen. Makt och intressen i de svenska sparbankerna 1882–1968*. Uppsala Studies in Economic History 63. Uppsala.
- Smith, Adam (1776:1952), *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. London.
- Sommarin, Emil (1940), *Grundläggningen av vårt sparbanksväsen*. Stockholm.
- Sommarin, Emil (1942), *Vårt sparbanksväsen 1834–1892*. Lund.
- Sommarin, Emil (1945), *Vårt sparbanksväsen 1893–1945*. Lund.
- SOU 1989:11, *Huvudrapport från Spardelegationens sparundersökning*.
- SOU 1994:61, *Pantbankernas kreditgivning*.
- Styles, John (2003), "Custom or Consumption? Plebeian Fashion in Eighteenth-Century England", i: Maxine Berg & Elizabeth Eger (eds.), *Luxury in the Eighteenth Century*. New York.
- Svensson, Patrick (2001), *Agrara entreprenörer. Böndernas roll i omvandlingen av jordbruket i Skåne 1800–1870*. Lund Studies in Economic History 16. Lund.
- Söderberg, Johan (1995), *Civilisering marknad och våld i Sverige 1750–1870*. Stockholm.
- Söderlund, Ernst & Attman Artur (1958), *Fagerstabrukens historia II. Adertonhundratalet*. Uppsala.
- Söderlund, Ernst & Wretblad, Per-Erik (1957), *Fagerstabrukens historia III. Nittonhundratalet*. Uppsala.
- Tigerstedt, Örnulf (1957), *Fagerstabrukens historia IV. Kavalkad*. Uppsala.
- Urbans, Runar (1964), *Sparbanksväsendet i Finland 1822–1922*. Helsingfors.
- Utterström, Gustaf (1957), *Jordbrukets arbetare I*. Stockholm.
- Wahlund, Richard (1991), *Skatter och ekonomiskt beteende*, EFI, Handelshögskolan. Stockholm.
- Wallberg, Ursula (1963), "Hushållens sparande år 1955". Meddelanden från konjunkturinstitutet, serie B:31 och B:32. Stockholm.
- Wallerstedt, Eva (1995), "Finansiärernas fusioner. De svenska affärsbankernas rötter 1830–1993". *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Oeconomiae Negotiorum* 37. Uppsala.
- "Varifrån kommer, hur uppstår sparkapitalet? En statistisk-ekonomisk undersökning rörande insättarna och inlåningsrörelsen i Stockholm stads sparbank 1821–1943" (1945/46), (Opubl. uppsats. Ekonomisk-historiska institutionen). Uppsala.
- Wedholm, L. J. (1869), *Handledning i svenska jernbruks-ekonomien*. Stockholm.
- Weibull, Carl Gustaf (1920), *Göteborgs sparbank 1820–1920*. Lund.
- Wilhelmsson, Karl (1934), *Sveriges postsparbank 1884–1933*. Stockholm.

- Winberg, Christer (1977), *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Lund.
- Wärneryd, Karl-Erik (1979), *Konsumtionens ekonomiska psykologi*. Stockholm.
- Åberg, Martin (1991), *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914*. Historiska institutionen vid Göteborgs universitet, 3. Göteborg.
- Åberg, Martin (1998), ”Kompromiss och medborgaransvar. Borgerligheten i svensk kommunalpolitik 1860–1945. En fallstudie av Göteborg”, *Historisk tidskrift*, nr 4.
- Ågren, Maria (1992), *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i södra Dalarna ca 1650–1850*. Studia Historica Upsaliensia 166. Uppsala.
- Åmark, Karl (1915), *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719–1830*, Stockholms högskola. Stockholm.
- Ögren, Anders (1995), ”Riksbankens penningpolitik. Kreditförsörjning och prisstabilitet 1869–1881”, *Uppsala Papers in Financial History*, No. 6. Uppsala.
- Ögren, Anders (2003), *Empirical Studies in Money, Credit and Banking. The Swedish Credit Market in Transition under the Silver and Gold Standards, 1834-1913*. Studies in Economic History No 2. Handelshögskolan, Stockholm.
- Öhlander, Folke & Seipel, Carl-Magnus (1967), *Sparbeteende ur psykologisk synvinkel*. Stockholm.
- Östberg, Axel (1973), *Hantverkare i Falun från skråtid till nutid*. Falun.